

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI TİCARET VE FİNANSMAN ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI TİCARET VE FİNANSMAN BİLİM DALI**

**KAYNAK LANETİ HİPOTEZİ: SOVYET SONRASI
ÜLKELERDEN KANITLAR**

RAHİM SERTDÜLGER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. AHMET TAYFUR AKCAN**

KONYA-2025

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI TİCARET VE FİNANSMAN ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI TİCARET VE FİNANSMAN BİLİM DALI**

**KAYNAK LANETİ HİPOTEZİ: SOVYET SONRASI
ÜLKELERDEN KANITLAR**

RAHİM SERTDÜLGER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. AHMET TAYFUR AKCAN**

KONYA-2025

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rahim SERTDÜLGER
	Numarası	22081021003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Uluslararası Ticaret ve Finansman / Uluslararası Ticaret ve Finansman
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN
	Tezin Adı	Kaynak Laneti Hipotezi: Sovyet Sonrası Ülkelerden Kanıtlar

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Kaynak Laneti Hipotezi: Sovyet Sonrası Ülkelerden Kanıtlar” başlıklı bu çalışma 17/07/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Ahmet Tayfur AKCAN	
2	Doç. Dr.	Hasan KAZAK	
3	Dr. Öğretim Üyesi	Ali Rauf KARATAŞ	

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rahim SERTDÜLGER		
	Numarası	22081021003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Uluslararası Ticaret ve Finansman / Uluslararası Ticaret ve Finansman		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Kaynak Laneti Hipotezi: Sovyet Sonrası Ülkelerden Kanıtlar			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Rahim SERTDÜLGER

Özet

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rahim SERTDÜLGER		
	Numarası	22081021003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Uluslararası Ticaret ve Finansman / Uluslararası Ticaret ve Finansman		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN		
Tezin Adı	Kaynak Laneti Hipotezi: Sovyet Sonrası Ülkelerden Kanıtlar			

Bu tez, “doğal kaynak laneti” hipotezinin Sovyet sonrası 14 ülkede (2002-2022) geçerliliğini incelemeyi amaçlamaktadır. İlk olarak literatür, kaynak bolluğunun ekonomik büyüme üzerindeki olası kanalları (Hollanda hastalığı, kurum kalitesi, rant arayışı, beşerî sermaye açığı) bağlamında özetlenmiştir. Ampirik bölümde kişi başı GSYİH bağımlı değişken; doğal kaynak rantı oranı, hükümet etkililiği, istihdam oranı ve doğrudan yabancı yatırımlar açıklayıcı değişkenler olarak kullanılmıştır. Serilerin yapısal kırılma ve yatay kesit bağımlılığı içerebileceği varsayımıyla Panel Fourier birim kök testleri uygulanmış, tüm değişkenlerin I(1) olduğu belirlenmiştir. Fractional Frequency Flexible Fourier Form panel eşbütünleşme testi, GSYİH ile doğal kaynak rantı dâhil tüm değişken çiftleri arasında uzun dönemli dengeyi doğrulamıştır. Uzun dönem katsayıları Bai'nin Etkileşimli Sabit Etkiler modeliyle tahmin edilmiş; doğal kaynak rantlarının büyümeye pozitif fakat sınırlı (%0,21) katkı sağladığı, doğrudan yabancı yatırımların etkisinin daha güçlü olduğu, hükümet etkililiği katsayısının kurumsal heterojenlik nedeniyle negatif görüldüğü saptanmıştır. Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testleri, ülkeler arasında yönü değişen kısa dönemli ilişkiler ortaya koymuştur. Bulgular, kaynak bolluğunun tek başına lanet olmadığını; kurum kalitesi, makroekonomik yönetim ve ekonomik çeşitlendirmeye bağlı olarak büyümeyi destekleyebildiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğal Kaynak Laneti; Sovyet Sonrası Ülkeler; Panel Fourier; Eşbütünleşme; Etkileşimli Sabit Etkiler

Abstract

Author' s	Name and Surname	Rahim SERTDÜLGER		
	Student Number	22081021003		
	Department	International Trade and Finance / International Trade and Finance		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assoc. Prof. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN		
Title of the Thesis/Dissertation	The Resource Curse Hypothesis: Evidence From Post-Soviet Countries			

This thesis investigates the validity of the natural-resource-curse hypothesis for fourteen post-Soviet economies over the 2002–2022 period. After synthesising the literature on the principal transmission channels—Dutch disease, institutional quality, rent-seeking and human-capital deficits—the study employs annual panel data in which real GDP per capita is the dependent variable, while natural-resource rents (as a share of GDP), government effectiveness, employment ratio and inward foreign direct investment constitute the explanatory set. Possible structural breaks and cross-sectional dependence are addressed with Panel Fourier unit-root tests, confirming that all series are integrated of order one. The Fractional Frequency Flexible Fourier Form panel cointegration test reveals stable long-run equilibria linking GDP to each explanatory variable. Long-run parameters, estimated via Bai's Interactive Fixed Effects model, indicate that natural-resource rents exert a positive yet modest impact on growth ($\approx 0.21\%$), foreign direct investment is strongly growth-enhancing, whereas government effectiveness enters with a negative coefficient attributable to institutional heterogeneity. Fourier Toda–Yamamoto causality tests uncover mixed, country-specific short-run directions. Collectively, the findings suggest that resource abundance is not inherently a “curse”; its growth effects depend on institutional strength, prudent macroeconomic management and successful diversification.

Keywords: natural resource curse; post-Soviet economies; Panel Fourier; cointegration; interactive fixed effect

İÇİNDEKİLER

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu	i
Bilimsel Etik Sayfası	ii
Özet.....	iii
Abstract.....	iv
İçindekiler.....	v
Tablolar Listesi.....	vii
Şekiller Listesi	viii
Teşekkür	x
Giriş	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞAL KAYNAK LANETİ TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Doğal Kaynak Laneti Kavramı	2
1.2. Doğal Kaynak Laneti Kavramı Tarihçesi	3
1.2.1. Tanım ve Önemi.....	6
1.2.2. Ekonomik Etkileri	8
1.2.3. Siyasal Etkileri	10
1.2.4. Sosyal Etkileri	13
1.3. Doğal Kaynakların Ekonomik Kalkınmadaki Rolü	18
1.4. Sovyetler Birliği'nin Dağılması ve Sonrasındaki Ekonomik Gelişmeler.....	19
1.4.1. Geçiş Süreci ve Zorluklar.....	20
1.4.2. Ekonomik Reformlar ve Gelişmeler	26
1.5. Doğal Kaynak Varlığına Sahip Sovyet Sonrası Ülkeler	28
1.6. Ekonomik Göstergeler ve Sosyal Durum	29
1.6.1. Gelir Dağılımı ve Eşitsizlik.....	30
1.6.2. İstihdam.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYET SONRASI EKONOMİLERİN DURUMU

2.1. Geçiş Ekonomilerinin Genel Özellikleri.....	34
2.2. Makroekonomik Göstergeler ve Kaynak Rantı	36
2.3. Kurumsal Yapı.....	39
2.4. Azerbaycan	41
2.5. Belarus	47
2.6. Ermanistan	53
2.7. Estonya.....	58
2.8. Gürcistan.....	63

2.9. Kazakistan.....	69
2.10. Kırgızistan.....	74
2.11. Letonya	79
2.12. Litvanya	84
2.13. Moldova.....	89
2.14. Özbekistan.....	94
2.15. Rusya.....	99
2.16. Tacikistan.....	104
2.17. Ukrayna.....	109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAYNAK LANETİ HİPOTEZİNİN GEÇERLİLİĞİNİN TEST EDİLMESİ

3.1. Literatür Taraması.....	114
3.1.1. Doğal Kaynak Laneti Hipotezini İnceleyen Literatür	114
3.1.2. Sovyet Sonrası Ekonomileri İnceleyen Literatür	116
3.1.3. Kurum Kalitesi ve Büyüme İlişkisini İnceleyen Literatür	119
3.1.4. Panel Ekonometrik Yaklaşımlar ve Fourier Metotları	123
3.2. Model ve Veri	128
3.3. Metodoloji.....	131
3.4. Ampirik Sonuçlar.....	134
3.5. Ampirik Bulgular	154
3.6. Politika Önerileri.....	155
Sonuç.....	161
Kaynakça.....	167

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Değişken Tanımları.....	128
Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler	128
Tablo 3: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları	134
Tablo 4: Panel Fourier Lagrange Çarpanı Birim Kök Testi Sonuçları.....	135
Tablo 5: Panel Fourier Eşbütünleşme Testi Sonuçları (GDP ve DK)	137
Tablo 6: Panel Fourier Eşbütünleşme Testi Sonuçları (GDP ve HETK)	138
Tablo 7: Panel Fourier Eşbütünleşme Testi Sonuçları (GDP ve ISTH).....	140
Tablo 8: Panel Fourier Eşbütünleşme Testi Sonuçları (GDP ve FDI)	141
Tablo 9: Panel IFE Sonuçları.....	142
Tablo 10: Panel Fourier Nedensellik Testi Sonuçları (GDP ve DK)	145
Tablo 11: Panel Fourier Nedensellik Testi Sonuçları (GDP ve HETK).....	146
Tablo 12: Panel Fourier Nedensellik Testi Sonuçları (GDP ve ISTH)	149
Tablo 13: Panel Fourier Nedensellik Testi Sonuçları (GDP ve FDI).....	151

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Azerbaycan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler	41
Şekil 2: Azerbaycan Hükümet Etkinliği	43
Şekil 3: Azerbaycan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	44
Şekil 4: Azerbaycan Toplam Doğal Kaynak Rantları	45
Şekil 5: Azerbaycan İstihdamın Nüfusa Oranı	46
Şekil 6: Belarus Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler	47
Şekil 7: Belarus Hükümet Etkinliği	48
Şekil 8: Belarus Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	49
Şekil 9: Belarus Toplam Doğal Kaynak Rantları	51
Şekil 10: Belarus İstihdamın Nüfusa Oranı	52
Şekil 11: Ermenistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler	53
Şekil 12: Ermenistan Hükümet Etkinliği	54
Şekil 13: Ermenistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	55
Şekil 14: Ermenistan Toplam Doğal Kaynak Rantları	56
Şekil 15: Ermenistan İstihdamın Nüfusa Oranı	57
Şekil 16: Estonya Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler	58
Şekil 17: Estonya Hükümet Etkinliği	59
Şekil 18: Estonya Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	60
Şekil 19: Estonya Toplam Doğal Kaynak Rantları	61
Şekil 20: Estonya İstihdamın Nüfusa Oranı	62
Şekil 21: Gürcistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler	63
Şekil 22: Gürcistan Hükümet Etkinliği	64
Şekil 23: Gürcistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	65
Şekil 24: Gürcistan Toplam Doğal Kaynak Rantları	66
Şekil 25: Gürcistan İstihdamın Nüfusa Oranı	67
Şekil 26: Kazakistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler	69
Şekil 27: Kazakistan Hükümet Etkinliği	70
Şekil 28: Kazakistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	71
Şekil 29: Kazakistan Toplam Doğal Kaynak Rantları	72
Şekil 30: Kazakistan İstihdamın Nüfusa Oranı	73
Şekil 31: Kırgızistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler	74
Şekil 32: Kırgızistan Hükümet Etkinliği	75
Şekil 33: Kırgızistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	76
Şekil 34: Kırgızistan Toplam Doğal Kaynak Rantları	77
Şekil 35: Kırgızistan İstihdamın Nüfusa Oranı	78
Şekil 36: Letonya Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler	79
Şekil 37: Letonya Hükümet Etkinliği	80
Şekil 38: Letonya Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	81
Şekil 39: Letonya Toplam Doğal Kaynak Rantları	82
Şekil 40: Letonya İstihdamın Nüfusa Oranı	83
Şekil 41: Litvanya Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler	84
Şekil 42: Litvanya Hükümet Etkinliği	85
Şekil 43: Litvanya Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	86
Şekil 44: Litvanya Toplam Doğal Kaynak Rantları	87
Şekil 45: Litvanya İstihdamın Nüfusa Oranı	88
Şekil 46: Moldova Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler	89
Şekil 47: Moldova Hükümet Etkinliği	90

Şekil 48: Moldova Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla.....	91
Şekil 49: Moldova Toplam Doğal Kaynak Rantları.....	92
Şekil 50: Moldova İstihdamın Nüfusa Oranı.....	93
Şekil 51: Özbekistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler.....	94
Şekil 52: Özbekistan Hükümet Etkinliği.....	95
Şekil 53: Özbekistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla.....	96
Şekil 54: Özbekistan Toplam Doğal Kaynak Rantları.....	97
Şekil 55: Özbekistan İstihdamın Nüfusa Oranı.....	98
Şekil 56: Rusya Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler.....	99
Şekil 57: Rusya Hükümet Etkinliği.....	99
Şekil 58: Rusya Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla.....	101
Şekil 59: Rusya Toplam Doğal Kaynak Rantları.....	102
Şekil 60: Rusya İstihdamın Nüfusa Oranı.....	103
Şekil 61: Tacikistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler.....	104
Şekil 62: Tacikistan Hükümet Etkinliği.....	105
Şekil 63: Tacikistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla.....	106
Şekil 64: Tacikistan Toplam Doğal Kaynak Rantları.....	107
Şekil 65: Tacikistan İstihdamın Nüfusa Oranı.....	108
Şekil 66: Ukrayna Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler.....	109
Şekil 67: Ukrayna Hükümet Etkinliği.....	110
Şekil 68: Ukrayna Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla.....	110
Şekil 69: Ukrayna Toplam Doğal Kaynak Rantları.....	111
Şekil 70: Ukrayna İstihdamın Nüfusa Oranı.....	111

TEŞEKKÜR

Bu yüksek lisans tezinin oluşum sürecinde katkı ve desteklerini esirgemeyen kişi ve kurumlara minnettarım.

Öncelikle, tez danışmanım Doç. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN'a, araştırmanın her aşamasında yönlendirici görüşleri, sabrı ve yapıcı eleştirileriyle bana ışık tuttuğu için en içten teşekkürlerimi sunarım. Kendisinin akademik birikimi ve rehberliği olmasaydı bu çalışma bu düzeye ulaşamazdı.

Jüri üyelerim Doç Dr. Hasan KAZAK ve Dr. Öğr. Üyesi Ali Rauf KARATAŞ'a, kıymetli değerlendirmeleri ve yapıcı önerileriyle çalışmamın niteliğini artırdıkları için teşekkür ediyorum.

Tez sürecimle eş zamanlı yürüttüğüm çalışma hayatımda akademik yolculuğuma anlayış ve esneklik gösteren; maddi-manevi desteğini her aşamada hissettiren Sami URDUKIRDI ve Esat URDUKIRDI'ya özellikle teşekkür ederim.

Araştırma sürecinde veriye erişim ve teknik destek sağlayan Necmettin Erbakan Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı ekibine şükran borçluyum.

En büyük teşekkürü ise sonsuz sevgi ve destekleriyle beni her zaman cesaretlendiren aileme borçluyum. Babam, annem ve kardeşlerim, sürecin en zorlu anlarında varlıklarıyla güç kaynağım oldular.

Son olarak, bu çalışmanın eksik ve hataları tamamen bana aittir; ancak ortaya çıkan değer, adı geçen herkesin katkılarıyla mümkün olmuştur.

Saygılarımla.

GİRİŞ

Doğal kaynaklar açısından zengin olan ülkelerin, bu kaynaklardan yoksun ülkelere göre ekonomik ve sosyal kalkınma bakımından daha avantajlı olmaları beklenmektedir. Ancak dünya genelindeki elliden fazla kaynak zengini ülkenin yalnızca birkaçının gelişmiş bir ekonomi ve sosyal yapıya sahip olduğu gözlemlenmektedir. Bazı bu ülkeler, gelişmiş ülkeler kategorisinde yer alırken, çoğunluğu genellikle gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkeler statüsündedir. Bu durum, son yıllarda doğal kaynakların bir lanet mi yoksa bir lütfü mü olduğunu gündeme getiren önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir.

Doğal kaynakların ekonomiye etkileri, ilk olarak The Economist dergisinin 26 Kasım 1977 tarihli sayısında tartışılan "Hollanda hastalığı" kavramıyla gündeme gelmiştir; bu terim, Hollanda'da bulunan doğal gaz rezervlerinin keşfi sonucunda üretim faktörlerinin mevcut faaliyetlerden ayrılarak yeni kaynaklara yönlendirilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Auty (1993) tarafından tanıtılan kaynak laneti teorisi, ampirik olarak test edilmemiş olsa da, Sachs ve Warner (2001) tarafından yapılan ampirik incelemelerle literatüre kazandırılmıştır. Bu hipotez, doğal kaynakların aşırı olmasının olumsuz sonuçlar doğurabileceğini belirtmekte ve araştırmalar, etkin bir şekilde kullanılmayan doğal kaynak bolluğunun iç savaş riskini artırdığını, ekonomik büyümeyi yavaşlattığını ve hükümet verimliliğini azalttığına dair pek çok kanıt sunmaktadır (Wick & Bulte, 2009).

Bu araştırmanın amacı, kaynak laneti hipotezinin Sovyet sonrası ülkelerdeki geçerliliğini incelemektir. Literatür taramalarımız, bu bağlamda yapılan çalışmaların son derece sınırlı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, bu ülkelerde ve kaynak laneti hipotezi etrafında gerçekleştirilecek araştırmalar, mevcut literatüre önemli katkılarda bulunacak ve elde edilecek bulgular, ilgili ülkelerin politika yapıcılarına değerli kanıtlar sunarak yönlendirme işlevi görecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞAL KAYNAK LANETİ TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Doğal Kaynak Laneti Kavramı

Doğal kaynaklar, insan etkileşimi olmaksızın doğada kendiliğinden oluşan ve varlıklarını sürdüren unsurlar olarak tanımlanabilir. Bu kaynaklar, ekonomik faaliyetlerde kullanılan ve yer yüzeyinde veya yer altında mevcut olan maddi varlıklardır. Doğal kaynakların oluşum süreçlerinde insanın olumlu ya da olumsuz bir rolü bulunmamaktadır; dolayısıyla, bu kaynaklar, doğal zenginliklerin ifadesi olarak, insan müdahalesi olmadan varlıklarını devam ettirmektedirler (Doğanay ve Altaş, 2022).

Doğal kaynaklar, doğada bulunan ve üretim süreçlerinde kullanılan unsurların tamamını kapsayan bir kavram olup, kullanım şekillerine göre yenilenebilir, kısmen yenilenebilir ve yenilenemeyen şeklinde sınıflandırılmaktadır. Yenilenebilir kaynaklar, rüzgâr ve güneş enerjisi gibi sürekli kendini yenileyen ve tükenmeyen unsurları içerirken; kısmen yenilenebilir kaynaklar ise toprak, su ve hava gibi unsurlar olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte, petrol ve diğer mineraller gibi yenilenemeyen kaynaklar, kullanım anında tükenmeleri ve geri kazanım süreçlerinin binlerce yıl alması nedeniyle sınırlı bir arz sunmaktadır. Bu durum, yenilenemeyen kaynakların çevresel etkileri ve sürdürülebilir kalkınma açısından dikkatli bir kullanımını zorunlu kılmaktadır (İkiz, 2020)

Tarih boyunca doğal kaynaklar, ekonomik ve politik açıdan belirleyici bir rol oynamıştır. Bu kaynaklar, ülkeler için önemli ekonomik değer taşıırken, uluslararası ilişkilerde de stratejik bir öneme sahiptir. Özellikle belirli doğal kaynakların alternatiflerinin bulunmaması, bu kaynakların ülkeler açısından kritik bir değer kazanmasına yol açmaktadır (Bal ve Akça, 2018). Bunun yanı sıra, doğal kaynakların dünya genelinde eşit dağılmaması, bazı ülkelerin zenginlik içinde yaşarken diğerlerinin kaynak yetersizliği ile karşılaşmasına sebep olmaktadır.

Doğal kaynakların dünya yüzeyinde eşit şekilde dağılmaması, az gelişmiş ülkeler için bu kaynakların önemli bir hedef haline gelmesine yol açmaktadır. Bu ülkeler, doğal kaynakları potansiyel refah kaynakları olarak değerlendirmekte ve dolayısıyla zengin doğal kaynaklara sahip olmanın yoksulluğun azaltılmasında kritik bir rol oynadığı görüşü

yaygınlık kazanmıştır. Bu durum, doğal kaynakların yönetimi ve sürdürülebilir kullanımı ile ilgili stratejilerin geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır (Orhan vd., 2018).

1.2. Doğal Kaynak Laneti Kavramı Tarihçesi

Ülkelerin doğal kaynaklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, tarihsel süreç içerisinde, iki belirgin yaklaşım çerçevesinde ele alınmıştır. Bu yaklaşımlardan ilki, 1900'lü yıllara kadar zengin doğal kaynaklara sahip ülkelerin, doğal kaynakları sınırlı olan ülkelere kıyasla ekonomik büyümelerini hızlandırdığını ve bu durumun ulusal zenginliklerinin artışına önemli katkılar sağladığını savunan çalışmalara dayanmaktadır (Bal, 2011). İkinci yaklaşım, özellikle 1950'li yıllardan itibaren gerçekleştirilen ekonometrik analizlerin bulgularına dayanarak, zengin doğal kaynakların ekonomik büyümeye yeterli katkıda bulunmadığına dair görüşleri içermektedir. Bu bağlamda, doğal kaynakların etkisi incelenirken, ekonomik büyüme üzerindeki katkılarının sınırlı olduğu ve diğer faktörlerin de dikkate alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği için yalnızca doğal kaynaklara bağımlı kalmamak gerektiği, bunun yerine iyi bir yönetim ve yapılandırma ile desteklenmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır (Akça vd., 2015). Ayrıca, doğal kaynakların ülkeler için potansiyel dezavantajlar oluşturabileceğini vurgulayan akademik çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalar, zengin doğal kaynaklara sahip ülkelerin ekonomik ve siyasi istikrarsızlık, yolsuzluk ve kaynak laneti gibi olumsuz durumlarla karşılaşma olasılığının yüksek olduğunu göstermektedir (Sachs ve Warner, 1995; Gylfason, 2001; Frankel, 2010). Dolayısıyla doğal kaynakların yönetimi ve değerlendirilmesi, sürdürülebilir kalkınma hedefleri açısından kritik bir öneme sahiptir.

“Doğal Kaynak Laneti” terimi, İngiliz ekonomist Richard M. Auty tarafından 1993 yılında tanımlanmıştır. Auty'nin perspektifine göre, zengin doğal kaynaklara sahip ülkeler, bu kaynakların ekonomik büyüme ve kalkınma açısından potansiyel faydalarından yeterince yararlanamamaktadır. Hatta, bu ülkeler, doğal kaynaklardan mahrum olan ülkelere karşılaştırıldığında daha olumsuz ekonomik sonuçlarla karşılaşabilmektedir. Bu durum, Auty'nin doğal kaynak laneti teorisinin temelini oluşturmaktadır (Auty, 1993).

Auty (1993) çalışmasında, 1971-1983 dönemini kapsayan veriler ışığında, doğal kaynak geliri açısından yüksek bağımlılık gösteren gelişmekte olan ülkelerin ekonomik dinamiklerini incelemiştir. Araştırma bulguları, doğal kaynaklara dayanan ekonomilerde kişi başına milli gelirin %1 oranında azaldığını, buna karşılık kaynaklardan yoksun olan düşük gelirli ülkelerin kişi başına milli gelirlerinin %0,7 oranında arttığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Auty, doğal kaynak lanetinin kaçınılmaz olmadığını öne sürerek, bu ülkelerin doğal kaynak gelirlerini üretim ve hizmet sektörlerine yönlendirmeleri, bu sektörler öncelik vermeleri ve etkili ekonomik politikalar uygulamaları durumunda olumsuz durumdan kurtulabileceklerini vurgulamaktadır (Auty, 1993).

Amerikalı iktisatçılar Jeffrey D. Sachs ve Andrew M. Warner, 1995 yılında yayımladıkları "Doğal Kaynak Bolluğu ve Ekonomik Büyüme" başlıklı çalışmalarında kaynak laneti tezini kapsamlı bir ekonometrik analizle ele almışlardır. Çalışmada, 1971-1992 dönemi incelenerek, doğal kaynak zenginliğine sahip ülkelerin kaynak kıtlığı çeken ülkelere kıyasla daha yavaş büyüme eğiliminde olduğu belirlenmiştir. Bulunan sonuçlar, doğal kaynak bolluğunun ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu ve doğal kaynağa bağımlılığın artmasıyla büyümenin zayıfladığını göstermektedir (Sachs ve Warner, 1995). Ayrıca, bu negatif ilişkinin, başlangıçtaki kişi başına düşen milli gelir, ticaret politikaları, yatırım oranları ve diğer önemli ekonomik faktörler dikkate alındığında dahi geçerliliğini koruduğu tespit edilmiştir.

Sachs ve Warner (2001) çalışmalarında, doğal kaynakların zenginliğinin ekonomiler için kaçınılmaz bir kader olmadığına vurgu yapmışlardır. Bununla birlikte, doğal kaynak zengini ülkelerin bu kaynaklara daha kolay erişim sağlaması nedeniyle, bu ülkelerde doğal kaynak odaklı üretim faaliyetlerine yönelik güçlü bir eğilim gözlemlenmektedir. Sonuç olarak, her doğal kaynak zengini ülkenin yüksek bir milli gelire ulaşamayacağı gibi, her yüksek milli gelire sahip ülkenin de zengin doğal kaynaklara sahip olma durumu olmadığını ifade etmektedirler (Sachs ve Warner, 2001).

Sachs ve Warner (1995) tarafından gerçekleştirilen çalışma, doğal kaynaklar konusundaki lanet tezi üzerine sağlam ampirik bulgular sunması nedeniyle birçok ekonomiste ilham kaynağı olmuştur. Ekonomistler, doğal kaynak varlığı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi çeşitli açılardan derinlemesine inceleyerek, son otuz yıl içinde

doğal kaynakların laneti kavramını farklı bilimsel perspektifler ve teorik yaklaşımlar çerçevesinde kapsamlı bir şekilde analiz etmiştir. Bu araştırmalar, zengin doğal kaynaklara sahip olmanın ekonomik kalkınmayı olumsuz etkileyebileceğini göstermekle kalmayıp; aynı zamanda bu olgunun doğmasına yol açan faktörleri tanımlamaya yönelik çabalar da içermektedir (Yağmur, 2019).

Doğal kaynak laneti tezi, pek çok araştırmacı tarafından ampirik ve kavramsal bağlamda sorgulanarak "İstatistiksel bir serap" olarak nitelendirilmiştir; bu durum, doğal kaynakların zenginliğinin, ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceği yönündeki inancın, İstatistiksel verilere dayanmadan genelleştirildiğini göstermektedir (Badeeb vd., 2017). Lederman ve Maloney (2007), gerçekleştirdikleri incelemede eleştirel çalışmalara rağmen doğal kaynak bolluğunun ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkilerine dair herhangi bir kanıt bulamadıklarını, bu durumun da doğal kaynak laneti kavramının geçerliliğini sorgulamaya yönelttiğini ifade etmektedirler (Lederman ve Maloney, 2007). Manzano ve Rigobon (2001) tarafından gerçekleştirilen araştırma, ekonomilerin düşük performansının doğal kaynakların mevcudiyetinden kaynaklanmadığını, aksine büyük ölçüde kredi temininde yaşanan zorlukların ekonomik büyümenin gerilemesinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu bulgular, doğal kaynakların varlığının ekonomik başarı üzerinde yeterli bir etki sağlamadığını, finansal erişim ve kredi mekanizmalarının ise ekonomik gelişim açısından kritik öneme sahip olduğunu göstermektedir (Manzano ve Rigobon, 2001).

Frankel (2010), zengin doğal kaynakların hem önemli faydalar hem de çeşitli dezavantajlar barındırabileceğini vurgulayarak, bu durumun doğal kaynakların iki ucu keskin bir bıçak olarak görülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Kaynakların potansiyelinin değerlendirilmesi, bu kaynakların etkili yönetimi ve kullanımıyla doğrudan ilişkilidir; aksi takdirde, zenginlik, sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik istikrar yerine, toplumsal ve çevresel sorunlara yol açabilir (Frankel, 2010). Doğal kaynakların bolluğu, toplumların yararına olduğu kadar, yanlış yönetim sonucunda zararlı bir şekilde de kullanılabilme potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda, kaynak zenginliğinin yalnızca ekonomik performansı artırıcı bir etki yaratmayacağına dikkat çekilmekte ve diğer ekonomilerin karşılaştığı tuzaklardan ders çıkararak bu olumsuzluklardan kaçınmanın önemi vurgulanmaktadır. Başarıya ulaşmak için stratejik bir yaklaşım

benimsemek, doğal kaynakların sürdürülebilir ve verimli bir şekilde yönetilmesi açısından kritik bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır.

2001 Nobel Ekonomi Ödülü sahibi Joseph E. Stiglitz, doğal kaynakların gelecek nesiller için değerinin korunmasının önemini vurgulayarak, bu kaynakların ekonomik yönetiminde dikkatli olunması gerektiğini ifade etmektedir. Stiglitz, doğal kaynakların yenilenemez özelliği ve yeryüzünden çıkarılmalarının ardından yenilerinin elde edilememesi gerçeği ışığında, bu kaynakların aceleci bir şekilde kullanılması durumunda ulusal zenginliğin önemli ölçüde azalabileceğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede sürdürülebilir bir yönetim anlayışının benimsenmesi gerekliliğine dikkat çekmektedir (Stiglitz, 2005). Doğal kaynakların tam olarak kullanılmaktan ziyade, değerlerinin artırılması amacıyla toprakta bırakılması, piyasa koşulları gereği uzun vadeli ekonomik stratejiler açısından avantajlı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla sürdürülebilir bir ekonomik politikanın geliştirilmesi, söz konusu kaynakların yönetimi açısından kritik bir öneme sahiptir.

1.2.1. Tanım ve Önemi

Doğal kaynaklar, doğal ortamda kendi kendine oluşan ve insanın düşünsel analizleri veya teknik müdahaleleriyle değiştirilmemiş maddi varlıkları temsil eder. Bu kaynakların oluşum süreçlerinde insanın etkisi ne olumlu ne de olumsuz şekilde mevcut değildir (Doğanay ve Altaş, 2022).

Doğal kaynak laneti kavramı, Sachs ve Warner'in (1995) araştırmalarıyla literatürde önemli bir yer edinmiş ve etkili sonuçlar doğurmuştur. Bu çalışmada, doğal kaynak zenginliğine sahip ülkelerin ekonomik büyüme oranlarının genellikle daha düşük olduğu ortaya konularak, doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkileri detaylandırılmıştır. Yazarlar, tarihsel örnekler ve elde ettikleri İstatistiksel verilerle bu durumu güçlü bir şekilde desteklemişlerdir. Bu çalışma, doğal kaynakların yönetimi ve gelişim süreçleriyle ilgili kayda değer çıkarımlar sunmaktadır.

Tarihsel perspektiften bakıldığında, doğal kaynakları sınırlı olan ülkelerin, bu kaynaklara sahip olan ülkelere kıyasla daha üstün büyüme performansı sergileyebildiği görülmektedir; bu durum, büyüme ile doğal kaynaklar arasındaki karmaşık dinamikleri gözler önüne sermektedir. Örneğin, 17. yüzyılda doğal kaynakları kısıtlı olan Hollanda,

İspanya'nın müreffeh altın ve gümüş rezervlerinden sömürgeleri aracılığıyla yararlanmıştı. Benzer biçimde, 19. ve 20. yüzyıllarda kaynakları sınırlı olan İsviçre ve Japonya, doğal zenginlikleriyle bilinen Rusya gibi ülkelerle karşılaştırıldığında daha yüksek ekonomik büyüme oranları elde etmiştir. Son elli yılda, Asya'da hızlı sanayileşme sürecine giren Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur gibi ülkeler, petrol ve doğalgaz gibi önemli doğal kaynaklara sahip pek çok ülkeye oranla daha etkileyici ekonomik gelişmeler kaydetmişlerdir. Bu örnekler, doğal kaynakların varlığının ekonomik büyüme ve kalkınmanın belirleyici bir faktörü olmadığını, ayrıca stratejik politika ve uluslararası rekabetin de kritik bir öneme sahip olduğunu açıkça göstermektedir (Erdem vd., 2015).

Bir ülkenin zengin doğal kaynaklara, özellikle enerji unsurlarına, sahip olması, bu kaynakların ihracı yoluyla önemli döviz girdileri sağlarken, ulusal para biriminin değer kazanmasına neden olmaktadır. Bu durum, ithal tüketim mallarının artışı ve yerli üretimin rekabet gücünün olumsuz yönde etkilenmesini beraberinde getirmektedir. Elde edilen gelirlerin ağırlıklı olarak doğal kaynaklara dayalı sektörlerle yönlendirilmesi, diğer sektörlerin ihmaline yol açarak ekonomik çeşitliliğin azalmasına neden olur. Uzun vadede, teknoloji ve eğitim gibi kritik alanlarda verimlilik artırıcı faaliyetlerin göz ardı edilmesi, ithalata bağımlılık, artan işsizlik oranları ve diğer sektörlerde üretim düşüşü gibi ekonomik sorunları gündeme getirmekte ve nihayetinde düşük ekonomik büyüme ile sonuçlanmaktadır. Bu fenomen, 1959 yılında Hollanda'nın Kuzey Denizi'nde doğal gaz keşfi sonrasında yaşanan ekonomik krizin tanımlanmasında kullanılan "Hollanda Hastalığı" terimiyle ifade edilmekte olup, "doğal kaynak laneti" ile benzerlikler taşımakla birlikte, her iki olgunun ekonomik etkileri arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır (Erdem vd., 2015).

Doğal kaynak bakımından zengin ülkelerin deneyimlerine dayanan doğal kaynak laneti hipotezinin testine ilişkin literatürde belirgin bir çeşitlilik gözlemlenmektedir; bu çeşitlilik, kullanılan değişkenler, geliştirilen modeller, incelenen dönemler ve ülke grupları bakımından dikkate değerdir. Bazı araştırmalar bu hipotezi destekleyici bulgular sunarken, diğerleri zıt sonuçlar ortaya koymaktadır. Örneğin, Sachs ve Warner (1995) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, Bahreyn, Irak, Kuveyt, Umman, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin 1971-1989 dönemine ilişkin doğal kaynak ihracatının bu

ülkelerin ekonomik büyümesine etkileri panel veri analizi yöntemiyle incelenmiş ve doğal kaynak ihracatının ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği sonucuna varılmıştır (Erdem vd., 2015).

1.2.2. Ekonomik Etkileri

Hollanda Hastalığı

Hollanda Hastalığı, doğal kaynak lanetine hem sonuç hem de neden olarak hizmet eden bir kavramdır ve bu durum sürecin kendisini temsil etmektedir. Müdahale edilmediğinde, Hollanda Hastalığı kısır döngüye dönüşmekte; bu bağlamda, doğal kaynaklara dayalı sektörlerde yerli üreticilerin yoğunlaşması kaçınılmaz hale gelmekte ve diğer malların ithalatı zorunlu olmaktadır. Sonuç olarak, yerli üretimin azalması, bu sektörlerde çalışan işçilerin işsiz kalmasıyla birlikte ülke genelindeki işsizlik oranının artmasına neden olmaktadır. Ayrıca, doğal kaynak ihracatı odaklı sektörlerin daha cazip hale gelmesi, yatırımların bu alanlara yönelmesine neden olmakta ve bu olgu "sanayiden kaçış" olarak tanımlanmaktadır. Yürük (2008) işsizlikteki artışın yanı sıra Hollanda Hastalığının ülkelerin yüksek cari açık vermesine zemin hazırladığını belirtirken, Martin (2012) ise Avustralya'nın 2000'li yılların ortalarında madencilik sektöründe yaşanan artışın ardından döviz kurlarının %15 yükselmesiyle karşılaşarak, bu durumun emlak sektörü üzerinde olumsuz etkiler yarattığını ifade etmektedir (Tutal, 2014).

Yaşam Standartlarında Düşüş, Yoksulluk ve Sosyal Adaletsizlik

Doğal kaynak lanetinin yol açtığı yolsuzluk ve çatışma ortamı, makroekonomik istikrarsızlığa neden olarak gelir dağılımının bozulmasına zemin hazırlamaktadır. Bu durumun temel nedenlerinden biri, insan kaynaklarına yeterli yatırım yapılmamasıdır. Yetersiz niteliklere sahip bireyler istihdam piyasasına entegre olamadıklarından, gelir kaybı yaşayarak yoksulluk sarmalına sürüklenmektedir. Ayrıca, doğal kaynak lanetinin devlet ve vatandaşlar arasında önemli bir kırılma yaratma potansiyeli bulunmaktadır. Veri analizlerimiz, doğal kaynak gelirlerinin GSYİH içindeki payının %1 olduğu ülkelerde yaşam beklentisinin yaklaşık 68 yıl civarında iken, bu pay %50'ye çıktığında yaşam beklentisinin 62,5 yıla düştüğünü göstermektedir. Bu durum, yaşam beklentisinin azaldığı şeklinde yorumlanabilir. Le Billion (2001) tarafından gerçekleştirilen araştırmalar, petrol bağımlılığının yüksek yetersiz beslenen çocuk sayısı, düşük sağlık harcamaları, düşük

ilkokul ve ortaokul kayıt oranları ve düşük yetişkin okuryazarlığı ile ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır Mineral bağımlılığı, yoksulluk, düşük yaşam beklentisi ve gelir dağılımı eşitsizliği arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Gelir eşitsizliği, yalnızca kaynak zenginliğinin bir sonucu olmayıp, aynı zamanda demografik dinamikler gibi diğer etkenlerin de bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, sürdürülebilir ekonomik büyüme gösteren Botswana gibi Sahra Altı Afrika ülkelerinde bile önemli gelir eşitsizlikleri mevcuttur; zira ülke nüfusunun %60'ı günde yalnızca iki dolarla geçinmektedir (Tutal, 2014).

Makroekonomik İstikrarsızlık ve Risklere Açıklık

Doğal kaynak zenginliğine sahip ülkelerin ekonomik yapıları, dışsal fiyat şoklarına karşı duyarlılıklarını artırırken, ihracatta da tek tipleşmeye yol açmaktadır. Bu tür ülkelerde düşük veya negatif tasarruf oranları sıklıkla gözlemlenmektedir. Atkinson ve Hamilton (2003) tarafından gerçekleştirilen araştırma, 1980-1995 döneminde doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkilerini incelemiş ve politikanın yatırım ile tasarruflar üzerindeki önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca, doğal kaynak gelirlerinin kamu harcamalarının finansmanında yanlış yönetilmesi riski değerlendirilmiş ve dalgalı birincil mal fiyatlarının aşırı kullanıma yol açtığı belirtilmiştir. Manzano ve Rigobon (2001) ise, 1970'lerde yüksek mal fiyatlarının, kaynak zengini gelişmekte olan ülkeleri yüksek borçlanmaya yönlendirdiğini, 1980'lerde fiyatların düşmesiyle bu ülkelerin derin borç krizleri yaşadığını ortaya koymuştur. Dünya Bankası (2002) verilerine göre, maden sektörünün ihracattaki paylarının %6-15, %15-50 ve %50'nin üzerinde olduğu ülkeler üç gruba ayrıldığında, bu gruplardaki kişi başı GSYİH değişim ortalamaları sırasıyla-%0,7, -%1,1 ve -%2,3 olarak tespit edilmiştir, bu da kaynak laneti hipotezini desteklemektedir. Özellikle Azerbaycan'daki doğal gaz ve petrol sektörlerinin etkisiyle kamu harcamalarında meydana gelen aşırı genişleme, diğer sektörlerin büyüme oranlarını %11'e çıkarmış; ancak bu durum, %8,4 olan enflasyon oranının bir yıl içinde iki katına çıkmasına neden olmuş ve ulaşım, benzin ve elektrik fiyatlarında sırasıyla %30, %50 ve %300 oranında artışlar gözlemlenmiştir (The Economist, 2007).

Beşeri Sermaye Açığı

Doğal kaynakların varlığı, ülkelerin beşerî sermaye yatırımlarını gerektiği ölçüde dikkate almamalarına neden olabilmektedir. Ülkeler, sahip oldukları doğal kaynaklara

dayanarak beşerî sermaye ve bilgi yatırımlarını ihmal etme eğilimindedir; bu durum, yaratıcı ve üretici insan sermayesindeki açığın ortaya çıkmasına yol açar. Araştırmalar, eğitime ayrılan kamu harcamalarının doğal kaynak bağımlılığı ile ters orantılı olduğunu göstermektedir. Doğal kaynaklar odaklı sanayiler genellikle niteliksiz işgücü istihdam etmekte ve bu tür işgücü yoğun sektörler, diğer sektörlerle anlamlı bir pozitif dışsallık yaratma konusunda sınırlı bir etkiye sahip olmaktadır (Gylfason vd., 2001). Ayrıca, bu şekilde istihdam edilen işgücü, farklı sektörlerle geçiş yapma imkanına sahip olamamaktadır; sonuç olarak, işgücü yalnızca benzer nitelikteki işlerde kalmak zorunda kalmakta ve bu durum istihdam piyasasını olumsuz yönde etkilemektedir.

1990'lı yıllarda Angola'da kaynakların kontrolü amacıyla patlak veren iç savaş, ortaöğretim ve yükseköğretim düzeyinde eğitime erişimi ciddi şekilde kısıtlamıştır. Benzer şekilde, Sudan'da doğal kaynakların ele geçirilmesi doğrultusunda meydana gelen çatışmalar, eğitim sistemine önemli ölçüde zarar vererek, bireylerin eğitim fırsatlarına ulaşmalarını engellemiştir (Hodges, 2004). Dolayısıyla, doğal kaynakların bolluğunun insan kaynakları üzerinde doğrudan veya dolaylı yoldan olumsuz etkiler yaratabileceği anlaşılmaktadır. Doğal kaynakların aşırı kullanımı veya yönetimindeki yetersizlikler, insan gücünün sürdürülebilirliğini tehdit edebilir ve toplumsal yapıların dengesini bozabilir. Bu durum, ekonomik ve çevresel sorunların yanı sıra, insan sağlığı ve refahı üzerinde de aşırı yükler oluşturma potansiyeline sahiptir. Bu nedenle, doğal kaynakların yönetimi, insan kaynakları üzerindeki olumsuz etkilerin önlenmesi açısından kritik bir öneme sahiptir.

1.2.3. Siyasal Etkileri

Rantiye Peşinde Koşma ve Yolsuzluk

Barbier (2003), doğal kaynakların azalmasının diğer üretken varlıklara yapılacak yatırımlarla dengelenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ancak birçok gelişmekte olan ülkede, doğal kaynak gelirleri verimli yatırımlar yerine yolsuzluk ve bürokrasi yoluyla özel çıkar gruplarına aktarılmaktadır. Bu durum söz konusu olmadığında, doğal kaynak gelirleri uzun dönemli ekonomik büyümeyi destekleyecek yatırımlara yönlendirilebilir ve bu da yüksek yaşam standartlarının sağlanmasına katkıda bulunabilir. Meksika'nın bakır ve alüminyum sektörü, monopol ve oligopol eğilimlerinin yolsuzlukla ilişkili firmaları

sürdürebilir kıldığına dair iyi bir örnektir. Nijerya ve Çad, etki gruplarının kurumlar ve hukukun üstünlüğü üzerindeki olumsuz etkilerini gösterirken, petrol gelirlerinin özel çıkar gruplarına devredildiğini ortaya koymaktadır. 1980'lerin başında 1200 \$'ın üzerinde olan Nijerya'nın kişi başı GSYİH'si, 2003'te 400 \$'ın altına düşerken, 2006 yılındaki reformlarla beraber tekrar 1500 \$ seviyelerine ulaşmıştır. Ameh (2007), bu gelişmenin petrol gelirlerinin daha şeffaf bir biçimde yönetilmesi ve denetim mekanizmalarının tesis edilmesi ile mümkün olduğunu belirtmektedir.

Rant davranışları en belirgin şekilde yolsuzluk biçiminde kendini göstermekte, çıkar grupları ve politik elitler, avantaj elde etme amacıyla yolsuzluk araçlarını kullanmaya eğilim göstermektedir. Yapılan araştırmalar, doğal kaynakların çıkarımı ile yolsuzluk arasında güçlü bir ilişki olduğunu ortaya koymakta; örneğin, doğal kaynak ihracatındaki %15'lik bir artışın, yolsuzluk endeksinde %20'lik bir artışa neden olduğu belirtilmektedir (Gylfason, 2001). Vicente (2009) yaptığı araştırmada, São Tomé'de petrol keşfinin ardından oy verme, eğitim ve diğer kamu hizmetlerinde %40'a varan yolsuzluk artışlarını tespit etmiştir. Bu durum, hükümetlerin hızla artan doğal kaynak gelirlerinin bir kısmını kayda almaktaki yetersizlikleri ve doğal kaynak ürünlerinin fiyatlarındaki aşırı dalgalanmaların bütçeleme süreçlerine olumsuz etkisi nedeniyle etkin yönetim kapasitesinin kaybolduğunu göstermektedir. Ross (2003) ise Malezya, Endonezya ve Filipinler'de artan kereste fiyatlarının yolsuzluğu artırarak orman alanlarını koruyan düzenlemelerin ve yasaların zayıflamasına yol açtığını vurgulamaktadır. Bu durum, gelir dağılımındaki adaletsizlikler, yanlış yatırımlar ve sosyal eşitsizlik gibi ciddi sorunları beraberinde getirmektedir. Modern örnek olarak, Venezuela'nın 2003 yılında petrol gelirlerini kontrol altına almak amacıyla sabit kur rejimine dönmesi, karaborsadaki dolar değerinin devletin belirlediği fiyatın iki katına çıkmasına ve 2013 itibarıyla ülkenin Güney Amerika'da en yüksek enflasyona sahip olmasına neden olmuştur; bu süreç, asgari ücret artışlarının enflasyonu karşılayamaz hale gelmesiyle sonuçlanmıştır (Caselli, 2013).

Otoriterleşme ve zayıf yönetim

Çeşitli araştırmalar, otoriter rejimler ve zayıf kurumlar arasındaki ilişkinin doğal kaynak bolluğuyla yakından bağlantılı olduğunu göstermektedir. Karl (1997), rant peşinde koşan ülkelerde kamu yönetimi için sübvans edilen harcamaların, düşük hesap verebilirlik düzeylerine yol açarak devletin vergilendirme ihtiyaçlarını azaltabileceğini

belirtmektedir. Bu durum, kamu görevlileri ve onların bağlantı ağları aracılığıyla devlet mekanizmasının zayıflamasına neden olmaktadır. Ross (1999) ise bu olguyu iki temel etken üzerinden açıklamaktadır: baskı etkisi, demokratik taleplerin engellenmesine yönelik güvenlik harcamalarının artışı ve modernleşme etkisi, demokrasi öncesi kurumların varlığının sürdüğü koşullarla ilişkilidir. Bu durumun en belirgin örnekleri, Ortadoğu ve Afrika ülkelerinin doğal kaynak bağımlılıkları ile yönetim biçimleri arasındaki etkileşimde gözlemlenmektedir.

Doğal kaynak zenginliği, hükümetlerin güçsüzleşmesine ve sosyal çatışmaları önleme ve çözme becerilerinin azalmasına yol açabilmektedir; ayrıca eğitim ve sağlık gibi kamusal hizmetlerin sağlanmasını da zorlaştırmaktadır. Bu olgu iki ana biçimde kendini göstermektedir. İlk olarak, devletin belirli bir bölgede otoritesinin zayıflaması sonucu, düşük eğitim ve yatırım ile kolayca çıkarılabilen doğal kaynaklar, devletin bu bölgelerdeki düzeni sağlama yetisini zamanla azaltmakta, bu da çetelerin, savaş tüccarlarının ve suç işlemeye eğilimli üst düzey subayların güçlenmesine ve neticede devletle çatışma seviyesinin artmasına neden olmaktadır. İkincil olarak, doğal kaynak zenginliği, devlet kurumlarının zayıflamasına yol açarak, kamusal malların bireylere ulaşmasında sıkıntılar doğurmakta ve iç savaş tehlikesinin artmasına zemin hazırlamaktadır. Collier ve Hoeffler (2009) çalışmalarında, doğal kaynak bağımlılığı ile kuvvetler ayrılığı arasında negatif bir ilişki tespit etmişlerdir (Ross 2003).

İç savaş ve çatışma riski

İç savaş riski ve mevcut çatışmalar, genellikle Ortadoğu, Uzak Asya ve Afrika gibi yüksek doğal kaynak bağımlılığına sahip bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Bu bağımlılık, terörizmin ve iç çatışmaların, kaynakların kontrolü üzerindeki mücadelelerde ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Devletlerin kontrol kaybı, çeteler ve yağmacı gruplar tarafından bu kaynakların ele geçirilmesine yönelik çatışmaları artırırken, bu gruplar elde ettikleri gelirlerle finansal sürdürülebilirliklerini sağlamanın yollarını aramaktadırlar. Sierra Leone ve Angola'daki elmas çeteleri, bu duruma dair en çarpıcı örnekleri teşkil etmektedir. Petrol kaynaklarına sahip ülkelerdeki çeteler ve terör grupları, akaryakıt ikmali ve kaçakçılığından yararlanarak çıkarlarını artırma fırsatına sahip olmaktadır. Bu grupların, çatışmalar süresince veya sonrasında kaynak ve gelirlerin kontrolünü elde etme arzusu, sürekli bir tehdit unsuru oluşturmakta ve bu durum, kaos ve yönetim zafiyetinin

hâkim olduğu bölgelerde devlet güçlerinin bile siyasi bir tutum sergilemek yerine yağmacılığa yönelmesine yol açabilmektedir (Le Billion, 2001).

Devlet ve kurumların zayıflığı ile iç karışıklıkların varlığı, doğal kaynakların manipülasyonuna zemin hazırlamaktadır. Collier ve Hoeffler (2009) tarafından yapılan çalışmalar, doğal kaynakların sivil savaşa dair risk faktörleri arasında önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu kaynakların varlığı, toplumsal kutuplaşma ve ayrışmayı derinleştirerek çatışmalara yol açabilmektedir. Çalışmalarında, birincil mamül ihracatının gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) içindeki payının %33 olduğu ülkelerde, sivil çatışma riskinin, bu tür ihracatı yapmayan ülkelere göre %22 daha fazla olduğunu göstermişlerdir. Bu bulgular, ekonomik yapı ile sivil çatışma arasındaki ilişkiyi net bir şekilde açığa çıkarmaktadır.

1.2.4. Sosyal Etkileri

Eğitimin Düşüklüğü

Toplum bireylerinin edinmiş oldukları bilgi ve deneyim birikimi, bireysel eğitimleri ve yetenekleri aracılığıyla şekillenen "beşerî sermaye" kavramı ile tanımlanmaktadır. Bu kavram, bireylerin sahip olduğu entelektüel ve pratik bilgi birikimini, toplumsal ve ekonomik gelişim açısından kritik bir kaynak olarak değerlendirmekte ve bu kaynakların verimliliğini artırma noktasında bireylerin sürekli eğitim ve gelişim süreçlerine katılımını teşvik etmektedir (Keskin, 2011). Beşerî sermayenin temel unsurları arasında eğitim önemli bir yer tutmaktadır; zira bireylerin bilgiye erişim imkânlarının sağlanması ve bilgi asimetrisinin ortadan kaldırılması en etkili biçimde eğitim aracılığıyla gerçekleşmektedir. Beşerî sermaye kavramı, ülkelerin gelişim düzeylerini hem niceliksel hem de niteliksel olarak değerlendiren bir ölçüt sunmakta olup, özellikle ülkelerin gelişmişlik endeksinin eğitimle ilişkilendirilmesi, eğitim seviyelerinin yükseltilmesinin o ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişimlerini olumlu yönde etkileyeceği yönündeki görüşü desteklemektedir. Ülkelerin gelişimi ve ilerlemesi açısından en etkili yolun, eğitim alanında yapılan yatırımların artırılması olduğu vurgulanmaktadır. Eğitim, bireylerin potansiyelini açığa çıkararak ekonomik ve sosyal kalkınmaya katkıda bulunmakta, bu nedenle sürdürülebilir gelişim stratejilerinin temel taşı oluşturmaktadır. Eğitime yönelik yatırımlar, toplumların yenilikçilik kapasitelerini artırırken, iş gücünün

niteliklerini de yükselterek ulusal refahı sağlamada kritik bir rol oynamaktadır (Serel ve Masatçı, 2005).

Doğal kaynak zenginlikleri, ülkelerin eğitim ihtiyaçlarını azaltma eğilimini doğurabilmektedir. Bu kapsamda doğal kaynakların artışı ve buna bağlı olarak yükselen gelir düzeyleri, ülkelerin ekonomik refahını artırmakta ve bu durum, eğitim için ayrılan kaynakların oranında bir azalmayı beraberinde getirmektedir. Örneğin, OPEC ülkeleri, doğal kaynak zenginlikleri nedeniyle gayri safi yurtiçi hasıllarının (GSYİH) yalnızca sınırlı bir kısmını eğitim sektörüne tahsis ederken; doğal kaynaklar açısından kısıtlı olan Güney Kore, Hong Kong ve Singapur gibi ülkeler, eğitim alanına daha fazla yatırım yaparak bu sektöre öncelik vermektedirler. Bu durum, doğal kaynakların varlığıyla eğitim yatırımları arasında negatif bir ilişki olduğuna işaret etmektedir (Gylfason, 2001).

Zengin doğal kaynaklara sahip ülkelerde, eğitim harcamalarının gereksiz görüldüğü ve bu alandaki yatırımların geçici olduğu yönündeki önyargılı yaklaşım, kaynakların büyük bir bölümünün patlama yaşayan sektörlere tahsis edilmesine yol açmaktadır. Bu durum, eğitim sektörünün geri planda kalmasına ve özellikle kız çocuklarının okula yazılma oranının yanı sıra genel eğitim düzeyinin doğal kaynak sektörü ile ters orantılı bir seyir izlemesine neden olmaktadır. Doğal kaynak sektörlerinin nitelikli işgücü ihtiyacının düşük olması, bu ülkelerde eğitimin öncelik olmaktan çıkmasına yol açmakta; niteliksiz iş gücüne dayanarak faaliyet gösteren bu sektörler, toplumun eğitimden uzaklaşmasına sebebiyet vermektedir. Gylfason'un (2001) belirttiği gibi, "Zengin doğal kaynaklar, ailelerin çocuklarını eğitime ihtiyaçlarını köreltebilir."

Yolsuzluk

Yolsuzluk, kamu güç ve yetkilerinin bireysel menfaatler doğrultusunda suistimale uğratılması ve yasadışı yöntemlerle ekonomik kazanç sağlanması olarak tanımlanmaktadır. Bu fenomen, yönetim organlarının fonksiyonlarını etkileyerek kamu güvenini zedelerken, aynı zamanda sosyal ve ekonomik yapıya da olumsuz etkilerde bulunmaktadır. Yolsuzluk, dolayısıyla hem etik hem de hukuki açıdan ciddi sonuçlar doğuran bir sorun olarak değerlendirilmektedir (Yeşilyurt, 2013).

Yolsuzluğun en yaygın biçimleri arasında rüşvet ve belgede sahtecilik gibi olgular öne çıkmakta olup, bu durum, ilgili hizmetlerin ve görevlerin etkili bir şekilde yerine getirilmesini ciddi şekilde zora sokmaktadır. Yolsuzluk, devlet politikaları üzerinde önemli ölçüde bozulma ve yıkıcı etkilere yol açma potansiyeline sahip bir olgudur; bu da toplumun genel işleyişini olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Jain, 2001).

Yolsuzluk, bir ülkenin sosyo-kültürel tarihi, ekonomik gelişimi ve bürokratik yapısı ile doğrudan bir ilişki içinde olan kritik bir olgudur. Kurumsal yapıların zayıflığı, liyakat ilkesinin yönetimde yetersizliği ve ekonomik politikaların piyasa mekanizmalarını çarpıtması, ülkelerin yolsuzluk riskiyle karşı karşıya kalma olasılığını artırmaktadır. Bu olgu, mal ve hizmet kalitesini olumsuz etkilemekten çok, yanlış yönetim kararları ve artan rüşvet oranları aracılığıyla ekonomik yapıları bozma eğilimi göstermektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yolsuzluk sorunu, pazar verimsizliğini artırarak bu ülkelerin gelişimini engellemektedir; bu durum genellikle tekel gücünün zayıflığı ve idari kuralların düzensizliğinden kaynaklanmaktadır. Zira, bu ülkelerde hesap verebilirlik seviyesi düşüktür ve yönetim süreçleri etkin olmayıp, artan takdir yetkisi ise kurumsal yapıdaki yolsuzluk oranlarını yükselterek etik standartların bozulmasına ve finansal sistemlerde sapmalara yol açmaktadır (Stapenhurst, 2000).

Yolsuzluk kavramının ortaya çıkma nedenleri ülkeden ülkeye farklılık göstermekle birlikte, genel olarak bu olgunun uluslararası düzeyde olumsuz etkilere yol açtığı açıktır. Özellikle doğal kaynaklar veya ani ekonomik zenginleşmeler, yolsuzluk olgusunu daha belirgin hale getirerek, çeşitli alanlarda yıkıcı etkiler yaratmaktadır. Zengin kaynaklara sahip ülkeler, yönetsel açıdan zayıf performans sergileyebilir ve bu durum, kurumsal zayıflamalara yol açarak ekonomik, politik ve sosyal alanlarda gerilemelere neden olmaktadır. Kaynak bolluğu, "kaynak laneti" paradoksunu doğurarak emtiaya doğrudan erişim imkânı sağlamakta; bu da ülkelerin kurumsal güçlerini ve niteliklerini azaltmakta, devlet gelirlerinin artmasıyla vergi sistemlerinin bozulmasına yol açmaktadır. Sonuç olarak, vatandaşların devlet gelirlerine katkısı azalmakta; bu durum, rant arayışını ve yolsuzlukla patronaj ilişkilerinin artmasını teşvik etmektedir. Nihayetinde, bu kurumsal zayıflıklar ve yükselen yolsuzluk, ekonomik büyümeyi engelleyerek devlet kapasitesinin azalmasına ve ülkelerin kalkınma düzeylerinin gerilemesine neden olmaktadır (Li, 2013).

Doğal kaynak zengini ülkelerde, özellikle petrol ve doğalgaz gibi değerli kaynaklara olan bağımlılık, rant arayışlarının artmasına ve yolsuzluk oranlarının yükselmesine yol açmaktadır. Yolsuzluk, bu ülkelerin makroekonomik yapılarını hem doğrudan hem dolaylı yoldan olumsuz etkileyerek kaynakların dağılımında bozulmalara, gelir eşitsizliklerinin ve faktör dağılımındaki adaletsizliklerin artmasına sebep olmaktadır. Bu durum, ekonomik sürdürülebilirlik ve toplumsal refah üzerinde önemli olumsuz sonuçlar doğurmaktadır (Berksoy ve Yıldırım, 2017). Yolsuzluk, kamu sektöründeki verimliliği azaltarak ekonomik büyümenin yavaşlamasına ve yoksulluk oranlarının artmasına neden olmaktadır. Bu olgu, rant kollama ile birleştiğinde, ülkeler üzerinde çeşitli alanlarda ciddi olumsuz etkiler meydana getirmekte ve sosyal, ekonomik istikrarı tehdit etmektedir. Dolayısıyla, yolsuzluğun önlenmesi, sürdürülebilir kalkınma ve toplumsal refah açısından kritik bir öneme sahiptir.

Doğal kaynak zenginlikleri, yalnızca siyasi sistemlerin etkisi altında kalmadıkları sürece sorun teşkil etmemektedir; ancak bu kaynaklar siyasi süreçlere dahil olmaya başladığında, yolsuzluk eğilimleri genellikle ortaya çıkmaktadır. Dünya Bankası Başkanı Robert Zoellick'in belirttiği gibi, "Politik sistemimiz ne olursa olsun, müşterilerimize sunacağımız mesaj, iyi yönetim olmadan başarılı bir gelişim elde edilemeyeceğidir." Bu ifade, yolsuzlukla mücadelede siyasi irade ve etkin yönetim anlayışının vazgeçilmez önemini vurgulamaktadır (Arezki ve Gylfason, 2013). Yolsuzluğun önlenmesi amacıyla ülkelerin belirli stratejiler geliştirmesi gerekmektedir; bu stratejiler arasında tekel gücünün tek bir bireye bağımlılığını azaltmak ve takdir yetkisini sınırlamak öncelikli hedeflerdendir. Piyasa, yönetim ve kurumsal alanlarda yapılacak reformlar, kayırmacılık ve rüşvet gibi olumsuzlukların ortadan kaldırılması açısından hayati bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, etkili ve şeffaf bir yönetim modeli oluşturmak, yolsuzlukla mücadelenin temel taşlarını oluşturacaktır. Ülkelerde hesap verebilirliğin artırılması, çıkar çatışmalarının önlenmesi ve kurumsal bozulmaların giderilmesi amacıyla stratejik yaklaşımlar geliştirilmesi gerekmektedir (Stapenhurst, 2000). Dolayısıyla etkin hesap verebilirlik mekanizmalarının kurulması, yönetim süreçlerinin şeffaflığını artırarak kamu güvenini tesis edecek ve kurumsal etik standartlarının güçlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Böylece, sürdürülebilir bir yönetim anlayışı benimsenmiş olacak ve toplumsal istikrarın temelleri sağlamlaştırılacaktır.

Doğal kaynakların bolluğu, birçok ülke için önemli ekonomik fırsatlar sunmasına rağmen, aynı zamanda toplumsal çatışmalar ve iç savaşlar için potansiyel bir zemin oluşturabilmektedir. Bu zengin kaynaklardan elde edilen gelirlerin farklı sosyal gruplar arasında kontrol edilme mücadelesi, rekabeti ve gerilimi artırmakta; özellikle kaynak rantının adaletsiz dağılımı, toplumsal eşitsizlikleri derinleştirerek sosyal çatışmaları tetikleyebilmektedir. Doğal kaynak bağımlılığı, ülkelerin ekonomik büyüme hızını olumsuz yönde etkileyerek istihdam olanaklarını azaltmakta ve gelir düzeyini düşürmektedir. Düşük gelir seviyeleri, halkın beklentilerini karşılayamamakta ve bu durum toplumsal huzursuzlukları artırmaktadır; dolayısıyla, zengin doğal kaynaklar, gelir dağılımı üzerindeki olumsuz etkileriyle çatışma dinamiklerini hızlandıran önemli bir etken olarak öne çıkmaktadır (Collier ve Hoeffler, 2005). Dolayısıyla kaynak zenginliğinin yönetimi, barış ve istikrar bakımından hayati bir öneme sahiptir; zira bu kaynakların sürdürülebilir ve etkin kullanımı hem ekonomik kalkınmayı teşvik etmekte hem de sosyal uyumu güçlendirerek toplumsal huzurun sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Kaynakların adil dağıtımı ve yönetim süreçlerinin şeffaflığı, çatışma risklerini azaltarak uzun vadeli barış ortamının tesis edilmesine imkân tanımaktadır.

Doğal kaynak zenginliği, birçok ülkenin ekonomik büyüme potansiyelini artırmasına rağmen, yönetsel boyutlarda ciddi sonuçlar doğurabilmektedir. Bu bağlamda, doğal kaynaklara bağımlı ülkelerin yönetimleri, genellikle bu kaynakları yönetme konusunda kapsamlı yetkilere sahip olup, elde edilen gelirlerin dağıtımında da kilit bir rol üstlenmektedir. Ancak bu durum, yönetime hâkim olmak isteyen gruplar arasında rekabet ve çatışmalara yol açabilmekte; kaynak kontrolü için yürütülen mücadeleler, siyasi istikrarsızlık yaratmakta ve zamanla iç savaş gibi daha ciddi sonuçlar doğurabilmektedir. Doğal kaynak zenginliği, uygun şekilde yönetilmediği takdirde bir lanete dönüşme riskini taşımakta olduğu için, kaynak yönetiminde şeffaflık ve adaletin sağlanması, uzun vadede siyasi istikrar ve toplumsal huzurun tesisinde kritik bir öneme sahiptir. Bu dinamikler, özellikle Afrika ve Orta Doğu gibi bölgelerde sıkça gözlemlenmekte ve bu bölgelerdeki doğal kaynakların toplumsal barışa değil, aksine çatışmalara zemin hazırladığına dair pek çok örnek bulunmaktadır (Bal ve Akça, 2018).

1.3. Doğal Kaynakların Ekonomik Kalkınmadaki Rolü

Doğal kaynaklar, emek ve sermaye gibi üretim faktörlerinin önemli bir bileşeni olarak, toplumsal refah seviyesinin artırılmasına katkıda bulunan kritik unsurlar arasında yer almaktadır. Zengin doğal kaynaklar, üretim kapasitesinin artışını teşvik ederek, ekonomik büyümeye olan güveni artırmakta ve dolayısıyla ekonomik gelişim üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır. Doğal kaynaklar, iç piyasalarda üretim girdisi olarak kullanılmanın yanı sıra, ihracat yoluyla döviz girişi sağlama potansiyeline sahip olduğu için, ülkelerin dış ticaret dengesini iyileştirmekte ve ulusal ekonomilerin sürdürülebilirliğini desteklemektedir (Kakim, 2023). Ayrıca, doğal kaynakların sürdürülebilir ve uzun vadeli kullanımını teşvik etmek amacıyla tasarruf etme yönünde çeşitli stratejilerin geliştirilmesi mümkündür. Bu yaklaşım, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını gözeterek çevresel dengeyi korumayı ve doğal kaynakların etkin yönetimini sağlamayı hedeflemektedir (Gylfason ve Zeoga, 2006).

Doğal kaynaklar, mal ve hizmet üretiminde kullanılarak toplumsal refahın artışına önemli katkılarda bulunmaktadır; doğal kaynak zenginliğine sahip yoksul ülkelerin bu durumdan sağladığı üç ana fayda öngörülmektedir. Birincisi, doğal kaynaklardan elde edilen gelirler, kamu ve özel sektördeki tüketimlerin finanse edilmesine olanak tanıyarak yaşam standardının yükselmesine ve dolayısıyla toplumsal refahın artmasına katkı sağlamaktadır. İkincisi, bu gelirlerin büyük bir kısmının yatırımlara yönlendirilmesi beklenmektedir. Son olarak, doğal kaynak gelirlerinin genellikle kamu sektöründe toplanması, ekonomik kalkınmanın önündeki engellerin kaldırılmasına yardımcı olmaktadır (Badeeb vd., 2017).

Doğal kaynaklar, yalnızca zenginlik kaynağı olmanın ötesinde, ekonomik açıdan önemli avantajlar sunmaktadır. Bu kaynakların etkin değerlendirilmesi, ülkelerin ekonomik büyüme ve sanayileşme düzeyini artırma potansiyeline sahiptir. Doğal kaynakların ihracatı, döviz girişini artırarak döviz rezervlerinin yükselmesine ve ekonomik istikrarın güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Bunun sonucunda artan döviz ve ihracat, sanayinin gelişimini destekleyerek yeni yatırımlara zemin hazırlar ve istihdam yaratır. Kısacası, doğal kaynakların kullanımı kısa vadeli ekonomik kazançların ötesine geçerek, uzun vadede refah seviyesinin yükselmesine ve ekonomik sürdürülebilirliğin sağlanmasına önemli katkılarda bulunmaktadır (Bal, 2011). Dolayısıyla doğal kaynakların

yönetimi ve stratejik planlama, ekonomik politikaların temel unsurları arasında yer almalıdır.

Zengin doğal kaynaklar, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin endüstriyel kalkınmasını teşvik ederek yeni pazar fırsatları yaratmakta ve yatırım imkanları için uygun bir zemin oluşturmaktadır. Bu bağlamda, doğal kaynakların varlığı, ekonomik büyümeyi destekleyici bir unsur olarak önemli bir rol oynamaktadır (Badeeb vd., 2017). Bu çerçevede, zengin kaynaklar, yüksek sosyal olanaklar sağlama ve refah seviyesinin artışı sağlama potansiyeline sahiptir (Manzano ve Rigobon, 2001).

1.4. Sovyetler Birliği'nin Dağılması ve Sonrasındaki Ekonomik Gelişmeler

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması, sadece siyasi bir çözülme değil, aynı zamanda yirminci yüzyılın en kapsamlı ekonomik dönüşüm süreçlerinden birini başlatmıştır. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni bağımsız devletler, planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecine girmişlerdir. Bu süreç, makroekonomik istikrarsızlık, üretim düşüşü, yüksek enflasyon, işsizlik ve altyapı sorunlarıyla karakterize edilmiştir (Sancak & Karaman, 2014). Sovyet sonrası Rusya örneğinde olduğu gibi, geçiş dönemi boyunca ekonomik istikrar, büyük ölçüde enerji fiyatlarına, uluslararası yardımlara ve siyasi istikrar düzeyine bağlı gelişmiştir. Petrol ve doğalgaz ihracatındaki artış, Rusya'nın 2000'li yılların başlarında ekonomik olarak toparlanmasında önemli rol oynamıştır. Ancak bu toparlanma, tüm bölge ülkeleri için geçerli olmamış, Kırgızistan, Tacikistan gibi ülkelerde krizler süreklilik arz etmiştir (Kamçıbekova, 2008; Kara, 2013).

Sovyet sonrası dönemde Rusya, yüksek enflasyon, sanayi üretiminde sert düşüş ve sosyal güvenlik sisteminin çöküşüyle karşı karşıya kalmıştır. 1993-2005 arası dönem "ekonomik geçiş" olarak tanımlanmış, bu dönemde GSYİH'de büyük kayıplar yaşanmış, işsizlik oranları artmış ve reel ücretler düşmüştür (Sancak & Karaman, 2014). Aynı şekilde Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi ülkeler, Sovyet sisteminden kalan doğal kaynaklara dayalı ekonomik yapılarını sürdürmeye çalışmış, bu da dışa bağımlı ekonomik büyüme modellerinin oluşmasına neden olmuştur (Aghaizov, 2019; Gömeç, 2020).

Bu süreçte Kazakistan'da uygulanan ekonomi politikaları, bir yandan merkezîyetçi yapının kalıntılarını sürdürürken, diğer yandan neoliberal reformlarla uyumsuzluk göstermiştir. Özellikle özelleştirme süreci, sermaye birikimini belirli

grupların elinde yoğunlaştırarak ekonomik eşitsizlikleri derinleştirmiştir (Pirî, 2023; Çayan, 2019). Ayrıca, yeni ekonomik düzende kurumlar arası koordinasyon eksikliği, yolsuzluk ve hukuki belirsizlikler gibi yapısal sorunlar, Sovyet sonrası ekonomilerin sürdürülebilir kalkınmasını sekteye uğratmıştır (Katliarou, 2023; Akyıldız, 2019).

Sovyet sonrası dönemde Transdinyester, Güney Osetya gibi tartışmalı bölgelerde ekonomik yapı, siyasal krizlerle birlikte çökmüş, ayrılıkçı bölgeler devlet destekli ekonomilerin çöküşü sonrası illegal ticaret, dış yardımlar ve gölge ekonomilere yönelmiştir (Radu, 2019). Bu durum, siyasi istikrarsızlık ile ekonomik çözümsüzlük arasında güçlü bir ilişki olduğunu göstermektedir (Ertürk, 2019; Ergül, 2023).

Ekonomik geçiş sürecinde eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik sistemleri de büyük baskı altına girmiştir. Örneğin, Sovyet Kazakistan'ında inşa edilen merkezi eğitim sistemi, geçiş döneminde yerini sistemsizliğe bırakmış, kırsal bölgelerde eğitimde erişim ciddi ölçüde azalmıştır (Çelebi, 2019; Gömeç, 2020). Aynı şekilde, Kırgızistan'da da yerel basın ve medya kuruluşları Sovyet sonrası ekonomik darboğazdan yoğun biçimde etkilenmiş, gazeteler tiraj kayıpları yaşamış, yayın sıklıkları azalmıştır (Çakın, 2017).

Sovyet sonrası geçişte bir diğer önemli unsur, Sovyet mirasıyla hesaplaşma süreci olmuş, bu süreç hem siyasi meşruiyet arayışlarını hem de ekonomik reformları etkilemiştir. Özellikle Ruslaştırma politikalarından uzaklaşma amacıyla yürütülen kültürel ve dilsel reformlar, ekonomik yönetim alanında da dönüşüm arayışlarını beraberinde getirmiştir (Kamçıbekova, 2008; Öztürk, 2019). Ulusal dillerin teşvik edilmesi, istihdam piyasasında yeni eşitsizlikler doğurmuştur.

1.4.1. Geçiş Süreci ve Zorluklar

Sovyet sonrası geçiş dönemi, ekonomik olduğu kadar toplumsal bir kırılmayı da beraberinde getirmiştir. Planlı ekonomi çöküp yerine piyasa ekonomisi geçirilmeye çalışıldığında, başta Rusya olmak üzere birçok ülkede işsizlik oranları hızla artmış, sosyal güvenceler ortadan kalkmıştır (Sancak & Karaman, 2014). Bu geçiş sürecinde yaşanan şok terapisinin, özellikle düşük gelirli kesimler üzerinde yıkıcı etkileri olmuştur. Yolsuzluk, sermaye kaçışı ve yabancı sermayeye bağımlılık gibi sorunlar da geçişin temel zorluklarındandır (Katliarou, 2023; Pirî, 2023).

Özelleştirme politikaları, Sovyet döneminden kalan büyük ölçekli sanayi tesislerinin parçalanmasına yol açmış, bu da istihdam kaybı ve üretim krizlerini

beraberinde getirmiştir (Us, 2014; Seçkin, 2015). Özellikle enerji sektörüne yapılan dış yatırımlar, kısa vadede döviz akışı sağlasa da uzun vadeli kalkınma için gerekli olan katma değerli üretimin gelişmesini engellemiştir (Ertürk, 2019; Çayan, 2019).

Eğitim sistemi üzerindeki etkiler de bu geçiş sürecinin zorluklarından biridir. Özellikle öğretmen yetiştirme alanında Kırgızistan örneğinde olduğu gibi yeni sisteme entegrasyon güçleşmiş, öğretmen kalitesinde düşüşler yaşanmış, üniversiteye geçiş sistemleri değişmiştir (Enterieva, 2022). Aynı şekilde sağlık ve sosyal hizmetlerde, Sovyet döneminde merkezîyetçi ve yaygın olan hizmet ağı, geçiş döneminde önemli ölçüde daralmıştır (Gayran, 2019).

Kazakistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde geleneksel göçebe yaşam biçiminden modern kentleşmeye geçiş, hem kültürel çatışmaları hem de ekonomik uyum zorluklarını artırmıştır (Gömeç, 2020; Karadağ, 2018). Kolhoz sisteminin çökmesiyle birlikte kırsal nüfus ciddi gelir kaybı yaşamış, geçim kaynakları zayıflamıştır (Kara, 2013). Bu durum, şehirlerde kontrolsüz göçün ve işsizliğin artmasına neden olmuştur.

Sovyet sonrası dönemin bir diğer zorluğu, siyasi yapılarla ekonomik reformların senkronize yürütülememesi olmuştur. Ukrayna ve Belarus örneklerinde görüldüğü üzere, rejim türü ile ekonomik model arasında tam bir uyum sağlanamamış, bu da reformların başarısız olmasına yol açmıştır (Sönmez, 2024). Siyasi otoriterlik ile ekonomik serbestleşmenin bir arada yürütülmesi çelişkili bir yapıyı beraberinde getirmiştir (Taşdelen, 2011).

Özetle, Sovyet sonrası geçiş süreci, her ülkenin kendi yapısal mirası, doğal kaynak kapasitesi ve siyasi iradesine göre farklı şekillenmiştir. Ancak bu farklılıkların arkasında yatan ortak payda, geçişin çok katmanlı, çatışmalı ve büyük toplumsal maliyetleri olan bir süreç olduğudur (Shahrani, 2006; Hasanov, 2007).

1.4.1.1. Planlı Ekonomiden Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan cumhuriyetler için en önemli yapısal dönüşüm alanlarından biri, ekonomi politikalarının yön değiştirmesidir. Yıllarca merkezi planlama ile yönetilen, üretim araçlarının devlet mülkiyetinde bulunduğu Sovyet tipi ekonomi modelinden serbest piyasa ekonomisine geçiş, bu ülkeler açısından tarihsel, kurumsal ve sosyoekonomik anlamda büyük kırılmalar doğurmuştur (Sancak & Karaman, 2014). Bu dönüşüm, yalnızca ekonomik bir

tercih değil; aynı zamanda ideolojik bir kopuşu, toplumsal yapıda yeniden yapılanmayı ve uluslararası sistemle entegrasyonu zorunlu kılan bir sürecin başlangıcıdır.

Sovyet sonrası dönemde planlı ekonominin tasfiyesi, iki temel eksenle yürütülmüştür: mülkiyet yapısının özelleştirilmesi ve fiyat mekanizmasının serbestleştirilmesi. Ancak bu dönüşüm, teorik düzeydeki beklentilerin aksine pratikte oldukça sancılı bir şekilde gerçekleşmiştir. Rusya örneğinde "şok terapi" politikalarının benimsenmesiyle kısa vadede yüksek enflasyon, derinleşen gelir eşitsizliği ve yolsuzluk artışı gözlenmiştir (Sancak & Karaman, 2014). Bu tür reformlar, üretim kapasitesinin büyük ölçüde düşmesine, işsizlik oranlarının artmasına ve sosyal güvenlik ağlarının çökmesine neden olmuştur (Katliarou, 2023).

Azerbaycan'da ve Kazakistan'da planlı ekonomi sisteminin sona ermesiyle birlikte özelleştirme süreçleri, oligarkların ve siyasi elitlerin güç kazanmasına neden olmuş, bu da hem ekonomik hem de siyasal istikrarsızlıklara yol açmıştır (Aghaizov, 2019; Çayan, 2019). Sovyet döneminden kalan büyük sanayi tesisleri, çoğunlukla gerçek piyasa değerinin çok altında satılmış; bunun sonucunda da üretim süreci sekteye uğramış, iş gücü atıl kalmış ve sosyal adaletsizlik derinleşmiştir (Seçkin, 2015; Ertürk, 2019).

Kırgızistan örneğinde ise geçiş süreci, hem mali kapasitenin zayıflığı hem de kurumsal istikrarsızlık nedeniyle daha da karmaşık bir hâl almıştır. Özellikle kolhoz ve sovhoz gibi kolektif üretim sistemlerinin dağılması, kırsal alanlarda işsizliği tetiklemiş ve halkın geleneksel geçim kaynaklarından uzaklaşmasına neden olmuştur (Karadağ, 2018; Kara, 2013). Sovyet döneminde merkezî planlama dahilinde yürütülen hayvancılık ve tarım üretimi, geçiş sürecinde hem altyapı hem de destek mekanizmalarının yetersizliği nedeniyle ciddi şekilde çökmüştür (Çelebi, 2019).

Planlı ekonomiden serbest piyasaya geçiş, sadece ekonomik yapının değil, aynı zamanda sosyokültürel düzenin de dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Sovyet rejiminin kolektivist üretim ve tüketim anlayışı, bireysel girişimciliğe dayalı piyasa sisteminde hızla terk edilmiştir. Bu durum, özellikle toplumsal dayanışma ağlarının zayıflamasına ve bireylerin ekonomik risklerle başa çıkmakta yalnız kalmasına yol açmıştır (Erdoğan, 2018). Bu değişim sadece ekonomik değil, aynı zamanda kültürel bir yabancılaşma yaratmıştır.

Ekonomik geçiş süreci boyunca uygulanan liberalizasyon politikaları, dış yatırımların ve çok uluslu şirketlerin bölgeye girişini kolaylaştırmıştır. Ancak bu dış

açılma, ülkelerin yerel sanayi üretimini rekabet gücü açısından zayıflatmış ve ithalata bağımlılığı artırmıştır (Ertürk, 2019; Pirî, 2023). Bu durum, Sovyet sonrası dönemde ekonomik egemenlik alanında da ciddi bir kırılmaya işaret eder. Kazakistan'ın bölgesel organizasyonlarla olan ilişkileri, özellikle Avrasya Ekonomik Birliği gibi yapılar üzerinden yeniden tanımlanmaya çalışılmış, ancak bu süreç yerel sanayi ve tarım sektörleri üzerinde dış baskıların artmasına neden olmuştur (Çayan, 2019).

Özelleştirme süreci, yalnızca ekonomik bir yeniden yapılanma aracı olmaktan ziyade, siyasi elitlerin kendi çıkar ağlarını tahkim etme aracı hâline gelmiştir (Hasanov, 2007; Akyıldız, 2019). Özellikle Azerbaycan ve Türkmenistan gibi ülkelerde enerji kaynaklarına dayalı ekonomilerin oluşumu, piyasa ekonomisinin daha çok dış ticarete ve enerji ihracatına dayalı biçimde gelişmesine yol açmıştır (Aghaizov, 2019). Bu yapı ise uzun vadede sürdürülebilirlikten uzak bir ekonomik model ortaya koymuştur.

Piyasa ekonomisine geçişin önemli bir boyutu da iş gücü piyasalarının yeniden şekillenmesidir. Sovyet döneminde iş garantisi bulunan bireyler, serbest piyasa koşullarında işsizlik, düşük ücret ve güvencesizlikle karşılaşmıştır (Us, 2014). Eğitim sisteminin bu dönüşüme entegre olamaması, iş gücü piyasasına kalifiye işçi akışını sektöre uğratmıştır (Enterieva, 2022). Sovyet sonrası dönemde özellikle kadın emeği ve genç iş gücünün dezavantajlı konuma düşmesi dikkat çekmiştir (Seçkin, 2015).

Geçiş sürecinde medya, eğitim ve kültür alanları da serbest piyasa dinamiklerinden doğrudan etkilenmiştir. Sovyet döneminde merkezi bütçeyle finanse edilen yerel gazeteler ve yayınevleri, yeni dönemde piyasa rekabetine ayak uyduramamış; birçok medya kuruluşu kapanmış ya da ticari kaygılarla yayın politikalarını değiştirmek zorunda kalmıştır (Çakın, 2017). Eğitimde ise Sovyet döneminin ideolojik çerçevesi terk edilmiş, ancak yeni sistemin altyapısı oluşturulmadığı için systemsizlik ve müfredat boşlukları ortaya çıkmıştır (Çelebi, 2020; Akpınar, 2021).

Sovyet sonrası coğrafyada piyasa ekonomisine geçiş, her ülkenin kendine özgü dinamikleri çerçevesinde şekillenmiştir. Örneğin Belarus, Rusya ve Orta Asya ülkeleri daha otoriter yönetim biçimleriyle bu geçişi gerçekleştirirken; Baltık ülkeleri ve Gürcistan daha liberal demokrasi ekseninde reform süreçlerini yürütmüşlerdir (Binici, 2022; Sönmez, 2024). Bu farklılık, ekonomik reformların yalnızca teknik değil, aynı zamanda siyasal bir mesele olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır. Sovyet sonrası dönemde planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş, hem teorik anlamda

karmaşık hem de pratikte oldukça maliyetli bir süreç olmuştur. Bu süreç, sadece ekonomik değil, toplumsal ve siyasal sonuçları bakımından da kalıcı etkiler bırakmıştır. Özelleştirme, serbestleşme ve kurumsal yeniden yapılanma süreçlerinin başarı düzeyi, her bir ülkenin iç dinamiklerine, liderlik yapısına ve toplumsal uyum kapasitesine bağlı olarak değişmiştir (Shahrani, 2006; Taşdelen, 2011). Piyasa ekonomisinin yerleşmesi, hâlen birçok ülkede tamamlanmamış bir dönüşüm olarak varlığını sürdürmektedir.

1.4.1.2. Ekonomik Dönüşümde Karşılaşılan Zorluklar

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından başlatılan ekonomik dönüşüm süreci, yalnızca yapısal bir yeniden inşa değil, aynı zamanda derin sosyoekonomik travmalarla örülü bir geçiş dönemini temsil etmiştir. Bu dönemde karşılaşılan zorluklar; ekonomik altyapının çökmesi, iş gücü piyasalarının dağılması, finansal kurumların işlevsizliği, özelleştirme sürecinin yolsuzluk ve eşitsizlik doğurması, yasal düzenlemelerin yetersizliği ve toplumsal güven bunalımı gibi birçok boyutta kendini göstermiştir (Sancak & Karaman, 2014; Ertürk, 2019).

Bu zorlukların başında, sosyalist sistemin çöküşüyle ortaya çıkan kurumsal boşluk yer almaktadır. Sovyet sisteminde merkeziyetçi bir yapıyla kontrol edilen ekonomik yaşam, bir anda kuralsız bir piyasa ortamına evrilmiş; bu durum, ne bireylerin ne de kurumların adapte olabileceği bir geçiş alanı bırakmıştır. Yasal düzenlemelerin belirsizliği ve devlet kapasitesinin zayıflığı, ekonomik aktörlerin belirsizlik içerisinde hareket etmesine neden olmuştur (Piri, 2023; Katliarou, 2023). Örneğin, Rusya ve Kazakistan gibi ülkelerde yapılan özelleştirmeler, çoğunlukla şeffaflıktan uzak yürütülmüş; kamu varlıkları düşük bedellerle siyasi elitlere veya yeni ortaya çıkan oligarklara aktarılmıştır (Aghaizov, 2019; Çayan, 2019).

Bu bağlamda, özelleştirme süreci geçişin en problemlili alanlarından biri olmuştur. Sovyetler döneminde devlet mülkiyetinde olan üretim araçları, piyasa ekonomisine geçiş sürecinde plansız şekilde tasfiye edilmiş ve yerlerini, çoğunlukla tekeller almıştır. Bu yapı, hem ekonomik rekabetin gelişmesini engellemiş hem de gelir dağılımında ciddi adaletsizlikler doğurmuştur (Seçkin, 2015; Akyıldız, 2019). Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerde bu süreç, siyasi otoritenin mutlaklaşmasına hizmet eden bir araç hâline gelmiş; kaynaklar sınırlı bir elit çevresinde yoğunlaşmıştır (Hasanov, 2007; Gömeç, 2020).

Ekonomik dönüşümün bir diğer önemli zorluğu iş gücü piyasasının çöküşü olmuştur. Sovyet döneminde istihdam, devlet tarafından garanti altına alınmışken, geçiş sürecinde işsizlik oranları dramatik bir şekilde yükselmiştir. 1990'ların başında birçok bölgede GSYİH %50'den fazla azalmış, enflasyon 4 haneli rakamlara ulaşmış, ücretler reel anlamda düşmüş ve halk temel ihtiyaçlarını karşılamakta bile zorlanmıştır (Sancak & Karaman, 2014; Us, 2014). Bu durum, hem çalışan sınıflarda büyük bir ekonomik güvensizlik yaratmış hem de kayıt dışı istihdamın yaygınlaşmasına neden olmuştur. Özellikle Kırgızistan, Moldova ve Gürcistan gibi ülkelerde bu süreç daha da belirgin olmuştur (Kara, 2013; Karadağ, 2018).

Geçiş sürecinin toplumsal boyutunda, halkın ekonomik sisteme olan güvenini kaybetmesi önemli bir kırılma noktasıdır. Sovyet dönemi boyunca devletin sağladığı güvenlik ağları, geçiş sürecinde hızla çökmüş; sağlık, eğitim, emeklilik ve sosyal yardım sistemleri fonksiyonsuz kalmıştır (Çelebi, 2019; Enterieva, 2022). Bu durum, özellikle yaşlı nüfus, kırsal kesimlerde yaşayanlar ve kadınlar açısından daha belirgin bir kırılma yaratmıştır (Seçkin, 2015; Erdoğan, 2018). Dönüşüm sürecinin bir diğer engelleyici unsuru, yolsuzluk ve siyasal rüşvetin sistematikleşmesidir. Zayıf denetim mekanizmaları ve yasal alt yapının eksikliği, kamusal alanların özel çıkarlar için kötüye kullanılmasına yol açmıştır (Ergül, 2023; Katliarou, 2023). Kamu ihaleleri, özelleştirme süreçleri ve dış yardımlar, genellikle siyasi bağlantılara göre dağıtılmış; bu durum halk nezdinde yönetime olan güveni azaltmıştır (Aşırov vd., 2022). Ayrıca bu yozlaşmış yapı, doğrudan yabancı yatırımların da bölgeye temkinli yaklaşmasına neden olmuştur (Binici, 2022).

Kültürel ve zihinsel düzeydeki zorluklar da bu süreci olumsuz etkilemiştir. Piyasa ekonomisine geçiş, sadece ekonomik bir teknik dönüşüm değil; aynı zamanda bireylerin ekonomik davranışlarının, değer sistemlerinin ve alışkanlıklarının da kökten değişmesini gerektirmiştir. Yıllarca devletin belirlediği normlarla yaşamaya alışkın kitleler için bireysel girişimcilik, rekabet ve belirsizlik gibi kavramlar, toplumsal şok etkisi yaratmıştır (Taşdelen, 2011; Gayran, 2019). Sovyet sonrası edebiyat ve sanat alanında bu kırılma çokça işlenmiş, toplumsal çözülmenin ruhsal etkileri derinlemesine anlatılmıştır (Eken, 2023). Bunun yanında, ekonomik dönüşüm süreci etnik ve bölgesel eşitsizlikleri de derinleştirmiştir. Örneğin, Transdinyester ve Kırım gibi çok etnili bölgelerde ekonomik çöküş, ayrılıkçı hareketleri tetiklemiş; bu durum hem siyasal istikrarı bozmuş

hem de bölgesel kalkınmayı sekteye uğratmıştır (Umerov, 2012; Radu, 2019). Ayrıca Rusya'nın etki alanını koruma çabası ve Avrasya bölgesindeki hegemonya stratejileri, bazı ülkelerde ekonomik reformların millî kimlik ve güvenlik meseleleriyle çatışmasına neden olmuştur (Shahrani, 2006; Akbaş, 2023).

Geçiş döneminin zorluklarından biri de dış borçlanma ve ekonomik bağımlılık olmuştur. Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi kurumların sağladığı krediler, kısa vadede ekonomik rahatlama sağlasa da, uzun vadeli borçlanma baskısı yaratmıştır. Bu durum, reformları halk nezdinde daha da itibarsızlaştırmış ve piyasa ekonomisine karşı direnci artırmıştır (Pirî, 2023; Sönmez, 2024). Ayrıca, dış yatırımcıların spekülâtif yatırımları, sermaye piyasalarının kırılgan yapısını daha da belirgin hâle getirmiştir (Nowak, 2022).

Sovyet sonrası ekonomik dönüşüm süreci, eğitim ve medya alanında da zorluklar doğurmuştur. Medya organları, piyasa koşullarında ayakta kalmakta zorlanmış; birçok yerel gazete kapanmış veya siyasi aktörlerin kontrolüne girmiştir (Çakın, 2017). Eğitim sistemleri ise geçiş sürecine uyum sağlayamamış, yeni iş gücü taleplerine uygun niteliklerde bireyler yetiştirilememiştir (Çelebi, 2020; Akpınar, 2021). Eğitimde görülen bu uyumsuzluk, uzun vadede verimlilik düşüşüne ve insan sermayesinin aşınmasına neden olmuştur. Özetle, Sovyet sonrası ekonomik dönüşüm sürecinde karşılaşılan zorluklar çok boyutlu, karmaşık ve birbirini tetikleyen yapılar içinde şekillenmiştir. Kurumsal boşluk, hukuki belirsizlik, işsizlik, yolsuzluk, toplumsal güvensizlik, kültürel kopuş ve dış borçlanma gibi sorunlar, piyasa ekonomisinin yerleşmesini engellemiş; pek çok ülkede “melez” ekonomik yapılar ortaya çıkmasına neden olmuştur (Taşdelen, 2011; Gömeç, 2020; Katliarou, 2023). Bu durum, geçişin tamamlanmamış bir süreç olduğunu ve hâlâ devam eden ekonomik ve toplumsal kırılganlıkların varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

1.4.2. Ekonomik Reformlar ve Gelişmeler

Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrası bağımsızlığını kazanan devletler, ekonomik reform süreçlerinde farklı yol haritaları izlemek zorunda kalmışlardır. Geçiş döneminde yaşanan büyük ekonomik çöküşün ardından, pek çok ülke hem kendi iç dinamiklerine hem de uluslararası baskılara dayanarak serbest piyasa reformlarına yönelmiştir (Sancak & Karaman, 2014). Reformların temel hedefi, piyasa mekanizmalarını tesis etmek,

mülkiyet haklarını düzenlemek, özel sektör girişimciliğini desteklemek ve dışa açık bir ekonomik model geliştirmek olmuştur (Pirî, 2023).

Rusya, Kazakistan, Azerbaycan ve Gürcistan gibi ülkeler, özellikle 1990'ların ortalarından itibaren enerji fiyatlarının yükselmesinden de faydalanarak ekonomik reformlarını daha sistematik hâle getirme fırsatı bulmuşlardır. Ancak bu reformlar, başlangıçta oldukça kaotik bir ortamda gerçekleştirilmiş, sonuçları da ülke bazında önemli farklılıklar göstermiştir (Katliarou, 2023). Özelleştirme süreçleri, özellikle Rusya ve Azerbaycan gibi ülkelerde ekonomik elitlerin ortaya çıkmasına neden olmuş, oligarklar devlete ait büyük işletmeleri düşük fiyatlarla ele geçirerek ekonomik ve siyasal gücü tek elde toplamışlardır (Hasanov, 2007; Aghaaizov, 2019).

Reformların bir başka boyutu ise mali sistemin yeniden yapılandırılmasıdır. Sovyet sonrası devletler, kamu gelirlerini artırmak ve bütçe açıklarını kapatmak amacıyla vergi reformlarına yönelmişlerdir. Ancak vergi toplama kapasitelerinin zayıflığı ve kayıt dışı ekonominin büyüklüğü, bu reformların etkinliğini sınırlamıştır (Us, 2014). Ayrıca bankacılık sektörü, yeterli regülasyonlar sağlanamadığı için büyük finansal krizlerle karşılaşmış; bu durum halkın bankacılık sistemine olan güvenini ciddi biçimde sarsmıştır (Seçkin, 2015).

Makroekonomik düzeyde, 2000'li yıllardan itibaren özellikle enerji zengini ülkeler, yükselen petrol ve doğalgaz fiyatları sayesinde hızlı bir büyüme sürecine girmişlerdir. Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan gibi ülkeler, hidrokarbon ihracatına dayalı büyüme modelini benimsemiş ve ciddi döviz rezervleri oluşturabilmişlerdir (Çayan, 2019; Pirî, 2023). Ancak bu büyüme modeli, yapısal reformların ertelenmesine ve ekonominin aşırı kaynak bağımlılığına yol açmıştır (Ertürk, 2019; Katliarou, 2023). Özellikle Kazakistan, uyguladığı "2030 Stratejik Kalkınma Planı" ile yatırımı çeşitlendirme, sanayi üretimini artırma ve finansal sektörü güçlendirme hedeflerine yönelmiş olsa da bu çabalar doğal kaynaklara bağımlılığı tamamen ortadan kaldıracak düzeye ulaşamamıştır (Çayan, 2019). Azerbaycan örneğinde ise petrol ve doğalgaz gelirlerinin devlet fonlarına aktarılması ile kamu yatırımlarının artırıldığı görülse de, gelirlerin toplumun geniş kesimlerine eşit şekilde dağıtılamadığı dikkat çekmektedir (Aghaaizov, 2019; Akyıldız, 2019).

Kırgızistan gibi doğal kaynak zenginliği sınırlı olan ülkeler için ise reformlar çok daha sancılı olmuştur. Bu ülkeler, düşük doğrudan yabancı yatırım çekebilmiş, ekonomik

büyüme oranları oldukça dalgalı seyretmiştir (Kara, 2013; Karadağ, 2018). Kırgızistan özelinde, demokratikleşme ve ekonomik reformların eş zamanlı yürütülmeye çalışılması, istikrarsız koalisyon hükümetleri ve iç siyasi çatışmalar nedeniyle sık sık sekteye uğramıştır (Çakın, 2017). Sovyet sonrası dönemde gerçekleştirilen eğitim ve sağlık reformları da ekonomik gelişmelerle doğrudan ilişkili olmuştur. Özellikle öğretmen yetiştirme sistemlerinde yaşanan dönüşümler, ülkelerin insan sermayesi kalitesini ciddi biçimde etkilemiştir (Enterieva, 2022). Ancak, devletin bu alanlara yaptığı yatırımların yetersizliği, nitelikli iş gücü açığını derinleştirmiş ve uzun vadeli kalkınma hedeflerini zayıflatmıştır (Çelebi, 2019; Akpınar, 2021).

1.5. Doğal Kaynak Varlığına Sahip Sovyet Sonrası Ülkeler

Sovyet sonrası devletlerin ekonomik dönüşümünde, doğal kaynak varlıkları belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle hidrokarbon ve maden zengini ülkeler, diğerlerine nazaran ekonomik toparlanmalarını daha hızlı gerçekleştirme şansı bulmuşlardır. Ancak bu avantaj, aynı zamanda "kaynak laneti" olarak bilinen yapısal problemlerin de temel nedeni hâline gelmiştir (Sancak & Karaman, 2014; Pirî, 2023).

Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan gibi ülkeler, Sovyet döneminden miras kalan petrol, doğalgaz ve uranyum rezervlerini uluslararası pazara entegre ederek döviz girdisi sağlamış; böylece makroekonomik istikrarlarını kısa vadede tesis edebilmişlerdir (Çayan, 2019; Ertürk, 2019). Örneğin Kazakistan, Tengiz ve Kaşagan gibi büyük petrol sahalarının işletilmesiyle önemli miktarda doğrudan yabancı yatırım çekmiş ve bu sayede altyapı yatırımlarını artırabilmiştir (Pirî, 2023).

Azerbaycan, Hazar Denizi'ndeki zengin doğalgaz rezervleri sayesinde Şahdeniz projesini geliştirerek hem Batı Avrupa'ya hem de bölgesel pazarlara enerji ihracatı gerçekleştirmiştir (Aghaizov, 2019). Bu süreçte, devletin petrol ve doğalgaz gelirlerini yönettiği Devlet Petrol Fonu (SOFAZ) gibi mekanizmalar kurulmuş; ancak gelirlerin adil dağıtımında önemli sorunlar yaşanmıştır (Akyıldız, 2019; Gömeç, 2020).

Türkmenistan ise özellikle doğalgaz ihracatı üzerinden Çin ile güçlü ekonomik bağlar geliştirmiş; doğalgaz ihracatı ülke ekonomisinin temelini oluşturmuştur. Ancak bu tek yönlü bağımlılık, ekonominin çeşitlenmesini engellemiş ve dış şoklara karşı yüksek kırılabilirlik yaratmıştır (Hasanov, 2007; Katliarou, 2023).

Buna karşın doğal kaynak zenginliğinden yoksun olan Moldova, Gürcistan ve Kırgızistan gibi ülkeler, ekonomik büyüme ve reformlarda daha büyük zorluklar

yaşamışlardır. Bu ülkeler genellikle tarım ve hizmet sektörüne dayalı bir büyüme modeli benimsemiş; bu da kırılmalı ve dışa bağımlı bir ekonomik yapı doğurmuştur (Kara, 2013; Karadağ, 2018).

1.6. Ekonomik Göstergeler ve Sosyal Durum

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası ortaya çıkan yeni bağımsız devletlerde ekonomik göstergeler ve sosyal durum, geçiş sürecinin sancılı yapısını doğrudan yansıtmıştır. Planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişin doğurduğu ekonomik belirsizlikler, sosyal dokuda ciddi yarılmalara neden olmuş; özellikle gelir dağılımı, işsizlik oranları, yoksulluk düzeyleri ve yaşam standartlarında dramatik dalgalanmalar yaşanmıştır (Sancak & Karaman, 2014; Gömeç, 2020). Sovyetler Birliği döneminde nispeten eşitlikçi bir sistem içerisinde şekillenmiş olan gelir dağılımı, piyasa reformları sonrasında hızla bozulmuş; sosyal eşitsizlikler, bölgesel ve sınıfsal ayrımları derinleştirmiştir (Hasanov, 2007).

Ekonomik göstergeler açısından Sovyet sonrası ülkelerde geçiş dönemi, büyük üretim kayıpları, yatırım eksikliği ve finansal istikrarsızlıkla karakterize edilmiştir. GSYİH büyüme oranları 1990'lı yılların büyük bölümünde negatif seyretmiş, ancak 2000'li yıllarda petrol ve doğalgaz gibi doğal kaynaklara dayalı ekonomilerde belirli toparlanmalar gözlemlenmiştir (Çayan, 2019; Pirî, 2023). Özellikle Kazakistan, Azerbaycan ve Rusya gibi enerji zengini ülkelerde petrol fiyatlarındaki küresel artış ekonomik canlanmaya destek olmuş; buna karşın, Moldova, Gürcistan ve Kırgızistan gibi doğal kaynak fakiri ülkelerde ekonomik göstergeler uzun süreli durgunluk ve yapısal kırılımla şekillenmiştir (Enterieva, 2022; Katliarou, 2023).

Sosyal durum açısından değerlendirildiğinde, Sovyet sonrası ülkelerde insan gelişimi, yaşam beklentisi, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim gibi alanlarda ciddi gerilemeler kaydedilmiştir. Merkezi planlamanın çözülmesiyle birlikte sosyal koruma ağlarının zayıflaması, milyonlarca insanı yoksulluk sınırının altına itmiştir (Seçkin, 2015; Çelebi, 2019). Eğitim ve sağlık gibi temel hizmetlerde devlet katkısının azalması, bireylerin hizmetlere erişimini gelir seviyelerine bağımlı hâle getirmiş; bu da sosyal mobilitiyi kısıtlamış ve toplumsal kutuplaşmayı artırmıştır (Akyıldız, 2019; Gayran, 2019).

Ekonomik göstergelerdeki bu genel kötüleşmeye rağmen, bazı ülkelerde reform sürecinin doğru yönetilmesi sayesinde kısmi iyileşmeler de gözlemlenmiştir. Örneğin,

Baltık ülkeleri hızlı bir şekilde Avrupa Birliği ile entegrasyon sağlamış ve ekonomik göstergelerini güçlendirebilmiştir. Ancak Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri için geçiş, çok daha uzun ve zahmetli bir süreç olmuş; özellikle yapısal reformların yavaş ilerlemesi ve demokratikleşmenin sınırlı kalması, ekonomik toparlanmayı sekteye uğratmıştır (Taşdelen, 2011; Sönmez, 2024).

1.6.1. Gelir Dağılımı ve Eşitsizlik

Gelir dağılımı ve eşitsizlik, Sovyet sonrası ülkelerin en belirgin ve en kalıcı ekonomik ve sosyal sorunlarından biri olmuştur. Sovyetler Birliği döneminde uygulanan ücret politikaları, merkezi planlama çerçevesinde sınırlı gelir farklılıklarına izin vermektedir. Ancak serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte gelir dağılımı hızla bozulmuş, servet ve gelir farkları toplumun her kesiminde belirgin bir biçimde hissedilir hâle gelmiştir (Sancak & Karaman, 2014; Çelebi, 2020).

Özellikle özelleştirme süreci, gelir eşitsizliğinin artmasında başat bir rol oynamıştır. Rusya, Azerbaycan, Kazakistan gibi ülkelerde, eski devlet işletmeleri ve doğal kaynak sektörleri, sınırlı sayıdaki iş insanı ve siyasi elitin eline geçmiş; böylece yeni oluşan oligark sınıfı toplumun geri kalan kesiminden büyük ölçüde ayrılmıştır (Aghaizov, 2019; Ergül, 2023). Bu durum, ekonomik gücün küçük bir azınlığın elinde yoğunlaştığı ve büyük halk kesimlerinin yoksullaştığı bir yapı ortaya çıkarmıştır (Gömeç, 2020; Pirî, 2023).

Kırgızistan, Moldova ve Gürcistan gibi ülkelerde ise farklı bir dinamik gelişmiştir. Bu ülkelerde gelir eşitsizliği, doğrudan özelleştirme değil; daha çok işsizlik, düşük ücretli istihdam ve zayıf sosyal güvenlik sistemlerinden kaynaklanmıştır (Kara, 2013; Karadağ, 2018). Kırsal bölgelerde yaşayan halk, geçiş sürecinin getirdiği ekonomik zorluklardan şehirlerde yaşayanlara kıyasla daha fazla etkilenmiştir. Özellikle Kırgızistan gibi ülkelerde kolhoz ve sovhoz sistemlerinin çöküşüyle birlikte kırsal işsizliğin artması, göç olgusunu tetiklemiştir; bu da kentlerde gelir eşitsizliklerini daha da derinleştirmiştir (Çakın, 2017).

Gelir dağılımındaki eşitsizlik sadece bireysel refah düzeylerini değil, aynı zamanda toplumsal dayanışma ve sosyal uyum mekanizmalarını da zayıflatmıştır. Yoksulluk içinde yaşayan nüfusun artması, toplumsal gerilimlerin tırmanmasına ve siyasi istikrarsızlık riskinin yükselmesine neden olmuştur (Öztürk, 2019; Aşirov vd., 2022).

Sovyet sonrası dönemde yaşanan etnik çatışmalar, ayrılıkçı hareketler ve iç savaşlar, kısmen ekonomik eşitsizliklerin tetiklediği sosyal memnuniyetsizlikten beslenmiştir (Umerov, 2012; Radu, 2019).

İstatistikler, Sovyet sonrası coğrafyada Gini katsayısının (gelir eşitsizliği göstergesi) dramatik şekilde arttığını göstermektedir. 1990'ların ortalarında Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan gibi ülkelerde Gini katsayısı 0.45'in üzerine çıkmış; bu da eşitsizlikte ciddi bir artışa işaret etmiştir (Çayan, 2019; Katliarou, 2023). Bununla birlikte, devletin yeniden dağıtım politikalarının zayıf kalması, vergilendirme ve sosyal transferlerin eşitsizliği azaltacak şekilde etkin kullanılmaması, durumu daha da kötüleştirmiştir (Seçkin, 2015; Enterieva, 2022).

Sovyet sonrası ülkelerde eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimdeki eşitsizlikler de gelir dağılımındaki farklılıkları daha da derinleştirmiştir. Zengin gruplar kaliteli eğitim ve sağlık hizmetlerine ulaşabilirken, düşük gelirli kesimler bu hizmetlerden büyük ölçüde mahrum kalmıştır (Akpınar, 2021; Akdemir Dilek, 2023). Bu durum, sosyal mobilitiyi azaltmış, fakirlik döngüsünün kuşaklar arası aktarımını hızlandırmıştır.

Kadınlar ve azınlık grupları açısından da gelir eşitsizliği daha belirgin bir hâl almıştır. Sovyet sonrası dönemde iş gücü piyasasında kadınların konumu zayıflamış; ücret farkları artmış ve kadın istihdamı özellikle yüksek vasıflı sektörlerde gerilemiştir (Seçkin, 2015; Gayran, 2019). Ayrıca, Ahıska Türkleri gibi zorunlu göç yaşayan etnik gruplar, Sovyet sonrası dönemde marjinalleşmeye ve ekonomik dışlanmaya daha açık hâle gelmiştir (Keskin & Gürsoy, 2017).

Gelir dağılımı ve eşitsizlik, Sovyet sonrası ekonomik geçişin en kalıcı miraslarından biri hâline gelmiş; ekonomik kalkınma süreçlerini sekteye uğratmış, sosyal dokuyu zayıflatmış ve siyasal istikrarsızlıkları beslemiştir (Shahrani, 2006; Taşdelen, 2011). Gelir adaletsizliğinin giderilebilmesi için sadece ekonomik politikaların değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel dönüşüm süreçlerinin de uzun vadeli stratejilerle desteklenmesi gerektiği açıktır (Kara, 2013; Sönmez, 2024).

1.6.2. İstihdam

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşüm süreci, istihdam alanında da köklü değişimleri beraberinde getirmiştir. Sovyet döneminde tam istihdam ilkesi, devletin merkezi planlama

mekanizmasının bir sonucu olarak uygulanmış, bireylerin çalışması sadece ekonomik bir zorunluluk değil aynı zamanda ideolojik bir gereklilik olarak görülmüştür (Hasanov, 2007; Sancak & Karaman, 2014). Bu nedenle işsizlik, resmi olarak yok sayılan bir kavramdı. Ancak Sovyet sonrası geçiş süreci, iş gücü piyasasında büyük bir yapısal kriz doğurmuş, milyonlarca insan için işsizlik ve istihdam güvencesizliği gerçeğiyle tanışılması anlamına gelmiştir (Taşdelen, 2011; Gömeç, 2020).

Planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte devletin üretim sürecindeki doğrudan rolü azalmış, özellikle büyük sanayi tesislerinin kapatılması veya küçültülmesi, birçok işçinin işsiz kalmasına neden olmuştur (Aghaizov, 2019; Pirî, 2023). Sovyet sonrası ülkelerdeki özelleştirme süreçleri de bu durumu ağırlaştırmış, birçok kamu işletmesi yeni sahipleri tarafından ya verimsiz bulunarak kapatılmış ya da radikal küçülmelere gidilerek işçi çıkarımları gerçekleştirilmiştir (Çayan, 2019; Ertürk, 2019). Örneğin, Rusya'da 1990'ların ortalarında işsizlik oranları %13'lere ulaşmış, Azerbaycan ve Gürcistan gibi ülkelerde bu oran kırsal kesimlerde çok daha dramatik seviyelere çıkmıştır (Katliarou, 2023; Sönmez, 2024).

İstihdam alanındaki dönüşüm, yalnızca işsizliğin artmasıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda çalışma ilişkilerinin niteliğinde de köklü değişimler yaşanmıştır. Sovyetler Birliği döneminde devletin sağladığı iş güvencesi, sendikal koruma ve sosyal haklar, geçiş sürecinde hızla ortadan kalkmış, yerini güvencesiz ve esnek istihdam biçimlerine bırakmıştır (Us, 2014; Seçkin, 2015). Özellikle düşük ücretli ve enformel işlerde çalışma oranı artmış; kayıt dışı ekonomi, birçok ülkede iş gücü piyasasının temel unsuru hâline gelmiştir (Kara, 2013; Çakın, 2017).

Sovyet sonrası geçişte kırsal kesimlerde yaşanan istihdam daralması, köyden kente kitlesel göçleri tetiklemiş, ancak şehirlerdeki iş gücü piyasalarının bu göç dalgasını absorbe edecek kapasitede olmaması yeni sosyal sorunları beraberinde getirmiştir (Karadağ, 2018; Gayran, 2019). Özellikle genç işsizliği, uzun vadeli sosyal istikrarsızlıkların ve politik radikalleşmenin önemli kaynaklarından biri olmuştur. Genç nüfusun iş bulma olasılığı düşmüş, üniversite mezunları dahi düşük vasıflı işlerde çalışmak zorunda kalmışlardır (Akpınar, 2021; Enterieva, 2022).

İstihdam alanında yaşanan sorunlar, kadınları ve etnik azınlıkları da orantısız biçimde etkilemiştir. Sovyetler Birliği döneminde kadınların iş gücüne katılım oranı yüksek olmasına rağmen, Sovyet sonrası dönemde kadınlar iş gücü piyasasında daha

kırılgan bir konuma düşmüş, düşük ücretli sektörlere yönelmek zorunda kalmış ve karar alma mekanizmalarından dışlanmışlardır (Seçkin, 2015; Keskin & Gürsoy, 2017). Ahıska Türkleri gibi zorunlu göç yaşamış topluluklar da ekonomik hayata entegrasyonda ciddi zorluklar yaşamış, istihdam piyasasında ayrımcılığa maruz kalmışlardır (Keskin & Gürsoy, 2017; Radu, 2019). Özelleştirme ve sanayisizleşmenin getirdiği yapısal işsizlik, özellikle enerji ve doğal kaynak zengini ülkeler dışında kalan bölgelerde daha ağır yaşanmıştır. Moldova, Gürcistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde tarım sektörüne dönüş eğilimi artmış; ancak tarımın düşük verimliliği ve gelir düzeyi, yapısal işsizliği azaltamamıştır (Çelebi, 2019; Çelebi, 2020). Buna karşılık, Kazakistan ve Azerbaycan gibi ülkeler, enerji sektöründe yarattıkları istihdam olanakları sayesinde belli ölçüde iş gücü piyasalarında toparlanma sağlayabilmişlerdir (Akyıldız, 2019; Çayan, 2019).

İstihdam sorunu, eğitim sistemlerindeki dönüşüm eksiklikleriyle de doğrudan bağlantılıdır. Sovyet sonrası dönemde eğitim sistemlerinin iş gücü piyasalarının yeni taleplerine uyum sağlayamaması, niteliksiz iş gücü arzını artırmış; bu durum hem yapısal işsizliği beslemiş hem de üretkenliği olumsuz etkilemiştir (Akpınar, 2021; Enterieva, 2022). Teknik beceri ve girişimcilik kültürünün eksikliği, iş gücü piyasasının serbest piyasa ekonomisine uyumunu daha da zorlaştırmıştır (Us, 2014).

İstihdamdaki bu olumsuz tabloya rağmen, belirli dönemlerde ve özellikle petrol fiyatlarının yükseldiği yıllarda sınırlı da olsa toparlanma eğilimleri gözlemlenmiştir (Gömeç, 2020; Pirî, 2023). Ancak bu toparlanmalar genellikle sektörel yoğunlaşmalarla sınırlı kalmış; enerji, madencilik ve finans sektörlerinde istihdam artışı gözlenmiş, diğer sektörlerde ise toparlanma zayıf kalmıştır (Katliarou, 2023; Sönmez, 2024).

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYET SONRASI EKONOMİLERİN DURUMU

2.1. Geçiş Ekonomilerinin Genel Özellikleri

Geçiş ekonomisi, merkezi planlamaya dayalı sosyalist bir sistemden serbest piyasa temelli kapitalist sisteme yönelen ülkelerin yaşadığı kapsamlı dönüşüm sürecini tanımlar; bu süreçte ekonomik kurumların, hukuki altyapının ve teşvik mekanizmalarının neredeyse tamamı yeniden tasarlanır (Fischer & Sahay, 2000; Eyidiker, 2020). Bu kavram, özellikle komünist blokun çözülmesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında ortaya çıkan cumhuriyetlerin eş-zamanlı olarak yaşadığı ekonomik, siyasi ve toplumsal dönüşümleri kapsamlı biçimde açıklamak amacıyla benimsenmiştir (İşcan & Hatipoğlu, 2011). Literatürde “transition economies” veya “post-communist economies” olarak anılmıştır.

İlgili çalışmalar, ilk aşamada fiyatların ve dış ticaretin serbestleştirilmesiyle birlikte hiperenflasyon, keskin üretim daralması ve ciddi gelir şokları görüldüğünü vurgulamaktadır (Bozdağlıoğlu & Evlimoğlu, 2018). Aynı dönemde kurumsal boşluklar rüşvet ve kayıt dışılığı tetikleyerek yatırım ortamını zayıflatmaktadır (Işık, 2006). Reformların ilerlemesiyle özelleştirme ve mülkiyet dönüşümü gündeme gelmekte; hızlı “şok terapi” uygulayanlar ile kademeli yaklaşımı benimseyenler arasında büyüme ve verimlik performansı farklılaşmaktadır (Yücel & Dilaver, 2022). Havrylyshyn ve Wolf'un (1999) önerdiği sıralama, önce fiyat ve ticaret serbestisi, ardından sıkı mali-parasal istikrar programı ve nihayetinde kurumsal inşa, başarı olasılığını artırsa da uygulamadaki gecikmeler kalıcı refah kayıplarına yol açmaktadır. Birçok geçiş ülkesinin zengin doğal kaynaklara rağmen altyapı, teknoloji ve yönetim eksikliği nedeniyle bu varlıkları verimli kullanamadığı da özellikle vurgulanır (Işık, 2006). Sonuçta geçiş ekonomileri, derin makro istikrarsızlık, yüksek eşitsizlik ve kurumsal kırılganlıkla başlayan; başarılı reform paketleriyle birlikte özel sektör dinamizmi ve dış yatırım akışlarında toparlanma sağlayabilen, ancak bu iyileşmeyi sürdürülebilir kılmak için güçlü hukuk devleti ve etkin piyasa kurumlarına ihtiyaç duyan benzersiz laboratuvarlar olarak tanımlanır (Fischer & Sahay, 2000; Güler, 2012).

Havrylyshyn ve Wolf'a (1999) göre, geçiş ekonomilerinin temel özellikleri şu şekilde ifade edilebilir:

- Ekonomik faaliyet alanları, fiyat oluşum mekanizmaları ve mal–hizmet piyasaları serbestleştirilmektedir; böylelikle faktörlerin yeniden dağılımı yoluyla toplam etkinlik yükseltilmektedir.
- Fiyat ve para kontrolüne dayalı idari yöntemler terk edilmekte; bunun yerine, dolaylı ve piyasa temelli politika araçları istikrarın sağlanması amacıyla devreye sokulmaktadır.
- Mülkiyetin özel kesime devri, işletme yönetiminde modern yönetim uygulamalarını teşvik ederek üretkenlik ve kârlılık artışına zemin hazırlamaktadır.
- Geçiş sürecinin ilk evrelerinde kamusal tasarrufu artırmak ve kaynak israfını engellemek amacıyla kısıtlayıcı bütçe politikaları uygulanmaktadır.
- Mülkiyet haklarının korunmasını, sözleşme güvenliğini ve şeffaf pazara giriş koşullarını teminat altına alacak kurumsal-yasal çerçeve kademeli olarak inşa edilmektedir.

Uluslararası Para Fonu (IMF, 2020) tarafından geçiş ekonomilerinin sınıflandırılması şu şekilde yapılmıştır:

Avrupa ve Eski Sovyetler Birliği Geçiş Ekonomileri:

Orta Doğu ve Avrupa: Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Makedonya, Macaristan, Romanya, Slovakya, Slovenya

Baltık Cumhuriyetleri: Estonya, Letonya, Litvanya

Eski Sovyet Ülkeleri: Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Ermenistan, Kazakistan, Beyaz Rusya, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Gürcistan, Ukrayna

Asya'daki Geçiş Ekonomileri: Çin, Kamboçya, Laos

Geçiş sürecindeki ülkeler, piyasa ekonomisinin kurumlarını yerleştirme ve işleyişini sağlama bakımından birbirlerinden farklılık göstermektedir. Asya'daki geçiş ekonomileri dikkate alınmadığında, literatürde iki temel grup ortaya çıkmaktadır. İlk grup, Avrupa Birliği'ne tam üyelik aşamasına gelerek piyasa ekonomisine geçiş hedeflerini büyük ölçüde gerçekleştirmiş ve geçiş evresini fiilen tamamladığı kabul edilen Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık Cumhuriyetlerinden oluşmaktayken, ikinci grup ise, piyasa ekonomisinin işleyişi açısından hâlen arzulanan kurumsal ve

yapısal düzeye erişemeyen eski SSCB cumhuriyetlerini kapsamaktadır (Egeli & Emsen, 2002; Güler, 2012).

Bir tarafta eski planlı sistemin mirası, diğer tarafta piyasa temelli yepyeni bir kurumsal yapı kurma gereği, geçiş sürecinin en çetin ikilemini oluşturur. 1990’larda “şok terapi” adıyla öne çıkan Washington Konsensusu’nun beklenen sonucu verememesi, reform tartışmalarında kurumların rolünü yeniden merkeze taşımıştır (Güler, 2012). Sonuç olarak, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine yönelen bu ülkeler; üretim, tüketim, gelir, fiyat mekanizmaları ve kaynak tahsisi gibi pek çok alanda köklü değişimler yaşamış, daha önce piyasa deneyimi olmayan aktörler için kapsamlı bir öğrenme sürecini başlatmıştır (Çatalbaş ve Yıldırım, 2008).

SSCB’nin çöküşünden önce söz konusu ülkeler, dış dünyaya kapılarını kapatarak sorunları görünmez kılmayı tercih etmiş; ancak bu stratejinin uzun vadede başarısız olduğu anlaşılmıştır. Geçiş sürecindeki ülkelerin Sovyet dönemi miras aldığı temel sorunlar şunlardır (Yavuz, 2005; Yazıcı, 2009):

- Ekonomik varlıkların neredeyse tümü kamunun elinde toplanmış, özel mülkiyet ise yalnızca çok dar bir kesime bırakılmıştır.
- Üretim birimlerinin büyük bölümü tekel niteliği taşımış; fiyatlandırma ile yatırım kararları tamamen merkezi otoritenin kontrolünde kalmıştır.
- Sosyal güvenlik harcamaları dikkate değer ölçüde genişlemiş ve giderek siyasal bir enstrüman olarak kullanılmaya başlanmıştır.
- Makroekonomik istikrar bozulmuş; genişleyen bütçe açıkları, denetimsiz ücret artışları ve sürekli genişletilen para arzı kronik enflasyona yol açmıştır.

2.2. Makroekonomik Göstergeler ve Kaynak Rantı

Sovyet sonrası ekonomilerde makroekonomik eğilimler, 1990’ların travmatik dönüşüm şokundan sonra kaynak rantının ivmesiyle şekillenen ikili bir patikaya ayrılmıştır. IMF’nin World Economic Outlook verileri (IMF, 2025) 1998-2024 döneminde petrol-gaz ihracatçıları (Rusya, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan) için ortalama GSYİH artışını %4,1; enerji-içe kapanık ekonomiler (Ermenistan, Moldova, Tacikistan) içinse %3,0 olarak rapor ederken, büyüme volatilitesinin hidrokarbon grubunda neredeyse iki kat yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu volatilité, Brent fiyatının iç gelir-harcama döngüsüne doğrudan gömülmesinden beslenir (Dabrowski, 2022). Nitekim 2008 ve 2014 fiyat çöküşleri, ihracatçılarda kamu gelirlerinde sırasıyla

%14 ve %17 reel azalmaya yol açarak mali tamponların kritikliğini net biçimde göstermiştir.

Üretim kompozisyonu kaynak yoğun ekonomilerde “hızlı ama sığ” büyüme karakteri taşır: petrol-gaz geliri 2000-2022’de Azerbaycan’ın bütçe gelirlerinin %52’sine, Kazakistan’ın ihracatının %59’una ulaşırken imalat payı aynı dönemde her iki ülkede de %10’un altına gerilemiştir. Yapısal dönüşüm verilerinin karşılaştırmalı bir incelemesi, toplam faktör verimliliği artışının Baltıklar’da yıllık %2,4; Rusya-Kazakistan-Azerbaycan üçlüsünde %0,9 ile sınırlı kaldığını gösterir (Hamilton & de Vries, 2025). Sektörler arası emek-sermaye kaymalarının zayıflığı, “Hollanda sendromu” etkisiyle birlikte reel kur değerlenmesi ve ücret şoklarına bağlanmaktadır (Kalcheva & Oomes, 2007).

Para politikasında dönüşümün hızı da rant döngülerinin şiddetini belirlemiştir. 1992-1995 hiper-enflasyonu sonrasında Rusya ve Gürcistan 2015-2016’da enflasyon hedeflemesine geçmiş; bu sayede ortalama TÜFE artışları 2017-2023’te %4’ün altına inmiştir. Buna karşın Avrasya Ekonomik Birliği dışındaki enerji ihracatçıları (Türkmenistan, Özbekistan) tek kanallı döviz gelirine bağımlılıklarından ötürü çift haneli enflasyona saplanmıştır (Atamanchuk vd., 2025). Petrol fiyatı-kur geçişkenliği üzerine ARDL-NARDL tahminleri, Kazakistan’da pozitif Brent şoklarının Tenge’de 0,21 düzeyinde yükseliş elastikiyetine; negatif şokların ise yalnızca -0,08’lik zayıf bir gevşeme etkisine sahip olduğu tespit edilmiştir (Syzdykova & Azretbergenova, 2024). Bu dengesizlik, merkez bankasının döviz rezervlerini etkin biçimde yönetememesi ve piyasadaki fazla parayı çekip dengeleyebilecek yeterli araçlara sahip olmamasıyla ilişkilendirilmektedir.

Mali tarafta ana belirleyici, rantın ne ölçüde kurumsal kurallara bağlandığıdır. Rusya, 2013’te yürürlüğe koyduğu petrol-fiyatına dayalı fiskal kural ile federal bütçe harcamalarını Brent varil fiyatının “referans” düzeyi (2017 fiyatlarıyla 42 USD) üzerinden hesaplanan yapısal petrol-gaz gelirine bağlamış; referansın üzerindeki tüm gelir fazlasını Ulusal Refah Fonu’na aktararak harcama tavanını kademeli olarak GSYİH’nin %1,0’ı civarında tutmayı hedeflemiştir. Benzer biçimde Kazakistan, Ulusal Fon (NFRK) çerçevesinde ham petrol ihracat gelirlerinin referans fiyat üzerindeki bölümünü fona yönlendirmiş ve bütçeye yapılacak yıllık transferleri GSYİH’nin en fazla %3’ü ile sınırlamıştır. Her iki mekanizma da emtia fiyatlarındaki oynaklığın bütçe açığı

ve cari dengeye doğrudan yansımaları otomatik olarak yumuşatmayı, böylece emtia fiyatı yükselirken bütçe giderlerinin de aynı yönde şişmesi ve bunun ekonomik dalgalanmayı büyütmesi riskinin patlamasını frenlemeyi amaçlayan yarı-otomatik mali dengeleyiciler olarak tasarlanmıştır (IMF, 2013; IMF, 2017). Bova, ve diğerlerinin (2016) 32 kaynak-zengini ülkeyi içeren panel analizi, harcama bazlı kuralların gelir bazlı kurallara göre volatilitiyi %30 oranında daha fazla düşürdüğünü bulur; ancak uygulama başarısının bağımsız harcama denetimi ve şeffaf raporlama ile pozitif korelasyon göstereceği vurgulanmaktadır. Azerbaycan'ın SOFAZ fonu, 2007-2023 arasında yaklaşık 169 milyar USD petrol ve gaz geliri toplamış olsa da fon kaynaklarının önemli kısmının bütçe transferleri ve gayrimenkul-altyapı projelerinin finansmanında kullanılması, istikrar tamponu işlevini sınırlamıştır (SOFAZ, 2024; EBRD, 2024).

Kaynak rantı-büyüme ilişkisinde finansal gelişme belirleyici bir eşiğe sahiptir. Post-Sovyet hidrokarbon ihracatçıları üzerinde yapılan panel analizi, banka kredilerinin GSYİH'ye oranı yaklaşık %10-15 bandının altında kaldığında petrol-doğal gaz gelirlerinin toplam faktör verimliliğini baskıladığını; bu eşiğin aşıldığı Azerbaycan ve Kazakistan gibi örneklerde ise rantın gayri-petrol sektörlerinde sermaye birikimini tetikleyerek büyümeyi hızlandırdığını gösterir (Hasanov vd. 2023). Ancak finansal derinlik tek başına yeterli değildir: Mali kural ve egemen varlık fonu gibi kurumsal kısıtların bulunmadığı ortamlarda kredi genişlemesi çoğu kez döviz volatilitelerini ve enflasyonist baskıları artırarak emtia fiyatı yükselirken bütçe giderlerinin de aynı yönde şişmesini güçlendirir (Bova vd., 2016). Nitekim Rusya'nın 2013 tarihli petrol-fiyatı temelli fiskal kuralı uygulamaya koymasına karşın yerel bankacılık kesimindeki kaynak yoğunlaşması, 2014 şokundan sonra kredi daralmasını %18'e kadar çıkararak büyüme üzerindeki rant etkisini negatife çevirmiştir (Dabrowski, 2022). Buna karşılık Baltık cumhuriyetleri, AB müktesebatına uyum ve derin sermaye piyasaları sayesinde benzer şoklarda rant-bağımlı ülkelere kıyasla iki kat yüksek toplam faktör verimliliğinde artış yakalamışlardır (Rapacki & Prochniak, 2019). Dolayısıyla Sovyet sonrası coğrafyada sürdürülebilir büyüme, finansal derinliğin kritik eşiği aşmasının yanı sıra kaynak gelirlerinin kurallı bütçeleme ve şeffaf fon mekanizmalarıyla üretken yatırımlara yönlendirilmesine bağlı kalmaktadır (Hasanov vd., 2023; Bova vd., 2019; Mukhamediyev vd., 2025).

Kaynak zengini ülkeler içinde makroekonomik istikrar ile ekonomi çeşitlendirmesini bir arada başarabilen az sayıdaki örnek, petrol-gaz gelirlerini üretken yatırımlara yönlendirmeyi sağlayan güçlü kurumlar ve derin finansal piyasalara sahiptir. Örneğin Kazakistan, 2020’de yaptığı reformla Ulusal Fon’dan bütçeye aktarılacak tutarı aşamalı olarak bütçe gelirlerinin en fazla %30’u ile sınırlandırarak mali disiplini sıkılaştırmıştır (IMF, 2025). Buna benzer biçimde Rusya, 2018’de yenilediği mali kuralda petrol-gaz gelirlerini 2017 yılı 40 USD baz fiyatına, her yıl ABD tüketici enflasyonu kadar güncellenen, bir eşik değere bağlamış ve eşik üzerindeki tüm gelir fazlasını Ulusal Refah Fonu’na aktararak harcamaları emtia döngüsünden kısmen ayırmıştır (World Bank, 2019). Bu iki adım, Norveç modelinin tam kopyası olmasa da rantı büyüme-yatırım döngüsünden ayırıştırmak için bölge ülkelerine pratik bir çerçeve sunmaktadır.

Sonuç olarak, Sovyet sonrası ülkelerde sürdürülebilir büyüme için fiyat şoklarına dayanıklı mali-para tamponları, finansal derinliğin rantı çeşitlendirme yatırımlarına kanalize edecek eşiği aşması, şeffaf ve hesap verebilir kurumlar yoluyla rant kollamanın sınırlandırılması ve insan sermayesi-teknoloji yatırımlarının rantın transfer değil dönüştürücü kullanımını sağlaması gerekmektedir. Bu koşullar karşılanmadığında kaynak rantı, makro göstergelerde kısa vadeli iyileşme sağlasa da uzun vadede büyümenin niteliğini ve istikrarını aşındırmaya devam edecektir.

2.3. Kurumsal Yapı

Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla eş zamanlı siyasal ve ekonomik geçişe zorlanan on beş yeni cumhuriyet, başlangıçta ortak bir sosyalist mirasa sahip görünse de kısa sürede farklı kurumsal patikalara yöneldi. Kurumların, yani resmî kurallar, yaptırım mekanizmaları ve bunları çevreleyen enformel normların, niteliği; demokratik rekabetin derinliği, piyasanın işleyişi ve vatandaşların refahı üzerinde belirleyici oldu (North, 1991; Acemoglu & Robinson, 2001; Hafez, 2012). Altın, petrol ve gaz gibi doğal kaynaklara dayanan Orta Asya devletleri, yüksek ranta bağlı devlet-merkezli kapitalizm eğilimindeyken (Obydenkova & Libman, 2019), tarihsel olarak Avrupa’ya yönelen Baltık ülkeleri erken dönemde hukukun üstünlüğünü ve mülkiyet güvencesini merkeze alan reform dizisiyle öne çıktı (Havrylyshyn & van Rooden, 2003; Fagerberg vd., 2007).

1990’ların başında uygulanan “şok tedavi” (price liberalization + mass privatization) stratejisi Rusya ve Ukrayna gibi büyük ekonomilerde mülkiyet hakkını hukuki temelden çok fiilî güç dengelerine bıraktı; bu durum büyük sermaye gruplarını

(oligarklaşmayı) kalıcılaştırarak devlet yakalanmasına yol açtı (Aslund, 2012; Fish, 2005). Buna karşılık Estonya, Letonya ve Litvanya, özelleştirmeyi AB müktesebatına uyumlu kurumsal çerçeve içinde yürüttü; erken aşamada bağımsız yargı organı ve rekabet otoritesi inşası doğrudan yabancı yatırımı hızlandırdı (Havrylyshyn, 2020). Başlangıç koşullarındaki bu ayrışma, sonraki yirmi yılda büyüme, gelir dağılımı ve demokrasi göstergelerine yansıyan ‘kurumsal sekanslama’ farkını ortaya koydu (Levitsky & Way, 2010; Bohle & Greskovits, 2012; Falcetti vd., 2006)

Siyasal kurumlar düzeyinde yapılan karşılaştırmalı araştırmalar, özellikle güçlü başkanlık yetkilerinin yürütmeyi merkezileştirerek siyasal rekabeti sınırladığını gösterirken (Frye, 1997), parlamenter ve başkanlık alt türü yarı başkanlıkçı rejimlerde koalisyon pazarlıkları yasama-yürütme denetimini artırma eğilimindedir (Shugart & Carey, 1992). Ancak kurumsal tasarım tek başına rejim sonucunu belirlemez. Ancak kurumsal tasarım tek başına rejim sonucunu belirlemez. Belarus örneğinde başkanlık rejiminin güçlü güvenlik aygıtı ve devlet bütçeli patronaj partisiyle birleşmesi, rekabetin sınırlı olduğu seçimli otoriter bir rejim sistemini kurumsallaştırmıştır (Way, 2005). Azerbaycan’da ise petrol gelirli patronal ağlar benzer bir mantıkla otoriteryen istikrar üretmektedir (Hale, 2014). Ukrayna’nın 2014 sonrası yarı-başkanlık düzeni, oligark blokları arasındaki çekişme nedeniyle sık kabine krizleri yaşadı, buna karşılık aynı dönemde yürürlüğe giren yerel özerklik reformları, yetkinin aşağıya devri sayesinde görece daha kapsayıcı bir politik alan oluşturdu (Shapovalova, 2014; Krawchenko, 2023)

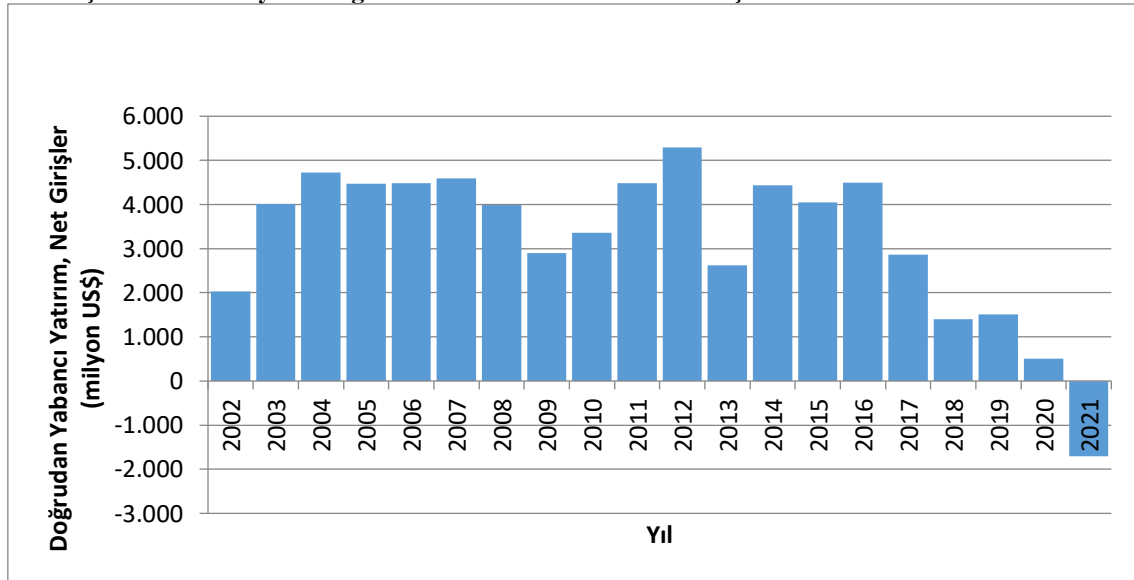
Ekonomik kurumlarda düzenleyici kapasite merkezî bir rol oynar. Dünya Bankası göstergeleri 1996-2024 döneminde Baltıklar’ın düzenleyici kalite skorlarını istikrarlı biçimde yükselttiğini göstermektedir. Buna karşılık Kazakistan, Rusya ve Azerbaycan’ın hidrokarbon rantına dayalı karma bir modelde sıkıştığını sergiler (Kaufmann vd., 2010). Özellikle Azerbaycan’da enerji gelirleri, patronaj ağlarını finanse ederek reform maliyetlerini düşüren kısa vadeli rahatlama sunsa da uzun vadede yenilikçilik ve rekabeti kısıtlamaktadır (Guliyev, 2015). Gürcistan’ın 2004 Gül Devrimi sonrası polis ve vergi idaresini yeniden yapılandırması, düşük düzeyli rüşvet vakalarını çarpıcı biçimde azaltmış; ancak yargının yürütmeye bağımlılığı devam eden yapısal kırılganlık yaratmıştır (World Bank, 2012).

Dış etkenler de kurumsal evrimin seyrini değiştirmiştir. Avrupa Birliği'nin koşullu üyelik mekanizması, Baltık cumhuriyetlerini AB hukukunu içselleştirmeye yönlendirerek demokratik konsolidasyona ivme kazandırdı (Pridham, 2009). Buna karşılık Rusya'nın öncülüğündeki Avrasya Ekonomik Birliği, Belarus ve Kazakistan'da tarifersiz ticareti artırsa da rekabet politikası ve yargı bağımsızlığı hususunda sınırlı uyum sağladı (Obydenkova & Libman, 2019). Çin'in Kuşak-Yol Girişimi, Kırgızistan ve Tacikistan'da altyapı yatırımları getirirken sözleşme şeffaflığı sorunu nedeniyle uzun vadeli kurumsal kaliteyi tartışmalı bırakmaktadır (Aslund, 2012).

Son on yılda, dijitalleştirilmiş kamu hizmetleri, şeffaf ihale portalları ve merkezi dış yardıma bağlı reform programları, özellikle Ukrayna, Moldova ve Ermenistan'da elektronik yönetim temelli yeni kurumsal adımlar doğurdu. Ancak, 2020 sonrası pandeminin acil durum düzenlemeleri bazı ülkelerde yürütme yetkilerini geçici olmaktan çıkararak yasama denetimini zayıflattı (Ginsburg & Versteeg, 2021). Dolayısıyla post-Sovyet alanda kurumların dayanıklılığı, yalnızca yasal metinlerin tasarımından değil, bu metinleri uygulayacak sosyal koalisyonların kapsayıcılığından ve dışsal norm aktarımının sürekliliğinden beslenmektedir (North, 1991; Acemoğlu & Robinson, 2001).

2.4. Azerbaycan

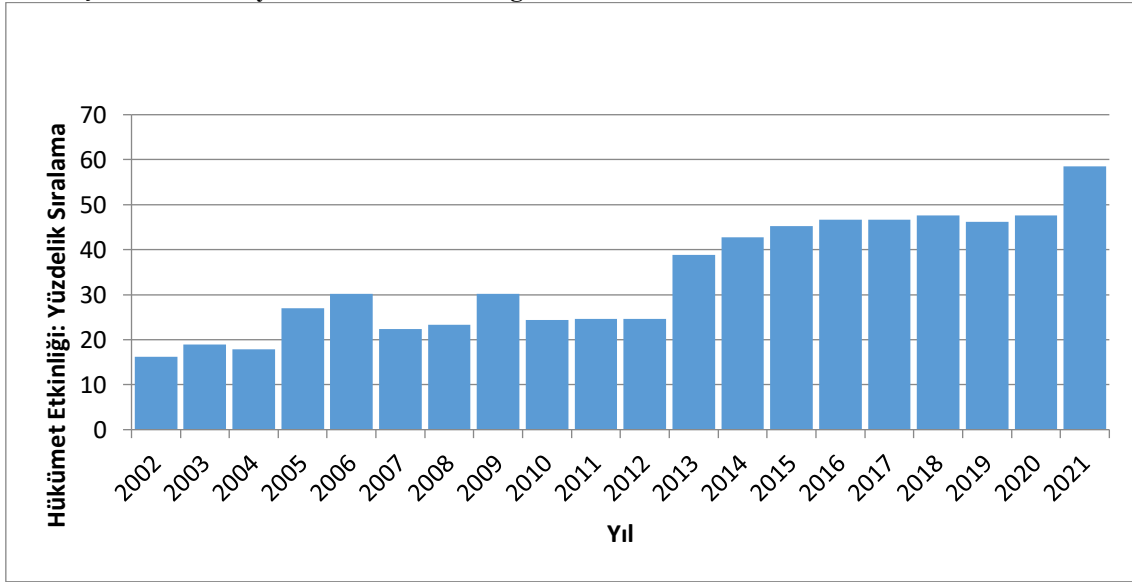
Şekil 1: Azerbaycan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

Azerbaycan 2000'li yıllarda enerji sektörüne yoğun yabancı sermaye çekmiştir. 1990'ların sonlarında imzalanan "Yüzyılın Anlaşması" sonrası BP liderliğinde petrol yatırımlarıyla doğrudan yabancı yatırım (FDI) girişleri hızla yükseldi (Bayulgen, 2010).

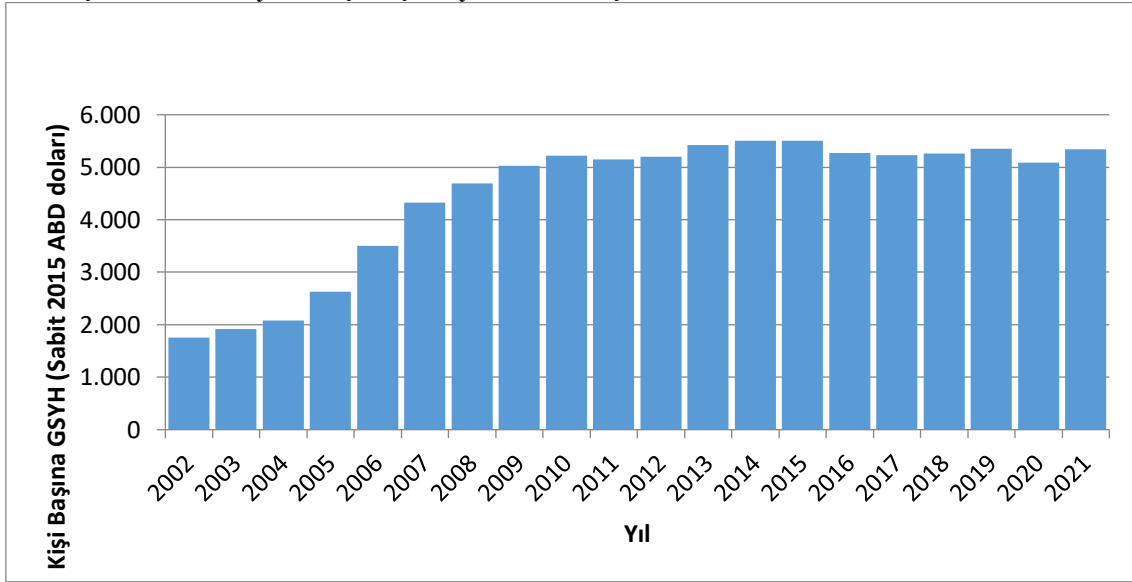
2002 yılında FDI 2 milyar \$ civarında iken, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının tamamlanması ve yeni petrol sahalarının devreye alınmasıyla 2008’de FDI girişleri 4 milyar \$’ı aştı. Petrol fiyatlarının yüksek seyrettiği 2005-2007 döneminde ülke, dünyanın en fazla FDI çeken gelişen ekonomileri arasındaydı. Ancak enerji projelerinin inşaat safhalarının tamamlanması ve 2008 küresel krizi sonrasında FDI eğilimi düşüşe geçti. 2010’lu yıllarda büyük yeni petrol yatırımlarının olmaması ve petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle FDI girişleri azaldı (Bayulgen, 2010). 2014 yılında petrol fiyatlarının çöküşü ve 2015’te manatın devalüe edilmesi yabancı yatırımcı güvenini sarstı. 2018 sonrası FDI net akımları düşük seviyelerde seyretti ve 2020 pandemi yılında sadece 0,5 milyar \$ gibi küçük bir net giriş gerçekleşti. 2021’de ise ülke tarihinde ilk kez net FDI çıkışı görüldü; yatırımların geri çekilmesiyle FDI net -1,7 milyar \$ olarak kaydedildi. Bu gelişmede büyük enerji projelerinden elde edilen gelirlerin yurtdışına transferi ve Azerbaycan’ın yurt dışında yatırım yapması etkili oldu. Özetle Azerbaycan’ın FDI performansı, büyük ölçüde petrol ve gaz sektöründeki projelerin devreye alınma takvimine bağlı olarak döngüsel bir seyir izledi. Petrol sektörüne gelen yoğun yabancı sermaye, 2000’lerde büyümeyi hızlandırmış ancak imalat ve tarım gibi sektörler yeterince yayılmadığı için ekonomide çeşitlenmiş bir yatırım tabanı oluşmamıştır (Ross, 2001). Literatürde, petrol zengini otoriter rejimlerin yabancı yatırımları çoğunlukla hidrokarbon sektöründe yoğunlaştırdığı ve bunun da uzun vadede sürdürülebilir kalkınmayı desteklemediği belirtilmektedir (Karl, 1997). Azerbaycan örneğinde de FDI’nin enerji dışı alanlara çekilmesi ve iş ortamının iyileştirilmesi, gelecekte yabancı yatırım trendinin istikrarlı olması için önemli görülmektedir (Aliyev, 2017).

Şekil 2: Azerbaycan Hükümet Etkinliği

Azerbaycan, bağımsızlık sonrası dönemde yönetim kalitesi bakımından zayıf bir performansa sahipti. 2000'lerin başlarında Dünya Bankası yönetim göstergelerine göre hükümet etkinliği ülkenin %20'lik en alt dilimde yer alıyordu. Bunun temel nedenleri arasında yaygın yolsuzluk, devlet kurumlarında hesap verebilirliğin düşüklüğü ve petrol gelirlerine dayalı bir kleptokratik düzen sayılmaktadır (Ross, 2001). 2004 sonrası dönemde bazı idari reformlar ve e-devlet uygulamaları yönetişimde kısmi ilerleme sağladı. Bu sayede hükümet etkinliği endeksi 2014'e gelindiğinde %42'ye kadar yükseldi. Ancak genel olarak yönetimde patronaj ve otoriter yapı değişmediği için ilerleme sınırlı kaldı. Ülkenin petrol gelirleri, yönetim reformlarına olan teşviği azalttığı için kaynak laneti kavramıyla uyumlu bir şekilde demokratik hesap verebilirliği engelledi (Karl, 1997; Ross, 2001). Özetle Azerbaycan'da HETK, 2000'lerin başındaki çok düşük seviyesinden kademeli olarak yükselmekle beraber halen dünya ortalamasının altında olup etkili yönetim standartlarına tam anlamıyla ulaşamamıştır. Uzmanlar, petrol çağının sona ermesiyle birlikte ülkenin kurumsal reformlara hız vermek zorunda kalacağı ve ancak bu sayede sürdürülebilir kalkınma sağlayabileceği görüşündedir (Dabrowski, 2022).

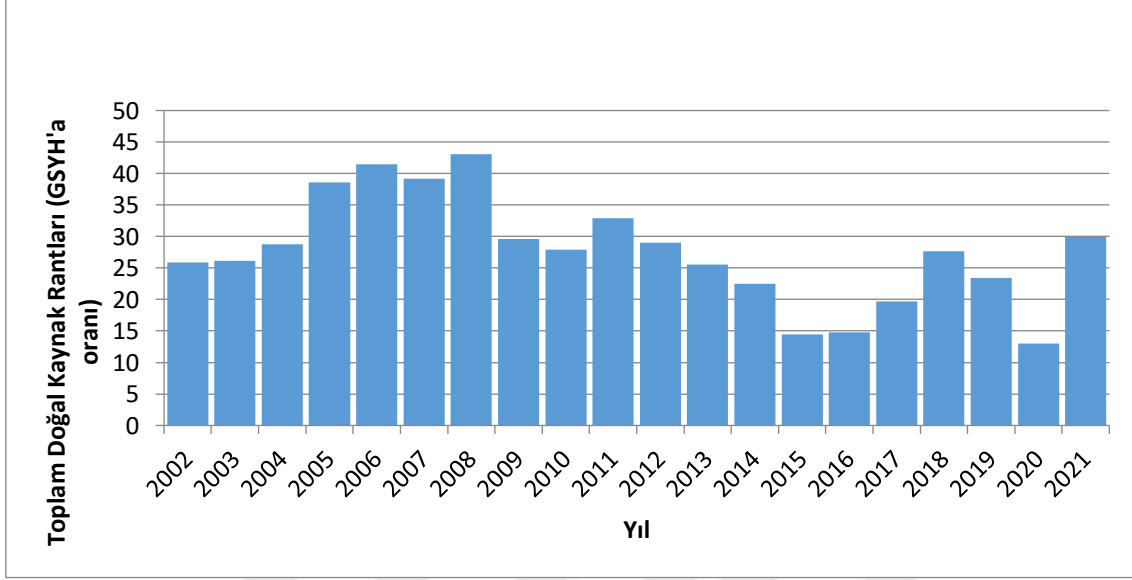
Şekil 3: Azerbaycan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

Azerbaycan ekonomisi 2000'lerde petrol üretimi ve ihracatına dayalı olağanüstü bir büyüme süreci yaşadı. 2003'te Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının inşası ve petrol patlamasının başlamasıyla GSYİH yılda %20-30'lara varan oranlarda arttı (IMF, 2006). 2004-2007 arasında ortalama büyüme %25'i aşmış ve 2006'da ekonomi %34 büyüyerek dünya rekoru kırmıştır (IMF, 2006). Bu sayede kişi başına gelir 2002'de 1.754 \$ seviyesinden 2008'de 4.693 \$ seviyesine fırlamıştır. Petrol fiyatlarının yüksek olduğu bu dönemde elde edilen gelirlerle ülke zenginleşmiş, yoksulluk oranı %50'lerden %15'lere gerilemiştir (World Bank, 2010). Ancak bu hızlı büyüme büyük ölçüde enerji sektörüne bağımlı olduğundan, 2008-2009 küresel krizi ülkeyi etkilemediği halde 2014'te petrol fiyatlarındaki sert düşüş kırılma noktasına ortaya çıkardı. 2015'te petrol fiyatlarının düşmesiyle manat %50'den fazla devalüe oldu ve kişi başına milli gelir 2014'teki 5.506 \$ düzeyinden 2016'da ~5.270 \$'a geriledi (IMF, 2019). 2010'lu yılların ikinci yarısında ekonomik büyüme neredeyse durma noktasına geldi; 2014-2019 arasında kişi başına gelir ortalama yıllık sadece %1 artış gösterdi. 2020'de COVID-19 etkisiyle GSYİH %4 civarında daralmış ve kişi başına gelir yeniden 5.083 \$ seviyesine indi. 2021'de petrol fiyatlarının toparlanmasıyla gelir 5.345 \$'a çıksa da halen 2014 zirvesinin altındadır. Bu veriler, petrol dışı sektörlerin yeterince gelişmemesi nedeniyle Azerbaycan'ın büyüme performansının petrol döngülerine sıkı biçimde bağlı olduğunu ortaya koymaktadır (Auty, 2001). Nitekim 2014 sonrasında petrol üretiminin plato yapması ve fiyatların düşmesiyle "hızlı büyüme dönemi" sona ermiş, ekonomi bir durgunluk sürecine girmiştir. Sonuç olarak, kişi başına geliri hızla orta-üst gelir düzeyine çıkaran petrol serveti, uzun

vadede sürdürülebilir yüksek büyümeyi garanti edememiştir. Ekonomistler, Azerbaycan'ın petrol sonrası döneme hazırlanmak için ekonomisini çeşitlendirmesi ve beşerî sermayeye yatırım yapması gerektiği konusunda hemfikirdir (Ross, 2001; IMF, 2019).

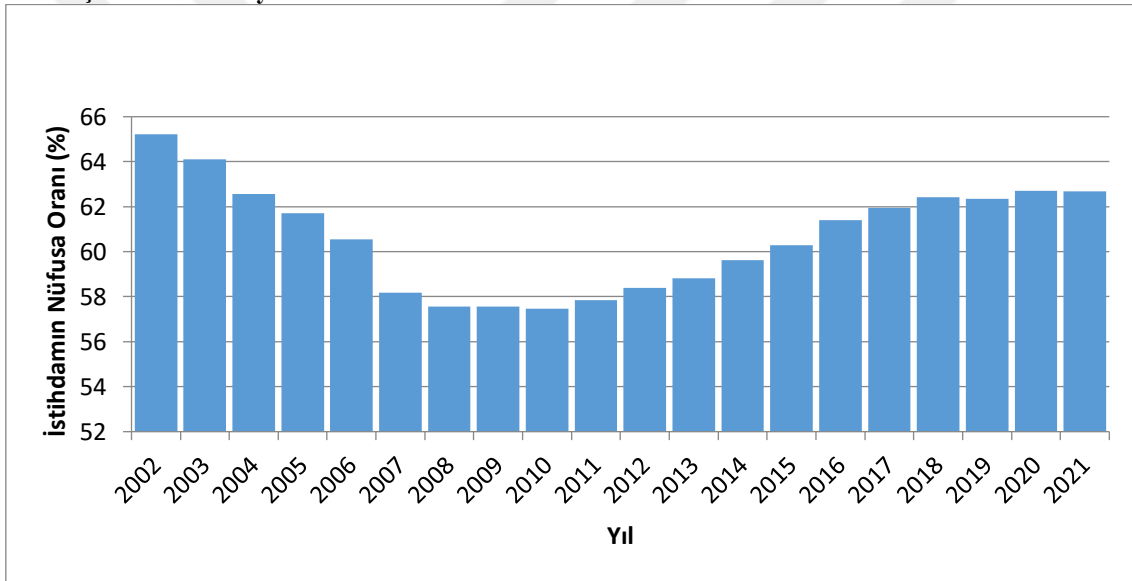
Şekil 4: Azerbaycan Toplam Doğal Kaynak Rantları

Azerbaycan dünyanın en petrol ve doğalgaz zengini ülkelerinden biri olarak milli gelirinin önemli bir kısmını doğal kaynak rantlarından elde etmektedir. 2005 yılında petrol üretiminin hızla artmasıyla doğal kaynak rantlarının GSYİH'ye oranı %38'e ulaştı. 2008'de petrol fiyatlarının zirve yapması ve yüksek üretim sayesinde bu oran %43 gibi olağanüstü bir seviyeye çıktı. Yani ekonominin neredeyse yarısına yakını petrol ve gaz gelirlerinden oluşuyordu. 2010 küresel krizinin ardından petrol fiyatlarındaki düşüşle rantların payı %28'e geriledi; ancak 2011'de fiyatların toparlanmasıyla tekrar %33'e yükseldi. Bu dönemde petrol-gaz sektörü ülkenin ihracat gelirlerinin %90'ından fazlasını oluşturuyordu ve bütçe gelirlerinin ana kaynağıydı (Bayulgen, 2010). 2014'te başlayan petrol fiyatlarındaki kalıcı düşüş, doğal kaynak rantlarının milli gelirdeki payını ciddi biçimde azalttı. 2015'te bu oran %14'e kadar düştü ve sonraki birkaç yıl %13-20 bandında seyretti (IMF, 2019). 2020'de pandeminin etkisiyle petrol talebi azalınca rantların payı %13'e inerek son 15 yılın en düşük seviyelerinden birini gördü (World Bank, 2021). Ancak 2021'de petrol fiyatlarındaki yükseliş sayesinde oran tekrar %30'a yaklaştı. Bu dalgalanmalar, Azerbaycan ekonomisinin petrol fiyat döngülerine aşırı bağımlı olduğunu göstermektedir (Ross, 2001). Doğal kaynak rantlarının milli gelire oranındaki oynaklık, kamu harcamaları ve büyümede de dalgalanmalara yol açmıştır.

Ekonomide devletin ve istihdamın büyük ölçüde petrol gelirleriyle finanse edilmesi, özel sektörün gelişimini sınırlayarak “kaynak laneti” risklerini artırmıştır (Auty, 2001). Petrol ve gaz dışı sektörlerin rekabet gücü petrol döneminde zayıfladığından, uzmanlar bu durumun uzun vadede ekonomik istikrarı tehdit ettiğini belirtmektedir. Nitekim 2014 sonrası dönemde azalan petrol sübvansiyonları büyüme hızını düşürdü ve ekonomik çeşitlenme ihtiyacını gün yüzüne çıkardı (Dabrowski, 2022). Azerbaycan örneğinde doğal kaynak rantlarının yüksek payı otoriter rejimin devamını sağlarken (Karl, 1997), ekonominin yapısal dönüşümünü de geciktirmiştir. Bu nedenle son yıllarda hükümet “petrol sonrası” dönem stratejileri geliştirerek tarım, turizm ve imalat gibi sektörlerle yatırımları teşvik etmeye başlamıştır (Aliyev, 2017).

Şekil 5: Azerbaycan İstihdamın Nüfusa Oranı

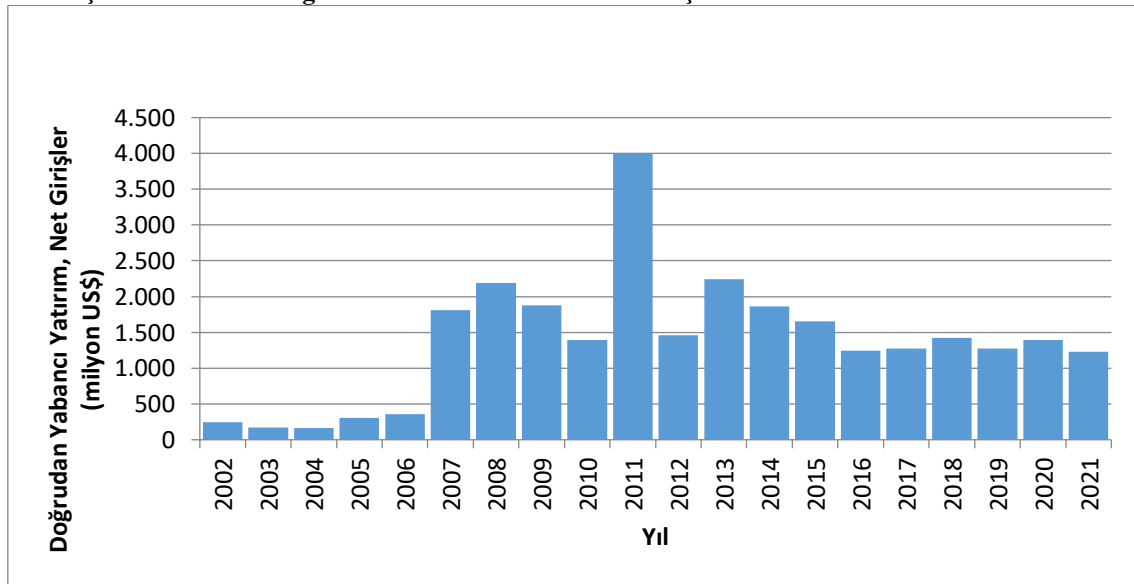

Azerbaycan’da toplam istihdam oranı 2000’lerin başında %65 gibi görece yüksek bir seviyede iken sonraki yıllarda belirgin bir düşüş yaşadı. 2008’de istihdamın nüfusa oranı %57,6’ya kadar gerilemiş, bu dönemde hızlı büyümeye rağmen istihdam yaratma performansının zayıf kaldığı gözlenmiştir. Petrol sektörünün sermaye yoğun ve istihdam yaratmayan yapısı nedeniyle, “işsiz büyüme” olgusu yaşanmıştır (Guliyev, 2013). 2003-2010’lu yıllarda ekonominin dengelenmesiyle istihdam oranı kademeli olarak toparlandı. 2014’te %59,6 olan istihdam oranı, petrol fiyat krizine rağmen keskin düşmedi ve 2017’de %60,7 ile yeniden 2000’lerin başındaki seviyeye yaklaştı. Bu kısmi iyileşmede hükümetin kamu sektöründe istihdamı koruma politikası ve göç etkisi rol oynadı. Öte yandan, petrol gelirlerinin düşüşüyle 2015-2016’da kamu sektöründe kemer sıkma politikaları uygulansa da ciddi bir işten çıkarma dalgası yaşanmadı ve işsizlik resmi

olarak %5-6 düzeyinde tutuldu (IMF, 2019). 2020’de pandemi kısıtlamaları bazı hizmet sektörlerinde istihdamı olumsuz etkilese de tarım ve kamu istihdamının devamlılığı sayesinde istihdam oranı %62,7 ile önceki yıla yakın kaldı. 2021’de oran %62,7 olarak hemen hemen değişmedi. Gelecekte nüfus artış hızının yavaşlaması ve genç nüfusun azalmasıyla, istihdam oranının yüksek kalması ancak verimlilik artışıyla mümkün olabilecektir. Bu da Azerbaycan’ın petrol sonrası dönemde imalat ve hizmetlerde katma değerli sektörler geliştirerek yeni istihdam alanları oluşturmasına bağlıdır (Aliyev, 2017).

2.5. Belarus

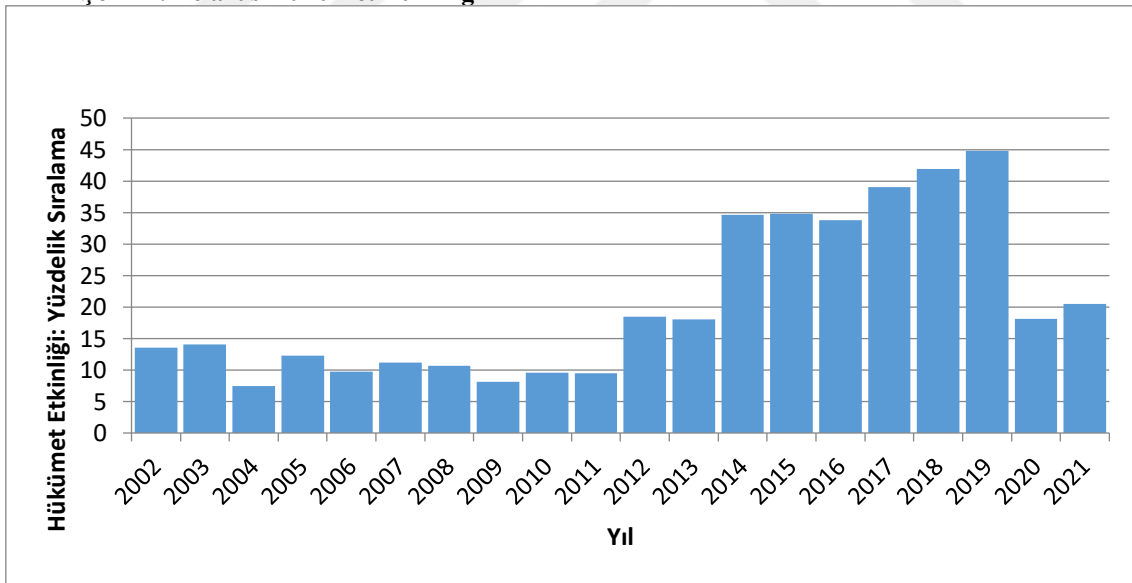
Şekil 6: Belarus Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

Belarus, Sovyet sonrası dönemde yabancı yatırımlara temkinli yaklaşmış ve ekonomik modelini büyük ölçüde devlet mülkiyeti üzerine kurmuştur. 2000’lerin başında ülkeye gelen FDI tutarları oldukça düşüktü; 2002’de net doğrudan yatırım sadece 247 milyon \$ düzeyindeydi. Bununla birlikte, 2000’lerin ortasında Rusya ile entegrasyonun getirdiği bazı fırsatlar FDI akımlarını geçici olarak artırdı. Özellikle 2007-2010 döneminde Rus devlet şirketlerinin Belarus’taki enerji altyapısını satın almasıyla FDI girişlerinde sıçrama yaşandı. Örneğin, 2011 yılında Rus Gazprom’un Belarus’un gaz iletim şirketi Beltransgaz’ın tamamını devralması sonucu FDI net akışı 4 milyar \$’ı aştı ve tarihi zirvesine ulaştı (Hrechyshkina & Samakhavets, 2018). Bu tek seferlik özelleştirme dışında Belarus, Batı’dan sınırlı yatırım çekebilmiştir. AB ile ilişkilerdeki sorunlar ve devletçi ekonomi politikaları, çokuluslu şirketlerin Belarus’a ilgisini düşük tutmuştur (Åslund, 2020). 2012 sonrası dönemde önemli bir özelleştirme

yapılmadığı için FDI rakamları tekrar geriledi. 2015-2019 arasında yıllık net FDI genelde 1-1,5 milyar \$ aralığında kaldı. 2020'de pandeminin etkisi ve siyasi belirsizlik nedeniyle FDI 1,39 milyar \$ olarak gerçekleşirken 2021'de bu rakam 1,23 milyar \$'a düştü. 2020 seçim krizinin ardından uygulanan uluslararası yaptırımlar, Belarus'un yatırım ortamını daha da olumsuz etkilemiştir. Özetle Belarus'ta FDI, komşu ülkelere kıyasla oldukça düşük kalmış ve çoğunlukla Rusya kaynaklı olmuştur. Ülke, dış finansman yerine Rus sübvansiyonları ve devlet kredileriyle kalkınmayı tercih etmiştir (Dobrinsky vd., 2016). Belarus liderliği, yabancı sermayenin kontrolsüz girişinin siyasi risk yaratacağından çekinerek geniş çaplı özelleştirmelere direndiği için FDI performansı bölgedeki diğer ülkelere göre zayıf seyretmiştir (Åslund, 2020). Mevcut durumda, Belarus ekonomisinin yabancı yatırımlardan ziyade Rusya'dan ucuz enerji ve krediler şeklinde aldığı dolaylı desteklere dayandığı değerlendirilmektedir (Guriev, 2020). Uzun vadede sürdürülebilir büyüme için Belarus'un yatırım iklimini iyileştirmesi ve küresel sermayeyi cezbetmesi gerektiği, ancak bunun mevcut otoriter düzende sınırlı kaldığı akademik çalışmalarda belirtilmektedir (Kłysiński, 2019).

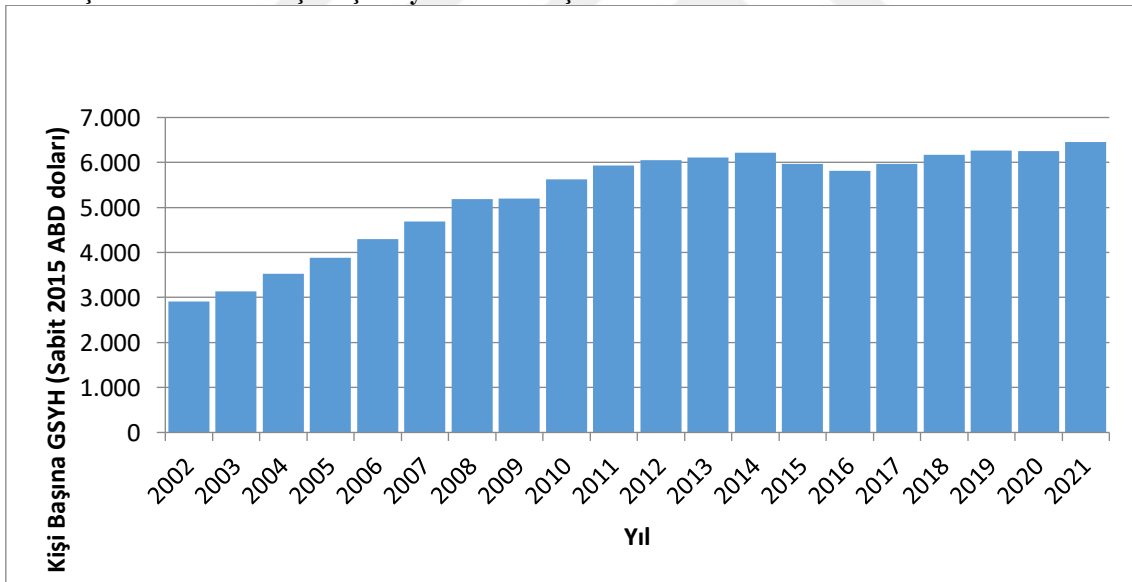
Şekil 7: Belarus Hükümet Etkinliği

Belarus, güçlü merkezi otorite ve Sovyet tarzı bürokratik yapı ile yönetilen bir ülke olarak hükümet etkinliği konusunda çelişkili bir profil çizmektedir. Bir yandan kamu idaresi kapasitesi yüksek ve bürokrasi oldukça etkin sayılabilir; diğer yandan demokratik hesap verebilirlik ve hukukun üstünlüğü zayıftır (Åslund, 2020). 2000'lerin başlarında Dünya Bankası'nın hükümet etkinliği endeksinde Belarus, %10 gibi çok düşük bir

yüzdelikte yer alıyordu. 2014'e gelindiğinde hükümet etkinliği sıralamasında Belarus %34'lük bir seviyeye çıkmıştı. Bu yükselişte, kamu sektöründe disiplinin korunması, sağlık ve eğitim gibi alanlarda Sovyet mirası altyapının sürmesi etkili olmuştur (Dobrinisky vd., 2016). 2010'ların ortalarında Belarus, yönetim kalitesini bir ölçüde iyileştirerek komşu Ukrayna'ya göre daha "düzenli" bir devlet görüntüsü vermekteydi (Guriev, 2020). Nitekim 2018 yılında hükümet etkinliği endeksinde %42'ye kadar yükselerek iyi bir seviye yakaladı. Ancak 2020'deki tartışmalı seçimler ve sonrasındaki baskılar nedeniyle yönetim göstergelerinde sert bir düşüş yaşandı. 2021 itibarıyla hükümet etkinliği endeksinde Belarus %20 seviyesine gerileyerek son on yılın en düşük performansını sergilemiştir. Bu gerileme, siyasi çalkantıların ve uluslararası izolasyonun devlet kurumlarına zarar verdiğini göstermektedir. Sonuç olarak Belarus'un HETK profili, etkin bir otoriter idare ile zayıf yönetim arasında kalmış, bu sebeple rejimin bekası için sağlanan düzen ve istikrar anlamına gelse de liberal demokrasi standartlarına göre değerlendirdiğimizde halen zayıf kabul edilmektedir.

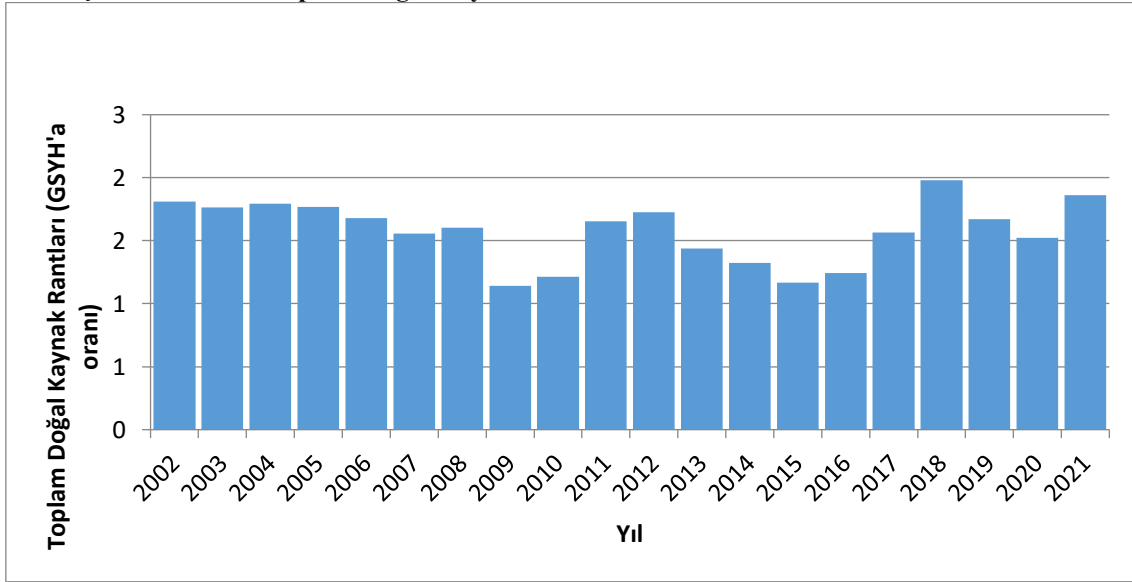
Şekil 8: Belarus Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

Belarus ekonomisi, 2000'lerin ilk on yılında yüksek büyüme oranları yakalamış ancak 2010'larda durgunluğa girmiştir. 2000'lerin başında Rusya'dan sağlanan ucuz enerji ve tercihli pazar erişimi sayesinde sanayi üretimi hızla arttı ve 2004-2008 arasında yıllık ortalama %8 civarında büyüme kaydedildi (Dobrinisky vd., 2016). Bu sayede kişi başına milli gelir 2002'de 2.912 \$ iken 2008'de 5.181 \$'a yükseldi. 2011'de tepe noktasına ulaşan kişi başı GSYİH 5.938 \$ ile Belarus'u orta-üst gelir grubuna yaklaştırdı.

Ancak bu büyüme büyük ölçüde dış faktörlere dayalıydı: Rusya'nın yıllık %10-20 oranında GSYİH'ye denk gelen sübvansiyonları (ucuz petrol/gaz ve krediler) Belarus büyümesinin ardındaki ana etkendi (Gurieiev, 2020). 2011'deki parasal kriz ve ruble devalüasyonu, ekonominin kırılganlığını ortaya koydu; o yıl enflasyon %100'ü aşarken büyüme durakladı (Dobrinisky vd., 2016). 2012 sonrasında Belarus ekonomisi belirgin bir durgunluk dönemine girdi. 2012-2019 arasında ortalama büyüme sadece %1-2 civarında gerçekleşti ve kişi başına gelir adeta yerinde saydı. Nitekim 2014'te 6.213 \$ olan kişi başına GSYİH, 2019'da sadece 6.268 \$ olarak gerçekleşti, beş yılda kayda değer bir artış olmadı. Bu "düşük büyüme tuzağı", Belarus'un yapısal reform eksikliğine ve verimsiz devlet sektörüne bağlanmaktadır (Kłysiński, 2019). 2020 yılında pandemi ve siyasi kriz etkisiyle ekonomi yeniden daralarak kişi başı gelir 6.252 \$ seviyesinde kaldı. 2021'de hafif toparlanma görülse de (kişi başına 6.458 \$) Belarus 2010'lardaki durağanlıktan çıkamamıştır. Belarus'un büyüme modeli, yüksek devlet harcamaları ve dış destek ile sürdürülemeyen bir yapıya sahip olduğu için 2010'larda tıkanmıştır (Dobrinisky vd., 2016). Devlete ait büyük işletmeler kârlılık sorunu yaşarken ekonomi genelinde verimlilik artışı düşüktür. Bu durum, 2014'ten itibaren Rusya'nın kendi ekonomik sıkıntıları nedeniyle sübvansiyonları azaltmasıyla daha da belirginleşmiştir (Gurieiev, 2020). Sonuçta Belarus'un kişi başına geliri, uzun yıllar yakaladığı yükseliş trendini kaybetmiş ve komşu Baltık ülkeleriyle arasındaki fark yeniden açılmaya başlamıştır. Örneğin 2015'te Estonya'nın kişi başına geliri Belarus'un 2 katıyken 2021'de 3,4 katına çıkmıştır. Bu durum Belarus ekonomisinin reform yapılmadıkça rekabet gücünü kaybettiğine işaret etmektedir. Analizciler, Belarus'un mevcut ekonomik tıkanıklığı aşmak için piyasa reformlarını er ya da geç uygulamak zorunda kalacağını, aksi takdirde gelir düzeyinde kalıcı bir ilerleme sağlayamayacağını belirtmektedir (Kłysiński, 2019).

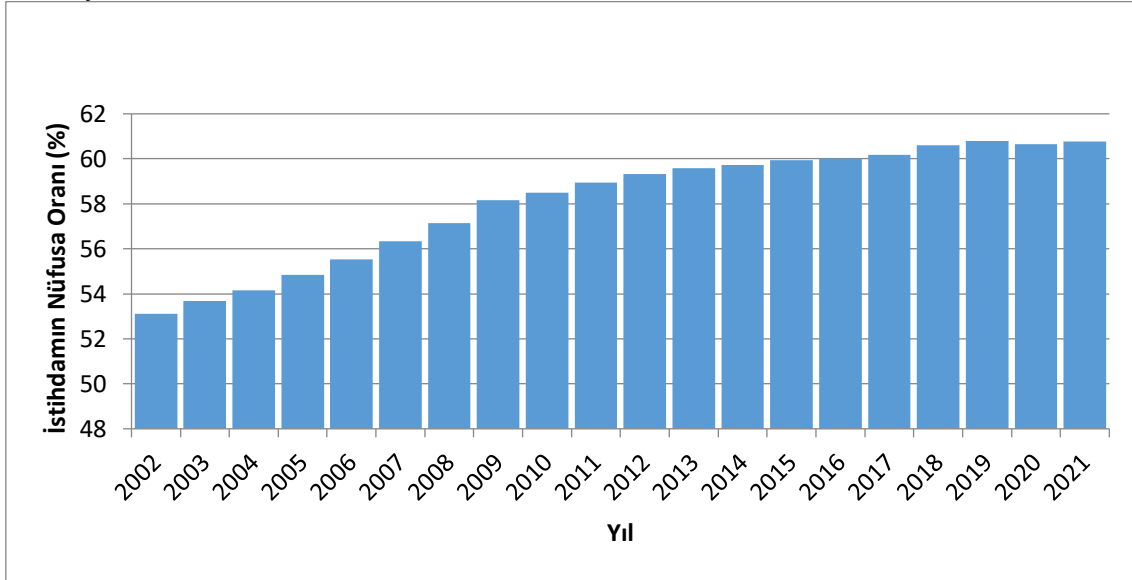
Şekil 9: Belarus Toplam Doğal Kaynak Rantları

Belarus, komşu Rusya ve Ukrayna'nın aksine büyük hidrokarbon rezervlerine sahip değildir. Doğal kaynak rantlarının milli gelir içindeki payı genel olarak %1-2 düzeyinde seyretmiş, ekonomide belirleyici bir rol oynamamıştır. 2000'lerin başında toplam doğal kaynak rantları GSYİH'nin %1,8'i kadardı. Bu oran, küçük ölçekli petrol çıkarımı ve potasyum madeni üretiminin katkısıyla 2013'te %6'ya kadar çıktıysa da bu artışın ana nedeni küresel potasyum gübresi fiyatlarındaki yükselişti (Günther, 2014). Belarus, dünya potasyum rezervlerinin hatırı sayılır bir bölümünü elinde bulundurur ve potasyum gübresi ihracatı dönem dönem önemli gelir getirmiştir. Ancak Rusya ile yaşanan “potasyum savaşı” sonrası Belarus'un pazar payı daralmış ve 2014'te doğal kaynak rantlarının payı tekrar %1,3'e gerilemiştir (Dobrinsky vd., 2016). 2020'de bu oran %1,5 düzeyindeydi; 2021'de ise %1,9 oldu. Görüldüğü üzere Belarus ekonomisi petrolden ziyade Rusya'dan sağlanan dolaylı enerji sübvansiyonlarına bağımlıdır (Kłysiński, 2019). Ucuz Rus doğal gazı ve ham petrolü, Belarus'un rafineri ve petrokimya sektörüne rant sağlamış, bu rant ülke GSYİH'sine “dış kaynak transferi” şeklinde yansımıştır (Guriev, 2020). Nitekim 2010'larda Rusya'nın petrol sübvansiyonlarını azaltması, Belarus'un büyümesini yavaşlatan ana faktörlerden biri olmuştur. Bu durum, kaynak rantları göstergesine tam olarak yansımasa da ekonomik yapıyı derinden etkilemiştir. Özetle, Belarus'un yerli doğal kaynak geliri sınırlıdır ve ekonomisi yer altı zenginliklerine değil sanayi üretimine dayanmaktadır. Bu nedenle Belarus, kaynak laneti olgusundan ziyade dış sübvansiyon lanetinden muzdariptir denebilir; zira dış

yardımlar reform baskısını azaltmış ve ekonomiyi verimsiz kılmıştır (Dobrinsky vd., 2016). Yapısal reformların gecikmesiyle düşük verim tuzağına düşen Belarus ekonomisinin, kalıcı büyüme için doğal kaynak rantlarına değil beşerî sermaye ve verimlilik artışına odaklanması gerekmektedir.

Şekil 10: Belarus İstihdamın Nüfusa Oranı

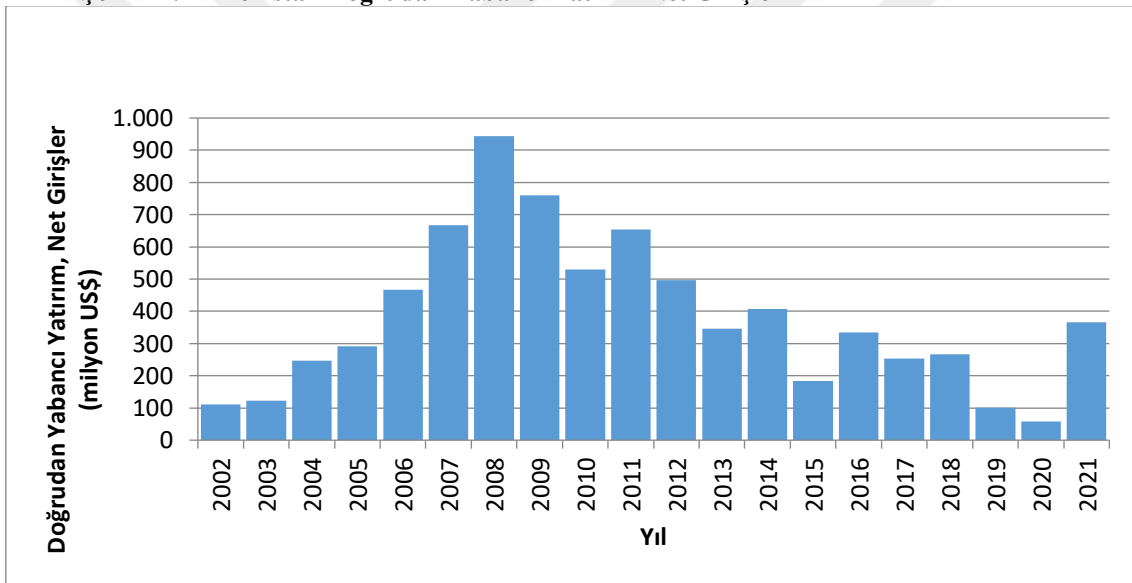

Belarus, Sovyetler Birliği'nden miras aldığı tam istihdam politikası ve sosyal devleti büyük ölçüde koruyarak işgücünün nüfusa oranını yıllar içinde yükseltmeyi başarmıştır. 2002'de %53,1 olan istihdam oranı 2014'te %59,7'ye kadar çıkmıştır. Bu artışta, 2000'lerin yüksek büyüme döneminde sanayi ve hizmet sektörlerinde yeni iş sahalarının açılması ve tarım dışı sektöre işgücü kayması etkili oldu. Lukashenko yönetimi, işsizliği toplumsal istikrar için bir tehdit olarak gördüğünden, gereksiz istihdamı da olsa kamu işletmelerinde iş gücünü korumaya özen göstermiştir (Åslund, 2020). Bu sayede Belarus, bölgede en düşük resmi işsizlik oranlarından birine sahip olmuştur. 2000'lerde sanayi üretiminin canlanması, özellikle kadınlar ve yaşlılar dahil olmak üzere işgücüne katılımı artırmış; toplam istihdam oranı sürekli yükselmiştir (Dobrinsky vd., 2016). 2015'ten itibaren ekonomik durgunlukla birlikte istihdam artışı durakladıysa da oran %60'ın üzerinde kalmıştır. 2020'de pandemi sırasında bile istihdam oranı %60,7 ile önceki yıla yakındı. Bu durum, Belarus'un istihdam yapısının krizlere karşı devlet eliyle korunduğunu göstermektedir (Kłysiński, 2019). Ancak resmi rakamlar, düşük işsizlik imajına karşın verimlilik sorunlarını maskeleymektedir. Birçok devlet fabrikasında "fazla istihdam" mevcuttur; verimsiz işletmeler sübvansiyonlarla ayakta

tutulup istihdam sürdürülmektedir (Guriev, 2020). 2017 sonrasında bilişim teknolojileri parkı (HTP) gibi inisiyatiflerle özel sektörde yeni iş alanları doğsa da ekonominin genelinde devlet istihdamı ağırlığını korumuştur (Guriev, 2020). Sonuç olarak Belarus'ta istihdam oranı yıllar içinde artarak Avrupa ortalamalarına yaklaşmış (%60 üzeri), fakat bu istihdamın niteliği ve sürdürülebilirliği tartışmalıdır. 2020'deki siyasi kriz sonrası beyin göçü ve genç nüfusun ülkeden ayrılması riski de istihdam göstergelerini gelecekte olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle Belarus ekonomisinin gerçek bir dönüşüme ihtiyacı olduğu, aksi takdirde işgücü piyasasında gizlenen sorunların gün yüzüne çıkacağı akademik çevrelerce dile getirilmektedir (Kłysiński, 2019).

2.6. Ermenistan

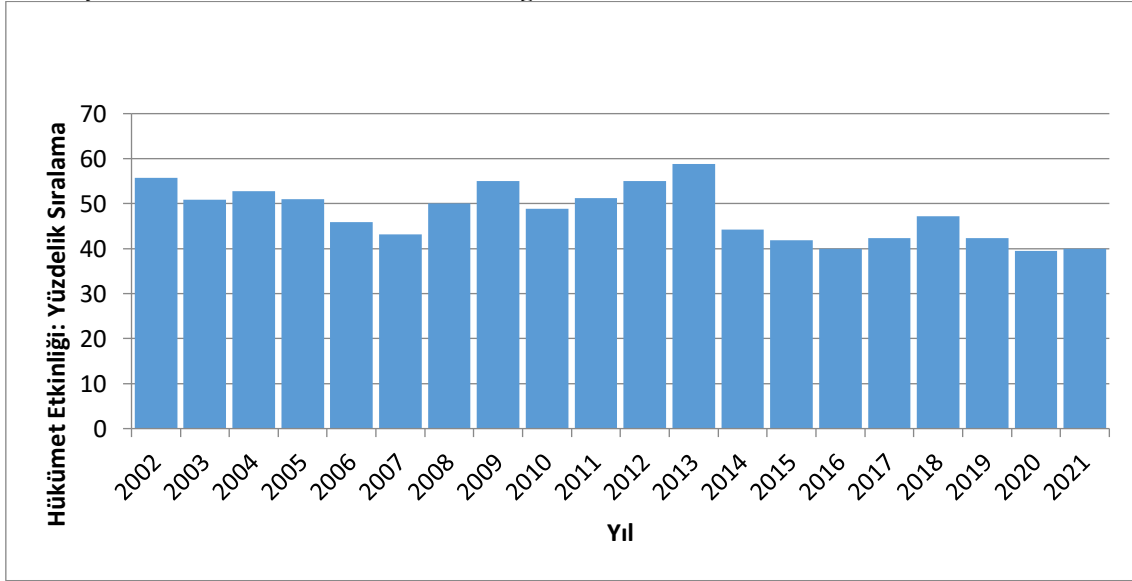
Şekil 11: Ermenistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

2000'li yılların başında Ermenistan ekonomisi güçlü büyüme sergilerken, diaspora sermayesi ve inşaat patlaması sayesinde doğrudan yabancı yatırım girişleri hızla arttı. Nitekim 2001'de sadece 70 milyon ABD doları olan net FDI, 2008'de yaklaşık 1 milyar dolara ulaştı (US Department of State, 2011). Ancak 2008 küresel finans krizi Ermenistan'ı çok sert vurdu; dış talep düştü, FDI ve gurbetçi havaleleri ani şekilde geriledi ve inşaat sektörü çöktü. Sonuç olarak 2009 yılında ekonomi %15 civarında küçüldü ve yatırımlar durma noktasına geldi (World Bank, 2010). 2014'te Rus ekonomisindeki durgunluk ve 2020'de COVID-19 salgını da yatırım girişlerini olumsuz etkiledi. 2020 yılında net FDI sadece 58 milyon dolara düşerek tarihî düşük seviyeyi gördü; 2021'de ise kısmi bir iyileşmeyle yaklaşık 366 milyon dolara çıktı. Genel olarak

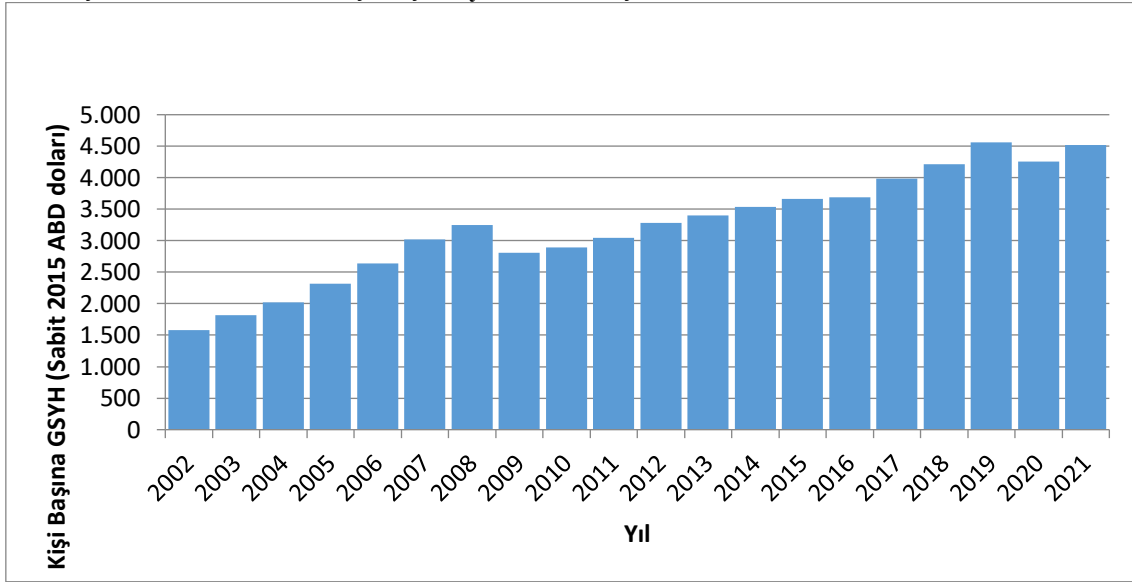
Ermenistan'a gelen FDI, ekonomik büyümeye katkı sağlasa da komşu ülkelere kıyasla sınırlı kalmıştır. Politik istikrarsızlık ve 2020 Dağlık Karabağ savaşı gibi etkenler yatırımcı iştahını olumsuz etkileyerek doğrudan yatırımlarda dalgalanmalara yol açmıştır.

Şekil 12: Ermenistan Hükümet Etkinliği

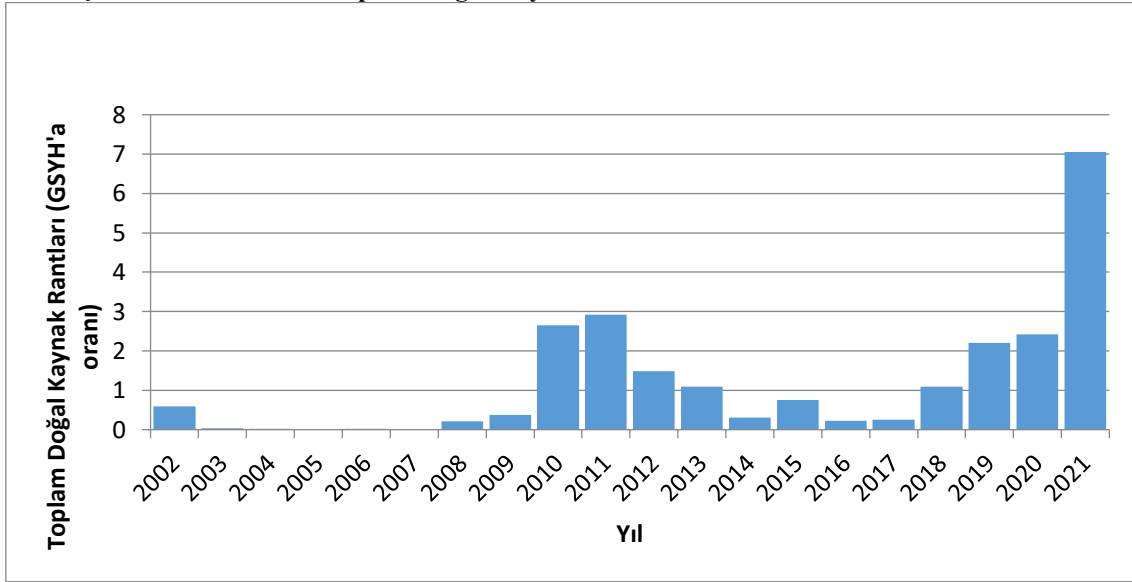
Ermenistan, 2000'lerin başında kamu yönetimi etkinliğinde orta sıralarda yer alırken 2003 sonrası önemli reformlarla iyileşme kaydetti. Özellikle 2018'deki Kadife Devrim sonrasında yolsuzlukla mücadele ve kamu hizmetlerinde şeffaflık alanlarında ilerlemeler görülmüştür (Transparency International, 2021). Dünya Bankası Yönetim Göstergelerine göre Ermenistan'ın hükümet etkinliği endeksi 2000'lerin ortasında %50 civarırken, 2010'ların başında %40'lara geriledi; ancak yeni reformlar sayesinde 2018'de %47'ye yükseldi (World Bank, 2019). Yine de 2020 itibarıyla yönetim puanı hala dünya ortalamasının altında kalmıştır. Reformlara rağmen devlet kapasitesinde istenen seviyeye tam ulaşamamıştır (Transparency International, 2021). Özellikle yargı bağımsızlığı ve yolsuzlukla mücadelede atılacak adımlar, Ermenistan'ın hükümet etkinliğini daha da iyileştirmek için kritiktir.

Şekil 13: Ermenistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

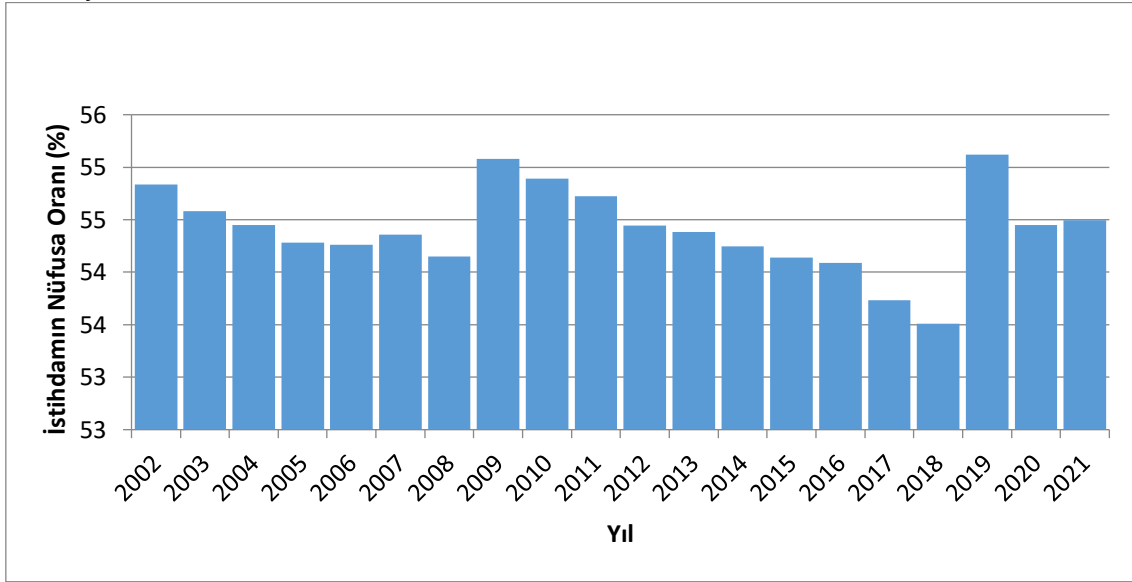
Ermenistan ekonomisi 2000'lerin başında yüksek büyüme oranları yakalamıştır. 2001-2007 arasında yıllık ortalama %11'lik bir büyüme ile kişi başına GSYİH üç kattan fazla artmıştır (IMF, 2006). 2008 yılında küresel kriz öncesi kişi başına gelir 3.250 \$ seviyesine ulaşarak zirve yapmıştır. Ancak 2009'da ekonomi %14 civarında daralarak son yılların en sert düşüşünü yaşamıştır. Büyümenin motoru olan inşaat sektörü ve iç tüketim, kriz nedeniyle keskin biçimde geriledi; 2009'da kişi başına gelir 2.810 \$'a düştü (World Bank, 2010). 2010 sonrasında yeniden büyüme trendine giren ekonomi, 2012-2019 döneminde daha mütevazı oranlarda (%3-7 aralığında) büyüdü ve 2019'da kişi başına gelir 4.562 \$ seviyesine ulaştı. Bu dönemde büyüme hızının önceki yıllara göre yavaşlamasında dış şoklar ve yapısal sorunlar etkili oldu. Özellikle 2014'te Rusya'daki durgunluk, Ermenistan'ın ihracat ve döviz gelirlerini olumsuz etkiledi. 2020 yılında COVID-19 pandemisi ve savaş nedeniyle ekonomi yeniden %7-8 civarında küçüldü; kişi başına gelir 4.256 \$'a geriledi. 2021'de ise toparlanma ile birlikte gelir düzeyi kriz öncesine yaklaşarak 4.522 \$ oldu. Genel olarak 2002-2021 döneminde Ermenistan'ın kişi başına GSYİH'si reel bazda yaklaşık üçe katlanmıştır. Bu artışta ilk yıllardaki hızlı büyüme belirleyici olsa da sonrasında büyüme daha kırılğan ve dönemsel olmuştur. Ekonomik büyümenin istikrar kazanması için Ermenistan'ın ekonomik yapısını çeşitlendirmesi ve dış şoklara dayanıklılığını artırması gereği literatürde vurgulanmaktadır (Dabrowski, 2022).

Şekil 14: Ermenistan Toplam Doğal Kaynak Rantları

Ermenistan doğal kaynak zenginliği kısıtlı bir ülkedir. Petrol veya büyük maden rezervleri olmadığından, toplam doğal kaynak rantlarının milli gelire oranı genellikle %1'in altında kalmıştır. Nitekim 2000'lerin başında doğal kaynak rantları GSYİH'nin yalnızca %0,5'i düzeyindeydi. Bu oran, madencilik sektöründe dönemsel dalgalanmalara bağlı olarak 2010-2012'de %2-3'e kadar çıksa da genel olarak ekonomide önemsiz bir paya sahiptir (Compass Center, 2017). Ermenistan'ın madencilik sektöründe bakır, altın ve molibden gibi madenlerin ihracatı yer almakla birlikte, bu sektörün ekonomiye katkısı sınırlıdır. 2010'ların başında metal fiyatlarındaki artış sayesinde madencilik gelirleri bir miktar yükselmiş ve 2011'de doğal kaynak rantlarının payı %2,9'a ulaşmıştır. Ancak bu durum kalıcı olmamış, 2015'te oran tekrar %0,7'ye gerilemiştir. 2021 yılında küresel emtia piyasalarındaki toparlanma ve bazı yeni maden projeleriyle bu oran %7,0 seviyelerine çıkmıştır. Genel olarak Ermenistan ekonomisi büyük oranda sanayi-dışı ve hizmet ağırlıklı olup doğal kaynak gelirlerine bağımlı değildir. Bu durum, komşu enerji ihracatçısı ülkelere kıyasla Ermenistan'ı "kaynak laneti" riskinden uzak tutmuştur. Ancak aynı zamanda, petrol ve gaz gibi yüksek gelir getirici kaynakların yokluğu, ülkenin dış finansman ihtiyacını ve yatırım çekme gerekliliğini artırmaktadır (Karl, 1997). Ermenistan'ın sınırlı doğal kaynakları, ekonomisini beşerî sermaye ve teknoloji odaklı büyümeye yönlendirmesini zorunlu kılmaktadır.

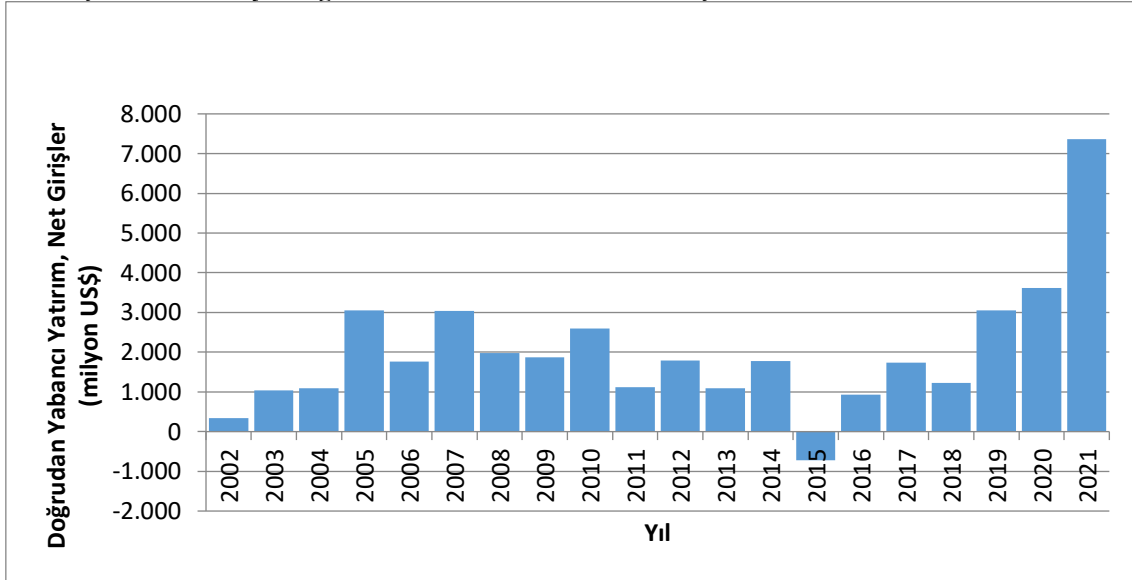
Şekil 15: Ermenistan İstihdamın Nüfusa Oranı

Ermenistan’da toplam istihdamın nüfusa oranı 2002’de %54,8 iken bu oran yirmi yıl boyunca belirgin bir değişim göstermeyerek %54-55 bandında kalmıştır. Bu durum, ekonomideki büyümeye rağmen istihdam yaratma kapasitesinin sınırlı kaldığına işaret etmektedir. 2000’lerin hızlı büyüme döneminde bile istihdam oranı artmamış, aksine 2008’de %54,1 ile hafif düşüş göstermiştir. 2010’lu yıllarda istihdam oranı %54 civarında seyretmeye devam etti. Ermenistan’da işsizliğin kronik olarak yüksek (%15-20 aralığında) olması ve genç nüfusun yurt dışına göç etmesi, çalışma çağındaki nüfusun azalmasına yol açmıştır (Compass Center, 2017). Özellikle 2014-2016 arasında ekonomik durgunluk ve Rusya’dan döviz girişlerinin azalması istihdam üzerinde baskı yaratmıştır. 2019’da ekonomik canlanmayla istihdam oranı %55,1’e çıkarak son yılların en yüksek seviyesini gördü. Ancak 2020’de pandemi kısıtlamaları birçok sektörü etkileyince oran yeniden %54,4’e indi. 2021 yılında toparlanmaya rağmen istihdam oranı %54,5 ile uzun dönem ortalamasına yakın kaldı. Genel olarak Ermenistan’ın istihdam oranının düşük kalması, işgücüne katılımın ve özellikle kadın istihdamının sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır (ILO, 2019). Ayrıca 1990’lardan bu yana yaklaşık nüfusun dörtte birinin yurtdışına göç etmesi (Compass Center, 2017), ülkede işsizliğin baskısını azaltmış ancak kalifiye işgücünün de kaybına yol açmıştır. Bu nedenle, uzun vadede kapsayıcı büyüme için Ermenistan’ın daha fazla istihdam yaratan sektörlerle odaklanması ve işgücü piyasasında yapısal reformlar yapması gerekmektedir.

2.7. Estonya

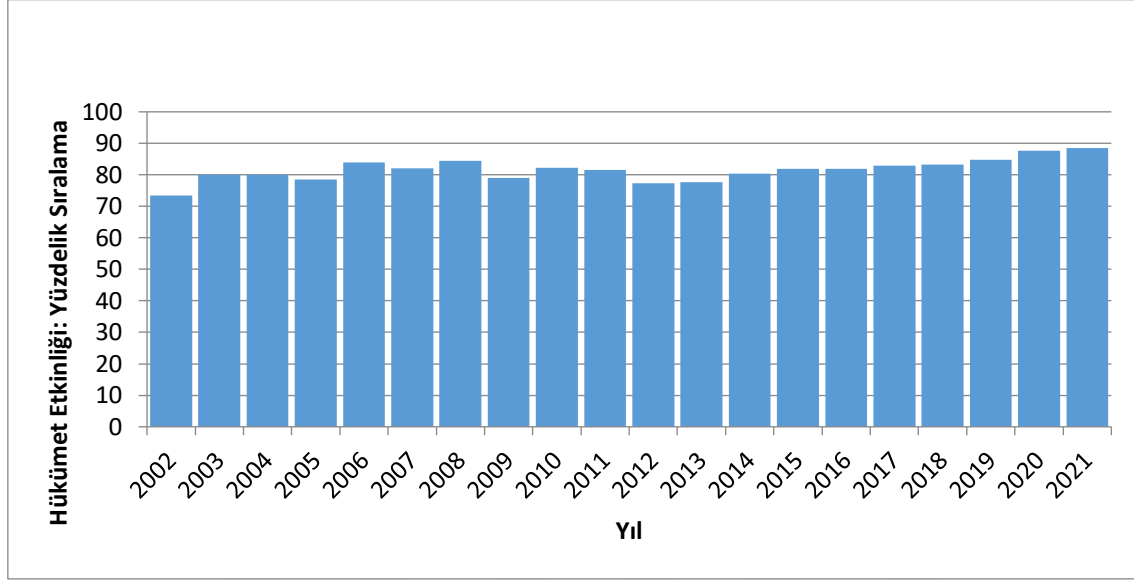
Şekil 16: Estonya Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

Estonya, bağımsızlıktan sonra serbest piyasa reformlarını hızla uygulayarak yatırımcı dostu bir ortam oluşturmuş ve kişi başına düşen FDI çekiminde Doğu Avrupa'nın lider ülkelerinden biri haline gelmiştir (Bohle & Greskovits, 2012). Estonya, 2004'te Avrupa Birliği'ne üyelik perspektifiyle yatırımları daha da artırdı. 2000-2007 arasında ortalama yıllık büyüme %8 olurken, bu dönemde yabancı sermaye girişleri özellikle bankacılık, telekomünikasyon ve imalat sektörlerinde yoğunlaştı (Staeher, 2013). Bu yatırım patlamasında, özelleştirme yoluyla önemli Eston şirketlerinin yabancılara satılması ve Baltık emlak-finans balonunun etkisi rol oynamıştır (Bohle & Greskovits, 2012). Ancak 2008 küresel finans krizi bu eğilimi tersine çevirdi; 2009'da Baltık ülkelerinden sermaye çıkışları yaşandı ve Estonya'da FDI akışı belirgin biçimde azaldı (Staeher, 2013). Ülke 2010'da avro bölgesine girerken makroekonomik istikrarı yeniden sağladı ve takip eden yıllarda daha mütevazı da olsa istikrarlı yabancı yatırım çekmeye devam etti. 2010'ların sonunda, özellikle teknoloji start-up ekosisteminin gelişmesiyle Estonya'ya yönelik risk sermayesi ve dijital yatırımlar arttı. 2020 yılında pandemi koşullarına rağmen net FDI girişi 3,6 milyar \$ ile yüksek bir seviyede gerçekleşti; 2021'de ise büyük işlemler sayesinde rekor düzeyde 7,3 milyar \$'a ulaştı. Genel olarak Estonya'nın yabancı yatırım performansı, ekonomik özgürlük ve düzenlemelerin öngörülebilir olması sayesinde bölge ortalamasının üzerindedir. Ülke, FDI çekme becerisiyle "Baltık Kaplanı" lakabını hak etmiştir. Sonuç itibarıyla Estonya, imalat sanayiinden bilgi teknolojilerine kadar geniş bir yelpazede yabancı yatırım barındırarak

küçük ekonomisini dış sermaye ile entegre etmiştir. 2010'lar boyunca uygulanan temkinli mali politikalar ve güçlü kurumsal yapı, Estonya'yı yatırımcı gözünde cazip kılmaya devam etmiş ve netice itibarıyla FDI akımları pandemi gibi şoklara rağmen uzun vadeli bir yukarı trend sergilemiştir.

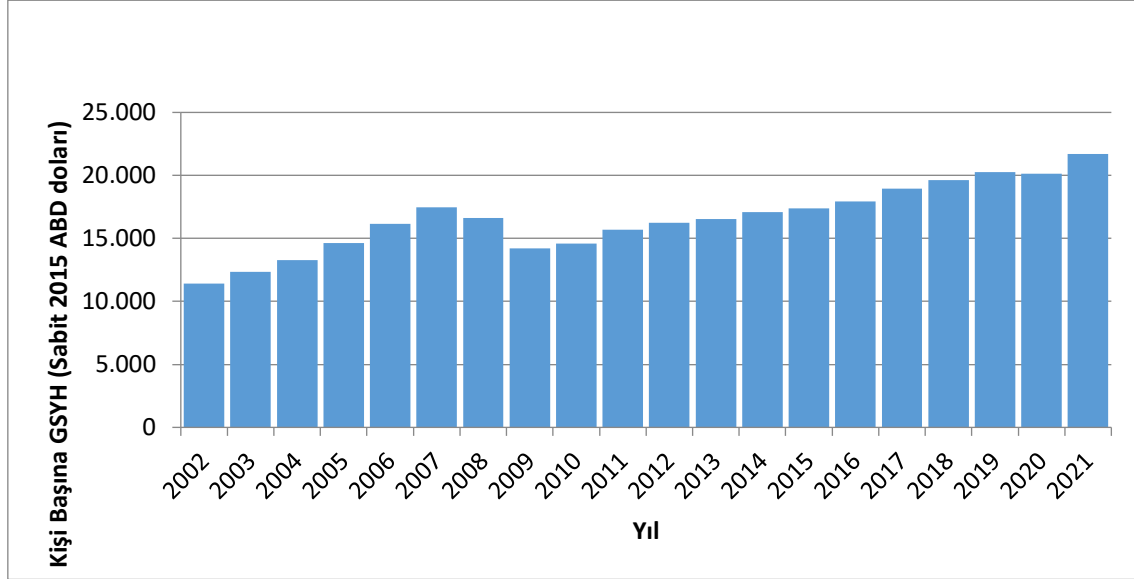
Şekil 17: Estonya Hükümet Etkinliği

Estonya, yönetim ve kamu hizmetleri kalitesi bakımından eski Sovyet coğrafyasının en başarılı örneklerinden biri kabul edilir. 1990'lerden itibaren yürütülen kapsamlı reformlar sayesinde ülke, yolsuzlukla mücadele, devlet hizmetlerinin dijitalleşmesi ve hukukun üstünlüğü alanlarında büyük ilerlemeler kaydetmiştir. 2004'te AB'ye katıldığında Dünya Bankası'nın hükümet etkinliği göstergesinde %75'lik dilimde yer alan Estonya, 2020'ye gelindiğinde %88 ile dünyanın en iyi yönetişimine sahip ilk 20 ülkesi arasına girmiştir. Hükümet etkinliğinin yüksek oluşu, ekonomik başarıya da yansımıştır; istikrarlı bir iş ortamı ve mülkiyet haklarının korunması sayesinde Estonya, yatırım çekme ve yenilik yapma kapasitesi yüksek bir ekonomi haline gelmiştir (Freedom House, 2020). Bununla birlikte, araştırmalar Estonya'daki yönetim modelinin "dijital otorite" boyutu olduğunu da not eder; devlet, dijital altyapı üzerinden güçlü bir veri kontrolü sağlamakta, ancak bunu kötüye kullanmayacak şekilde hesap verebilir mekanizmaları da işletmektedir (Priisalu & Ottis, 2017). 2008 küresel krizinde Estonya'nın hızlı toparlanmasında da kamu yönetiminin etkinliği kritik rol oynamıştır. Mali disipline bağlı kalınması ve şeffaf iletişim, toplumun kemer sıkma politikalarını kabul etmesini kolaylaştırmıştır (Staeher, 2013). Özetle Estonya, HETK alanında

bölgesindeki diğer ülkelere kıyasla müstesna bir konumdadır. İyi yönetim uygulamaları sayesinde kişi başına gelir 1995'teki 5.000 \$ düzeyinden 2021'de 21.700 \$'a çıkmıştır.

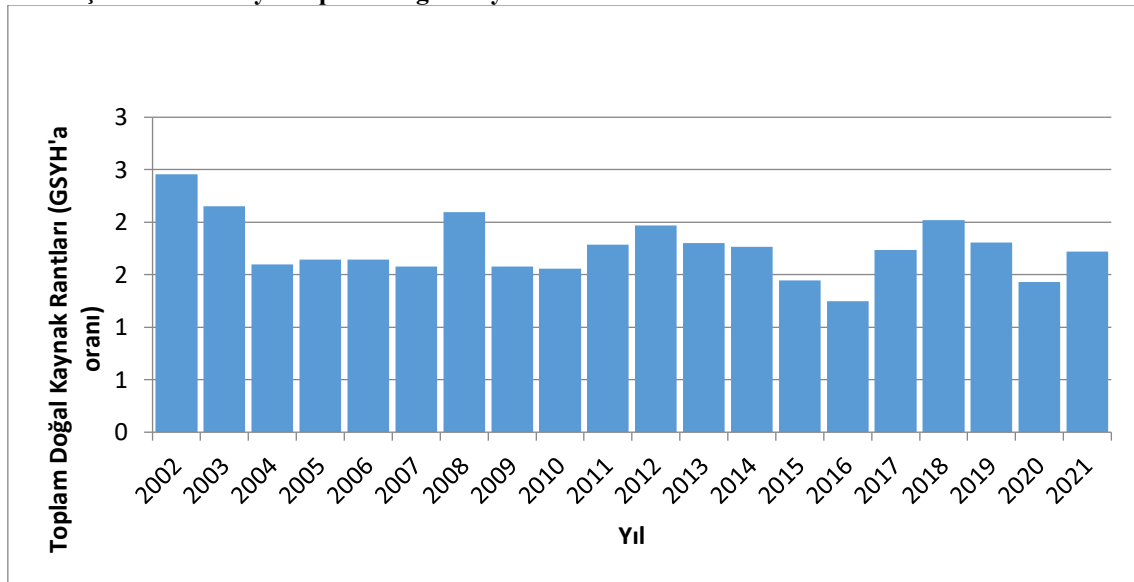
Şekil 18: Estonya Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

Estonya ekonomisi serbest piyasa reformlarını erken gerçekleştirmenin meyvelerini 2000'lerde toplamış ve kişi başına GSYİH'sini hızlı biçimde yükseltmiştir. 1995-2007 arasında yıllık ortalama büyüme %7-8 civarında gerçekleşmiş, bu performans ülkeye "Baltık Kapları" unvanını kazandırmıştır (Staehr, 2013). 2004'te AB'ye katılım sonrası yabancı yatırımlar ve ihracat patlamış; 2005'te %11,2 ve 2006'da %10,6 gibi çift haneli büyüme oranları yakalanmıştır (Staehr, 2013). Bu dönemde özel tüketim ve inşaat sektörü de finansal genişlemenin etkisiyle hızla büyüyordu. Sonuç olarak kişi başına milli gelir 2000 yılında 11.400 \$ düzeyindeyken 2007'de 17.459 \$'a ulaştı. Ancak 2007'de ekonomide aşırı ısınma belirtileri ortaya çıktı; kredi balonu ve dış açıklar tehlikeli boyutlara vardı (Staehr, 2013). 2008 küresel finans krizi Estonya'yı çok sert vurdu: 2008'in üçüncü çeyreğinden 2009'un ilk çeyreğine GSYİH %13 geriledi (Staehr, 2013). 2009 yılında ekonomi yıllık bazda %14,1 küçülerek Estonya modern tarihinde eş görülmemiş bir daralma yaşadı (Statistics Estonia, 2010). Kişi başına GSYİH 2008'de 16.608 \$ iken 2009'da 14.328 \$ seviyesine düştü. 2010'da büyüme yeniden pozitif oldu ve 2011'de %8,3 ile AB'nin en yüksek büyüme oranlarından biri yakalandı. 2014'e gelindiğinde kişi başına gelir 17.096 \$ ile kriz öncesi seviyeyi geçmiş, 2010'lar boyunca Estonya ekonomisi daha ılımlı fakat istikrarlı bir büyüme sergiledi. Kişi başına GSYİH 2020'de 20.118 \$'a ulaştı. 2020'de pandemi nedeniyle %3'ün biraz üzerinde küçülme

yaşayan Estonya, 2021’de güçlü bir sıçramayla kişi başına geliri 21.707 \$ seviyesine taşıdı. Böylece Estonya, eski Doğu Bloku içinde kişi başına milli geliri en yüksek ülke konumuna geldi. Sonuç olarak Estonya’nın kişi başına geliri 30 yıl gibi kısa bir sürede düşük gelirli bir ülkeden, yüksek gelirli gelişmiş bir ekonomi seviyesine çıkmıştır. Bu dönüşüm literatürde “Estonya mucizesi” olarak anılmakta ve ekonomik özgürlük ile büyüme arasındaki pozitif ilişkiye örnek gösterilmektedir (Laar, 2008).

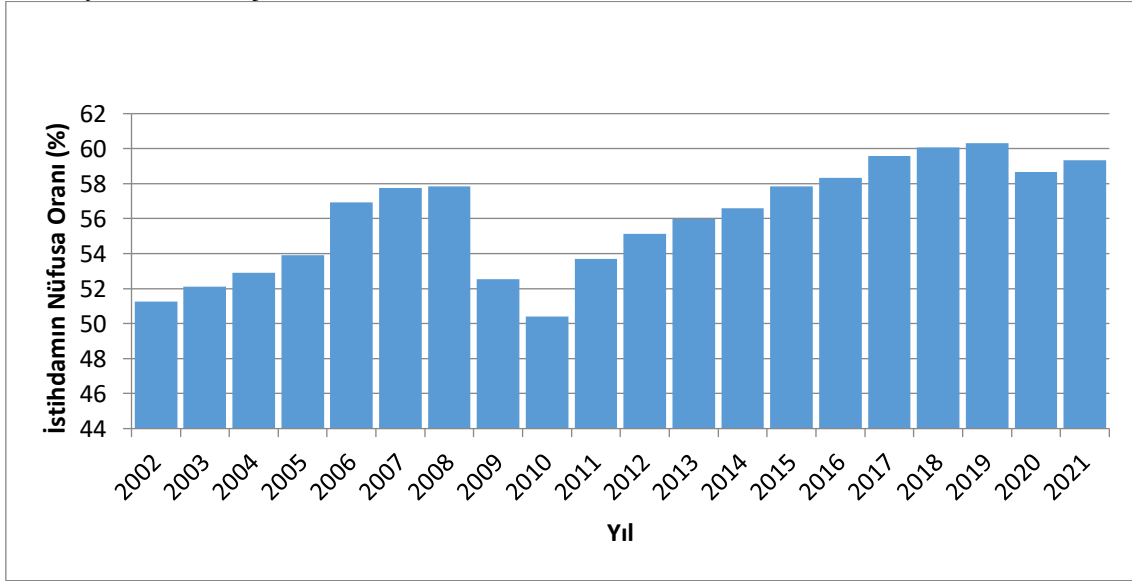
Şekil 19: Estonya Toplam Doğal Kaynak Rantları

2000’lerin başında Estonya’nın doğal kaynak rantlarının GSYİH’ye oranı %2,5 civarındaydı; bu oran 2010’larda %1-2 bandında dalgalandı. Ülke elektrik üretiminin büyük kısmını yağlı şist yakıtlı termik santrallerden sağlamaktadır. Bu nedenle petrol fiyatlarının yüksek olduğu dönemlerde yağlı şistten elde edilen enerji rantı milli gelire kayda değer bir katkı yapmıştır (Liive, 2010). Ancak genel olarak Estonya ekonomisi sanayi ve hizmet ağırlıklı olup doğal kaynak gelirlerine aşırı bağımlı değildir. 2020’de pandemi kaynaklı enerji talebi düşüşüyle rant oranı %1,4’e geriledi. 2021’de ise enerji fiyatlarının hızla artmasıyla tekrar %1,7 seviyesine yükseldi. Estonya’nın doğal kaynak rantları profilinin düşük ve istikrarlı olması, ekonominin çeşitliliğini göstermektedir. Ülke, enerji üretimindeki yağlı şist avantajını kullanmakla beraber bu kaynağı ekonomisinin merkezine koymamış; imalat, finans ve bilişim sektörleri gibi alanlara ağırlık vermiştir (Bohle & Greskovits, 2012). Bu durum, doğal kaynak rantlarının GSYİH içindeki payını daha da aşağı çekecektir. Sonuçta Estonya örneği, sınırlı doğal kaynaklarına rağmen başarılı bir kalkınma modeli geliştiren ve zenginleşen bir ekonomiyi

temsil etmektedir. Bu da literatürde, kurumların ve insan kaynağının doğal kaynaklardan daha belirleyici olabileceğine dair bir kanıt olarak sunulmaktadır (Acemoglu & Robinson, 2012).

Şekil 20: Estonya İstihdamın Nüfusa Oranı

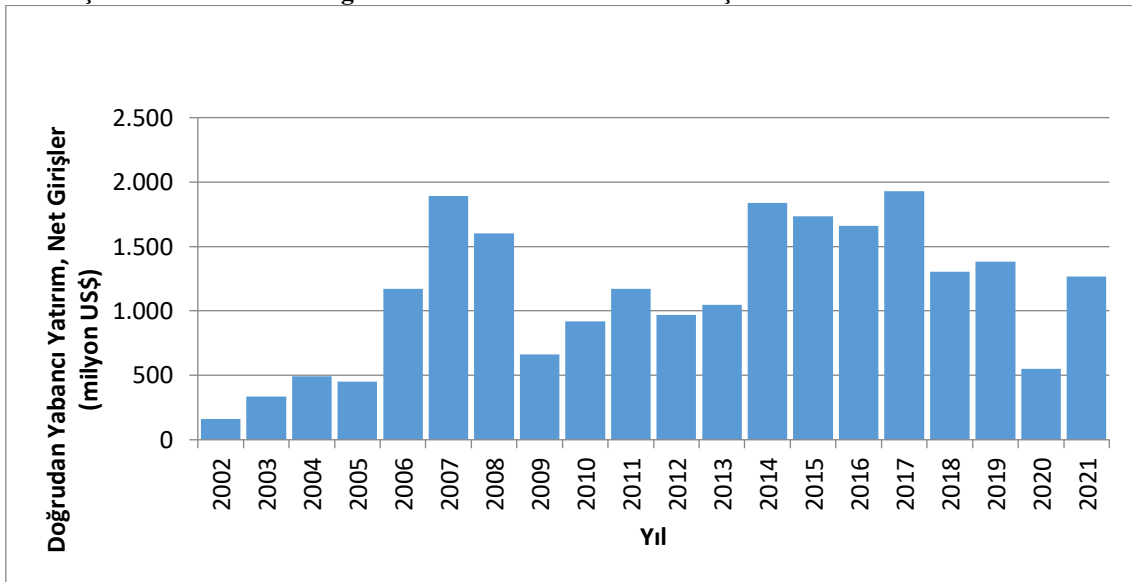

Estonya’da istihdam oranı, 1990’larda yaşanan başlangıçtaki düşüşün ardından 2000’lerde belirgin şekilde artmıştır. 2000 yılında 15+ yaş nüfusun %51,3’ü istihdam edilmişken, bu oran ekonomik büyümenin işgücü piyasasına olumlu yansısıyla 2007’de %57,7’ye yükseldi (Staeher, 2013). Özellikle 2005-2007 arasındaki aşırı ısınma döneminde işsizlik hızla gerileyip %4’lere inmiş, işgücüne katılım artmıştır (Bohle & Greskovits, 2012). Ancak 2008 sonunda patlayan küresel finans krizi, Baltık ülkeleri içinde işsizliği en çok Estonya’da yükseltti. 2009’da GSYİH’nin %14 daralmasıyla beraber işsizlik oranı %5’ten %16’ya fırladı (IMF, 2010). Bu durum istihdam oranına da yansdı; 2010 yılında istihdamın nüfusa oranı %55,9’a gerileyerek kriz öncesine göre belirgin düşüş gösterdi (Statistics Estonia, 2010). 2017-2019 döneminde istihdam oranı %58-59 aralığında istikrarlı seyretti ki bu oran AB ortalamasının (yaklaşık %52) oldukça üzerindedir. 2020’de pandemi kısıtlamaları kısa süreli iş kayıplarına yol açıtıysa da hükümetin hızlı tedbirleri sayesinde istihdam oranı 2020’de %58,7 ile ciddi bir düşüş göstermedi. 2021’de ekonomik canlanma ile oran %59,3’e yükseldi. Uzun vadede bakıldığında Estonya’nın işgücü piyasası esnekliği ve yüksek kadın istihdam oranı (%66 civarı ile Avrupa’nın en yüksekği) dikkat çekicidir (Freedom House, 2020). Sonuç olarak Estonya’nın istihdam oranı, kriz dönemleri hariç tutulursa yükselen bir eğilim izlemiş ve

ülkenin dönüşüm başarısının topluma yansıdığını göstermiştir. İşgücü piyasasında AB normlarına yaklaşan performansı, Estonya'yı post-Sovyet ülkeler arasında istisnai bir konuma yerleştirmektedir (Bohle & Greskovits, 2012). Bu başarının ardında yapısal reformlar, eğitilmiş işgücü ve esnek piyasa koşulları gibi faktörler bulunmaktadır. Dolayısıyla Estonya örneği, piyasa ekonomisine geçişte hızlı ve kararlı adımlar atan ülkelerin uzun vadede daha yüksek istihdam ve refah seviyesine ulaşabileceğine dair ampirik bir kanıt olarak değerlendirilmektedir.

2.8. Gürcistan

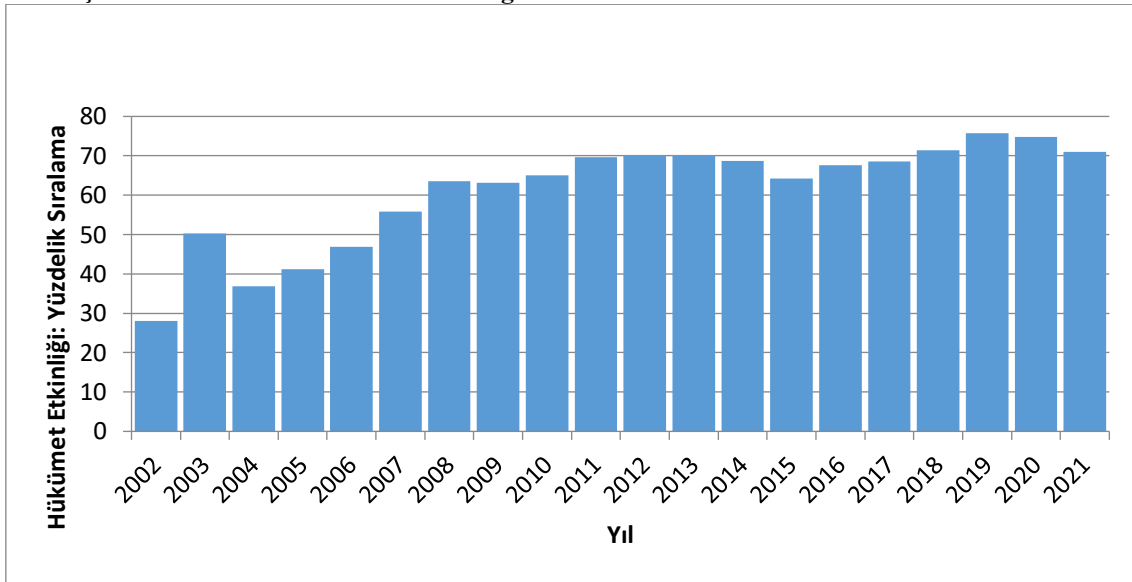
Şekil 21: Gürcistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

Gürcistan, 2003'teki Gül Devrimi'nin ardından kapsamlı serbest piyasa reformları uygulayarak bölgenin en liberal ekonomilerinden biri haline geldi ve bu sayede 2000'lerin ortasında ciddi miktarda doğrudan yabancı yatırım çekti (Kupatadze, 2012). 2002'de sadece 160 milyon \$ olan net FDI girişi, reformların hız kazanması ve özelleştirmelerin etkisiyle 2007'de 1,9 milyar \$'a fırladı. 2006 yılında Rusya'nın Gürcü şarap ve mineral suyu ithalatına ambargo koyması gibi siyasi gerilimler yaşansa da ekonomik reform ivmesi FDI akışını güçlü tuttu. 2007'deki zirveyle birlikte, FDI milli gelirin %19'una kadar çıktı ki bu Gürcistan tarihinde olağanüstü bir seviyedir. Ancal 2008 yılında net FDI girişi 1,6 milyar \$ ile önceki yılın hafif altında kaldı; 2009'da ise güvenlik endişeleri ve küresel durgunluk nedeniyle FDI 0,55 milyar \$'a düştü (Iashvili, 2019). 2020'de pandemi etkisiyle 0,55 milyar \$ gibi düşük bir net giriş görüldü; ancak 2021'de toparlanma ile FDI 1,27 milyar \$'a yükseldi. Genel olarak 2002-2021

döneminde Gürcistan yaklaşık 20 milyar \$'ın üzerinde doğrudan yatırım çekmiştir ki bu ülke büyüklüğü için kayda değerdir. Bu yatırımlar, Gürcistan'ın ekonomik büyümesine önemli katkı sağlamış, altyapı ve bankacılık gibi alanlarda modernizasyonu hızlandırmıştır. Gürcistan, yabancı yatırım için cazibesini korumak adına hukukun üstünlüğünü pekiştirmek ve bölgesel istikrarı sürdürmek zorundadır (Kupatadze, 2012). Sonuçta FDI, Gürcistan'ın dönüşüm hikâyesinin merkezi unsurlarından biridir ve ekonomik kalkınmasının lokomotifi olmuştur.

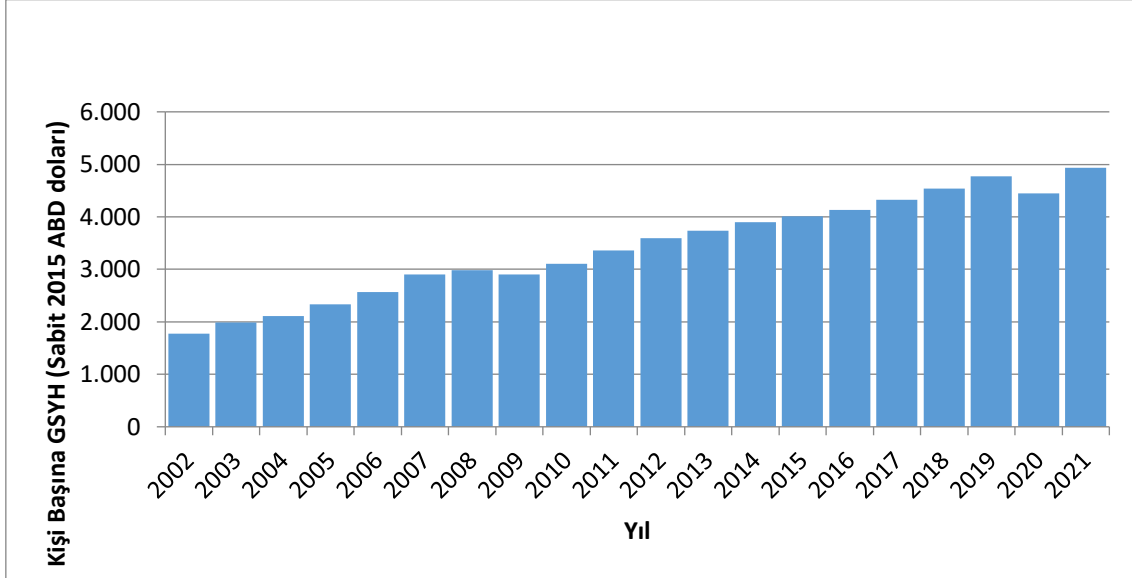
Şekil 22: Gürcistan Hükümet Etkinliği

Gürcistan, 2002-2021 hükümet etkinliği endeksinde 2011'e kadar kademeli bir yükseliş seyretmiştir. Yeni reformcu yönetimin yolsuzlukla mücadelede izlediği “şok tedavi” stratejisi sayesinde, polis teşkilatından gümrük idaresine kadar pek çok kamu kurumunda köklü temizlikler yapılmış ve verimlilik artırılmıştır (Kupatadze, 2012). Dünya Bankası verilerine göre Gürcistan'ın hükümet etkinliği endeksi 2002'de %28 düzeyindeyken 2012'de %69'a yükselmiştir. Yine de genel olarak bakıldığında Gürcistan, eski Sovyet ülkeleri içinde Estonya ve Litvanya'dan sonra en iyi yönetim standartlarına sahip ülkelerden biri haline gelmiştir. Ülkenin hükümet etkinliği endeksindeki skoru 2020'de %75 civarında seyretmekte, bu da Gürcistan'ı birçok AB üyesiyle boy ölçüşür seviyeye getirmektedir (Dabrowski, 2022). Gürcistan örneği, siyasal irade ve toplumsal destek olduğu takdirde yolsuzluğun kısa sürede önemli ölçüde azaltılabileceğini ve devlet kapasitesinin hızla artırılabilceğini göstermiştir (Kupatadze, 2012). Sonuç olarak Gürcistan, hükümet etkinliği ve yönetim kalitesi bakımından

2000'lerin başındaki başarısız devlet imajından tamamen sıyrılmış; kamu yönetimini modernleştirmede dikkate değer bir başarı elde etmiştir. Bu başarının sürdürülebilirliği, demokratik kurumların daha da güçlendirilmesine ve hukukun üstünlüğüne kesintisiz riayet edilmesine bağlı olacaktır.

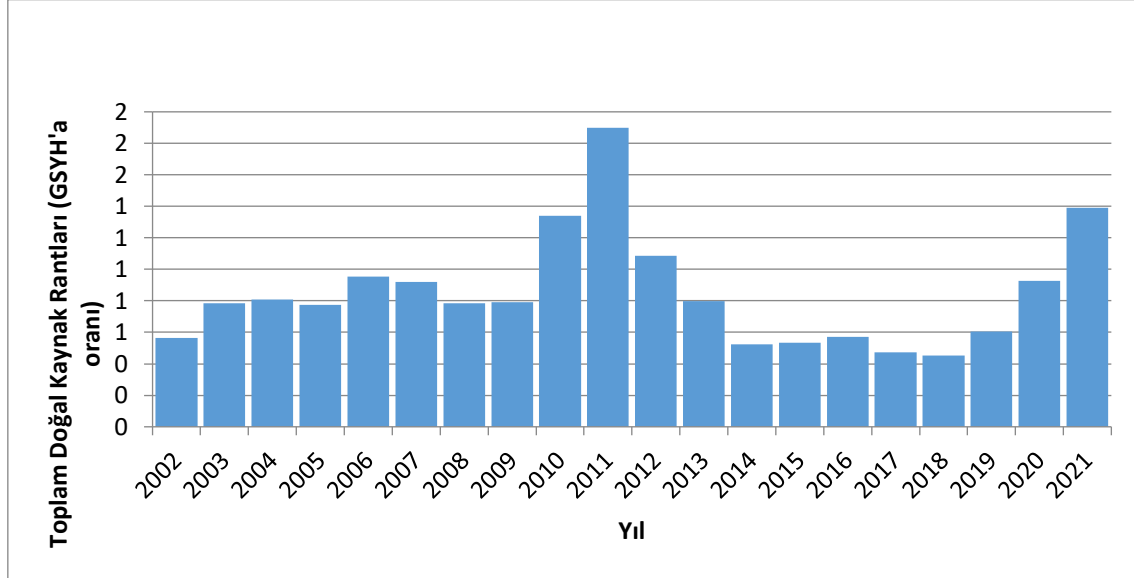
Şekil 23: Gürcistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

Gürcistan ekonomisi, Sovyet sonrası ilk yılların kaosundan sonra 2000'lerin ortasında istikrarlı ve yüksek büyüme patikasına girmiştir. 2004-2007 arasında ortalama %10'lara yakın büyüme oranları yakalanmış; 2007'de GSYİH artışı %12,6 ile zirve yapmıştır. Bu hızlı büyümenin arkasında reformlar sayesinde iyileşen iş ortamı, artan yabancı yatırımlar ve inşaat-patlama döngüsü bulunmaktaydı. Kişi başına milli gelir 2002'de 1.775 \$ iken 2008'de 2.980 \$'a yükseldi. Ancak Ağustos 2008'deki küresel finans krizi ile 2008 yılında büyüme aniden durdu (yılın tamamında %2,3'e geriledi) ve 2009'da ekonomi %3,7 küçüldü (Iashvili, 2019). 2010-2012 arası yıllık ortalama %6-7 büyüme yakalandı ve kişi başına gelir 2012'de 3.902 \$ seviyesine çıktı. 2017-2019 döneminde Gürcistan ekonomisi ortalama %4 civarında makul bir büyüme sergiledi ve kişi başına gelir 2019'da 4.931 \$ oldu. 2020'de pandemi kısıtlamaları özellikle turizm gelirlerini vurduğu için ekonomi %6,8 daraldı; kişi başına gelir 4.448 \$'a geriledi. Genel olarak 2000-2021 döneminde Gürcistan'ın kişi başına geliri yaklaşık 2,5 kat artmıştır. Bununla birlikte kişi başına gelir düzeyi halen bölge ortalamasının altındadır; örneğin komşu Rusya'nın üçte biri kadardır. Bu durum, Gürcistan'ın geçmişteki çatışmalar ve dış soklar nedeniyle potansiyelinin altında kaldığı şeklinde yorumlanabilir. Sonuç itibarıyla

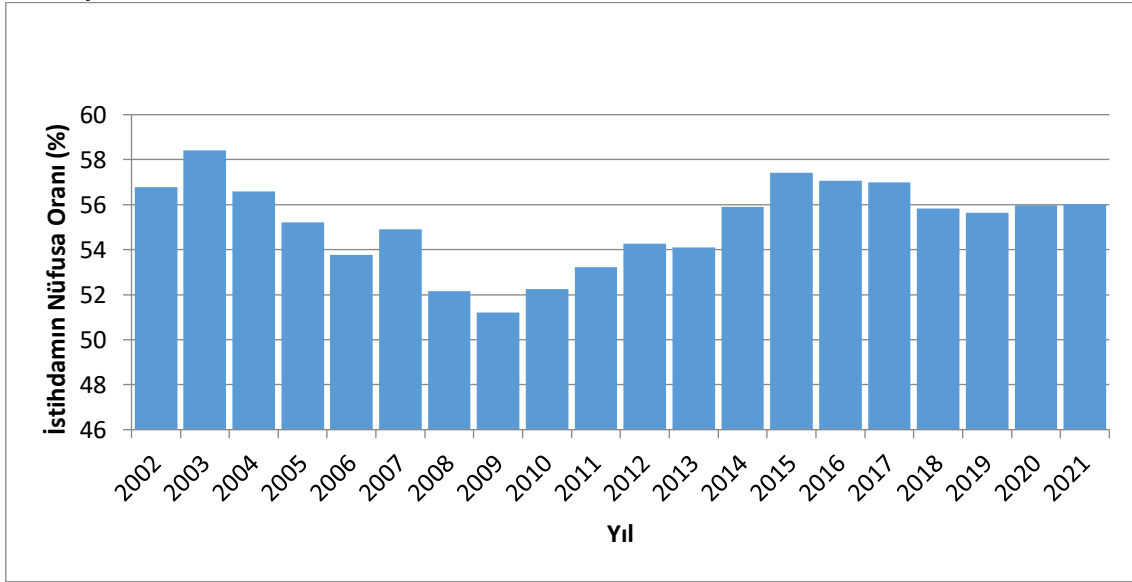
Gürcistan, tüm iniş çıkışlara rağmen 1990'lardaki başarısız devlet görüntüsünden uzaklaşarak gelir düzeyini anlamlı ölçüde artırmıştır. Bu başarı hikâyesi, piyasa reformlarının ve iyi yönetişimin ekonomik kalkınmaya olumlu etkisinin altını çizen önemli bir örnek olarak literatürde sıkça incelenmektedir (Kupatadze, 2012).

Şekil 24: Gürcistan Toplam Doğal Kaynak Rantları

Gürcistan, doğal kaynak rezervleri açısından fakir sayılabilecek bir ülkedir. Ekonomisi petrol, gaz gibi hidrokarbon gelirlerine sahip olmadığı için doğal kaynak rantlarının GSYİH içindeki payı çok düşüktür. 2002'de toplam doğal kaynak rantları milli gelirin yalnızca %0,56'sı kadardı ve bu oran 2000'ler boyunca %1'in altında kaldı. 2007'de doğal kaynak rantlarının payı %0,92 ile hafif yükseliş göstermiştir. 2010'larda küresel emtia fiyatlarının dengelenmesiyle Gürcistan'ın doğal kaynak rant oranı %0,5 civarında seyretmeye devam etti. 2021'de bu oran %1,39 olarak gerçekleşti. Genel tablo, Gürcistan ekonomisinin neredeyse hiç doğal kaynak geliri olmadığını göstermektedir. Genel olarak ülke, doğal kaynak rantlarının yokluğunu beşerî ve coğrafi kaynaklarını iyi yöneterek telafi etmeye çalışmaktadır. Bu yönüyle Gürcistan deneyimi, kalkınmanın illa ki doğal zenginlik gerektirmediğini, doğru politikalarla doğru büyümeyi gösteren bir örnek teşkil etmektedir.

Şekil 25: Gürcistan İstihdamın Nüfusa Oranı

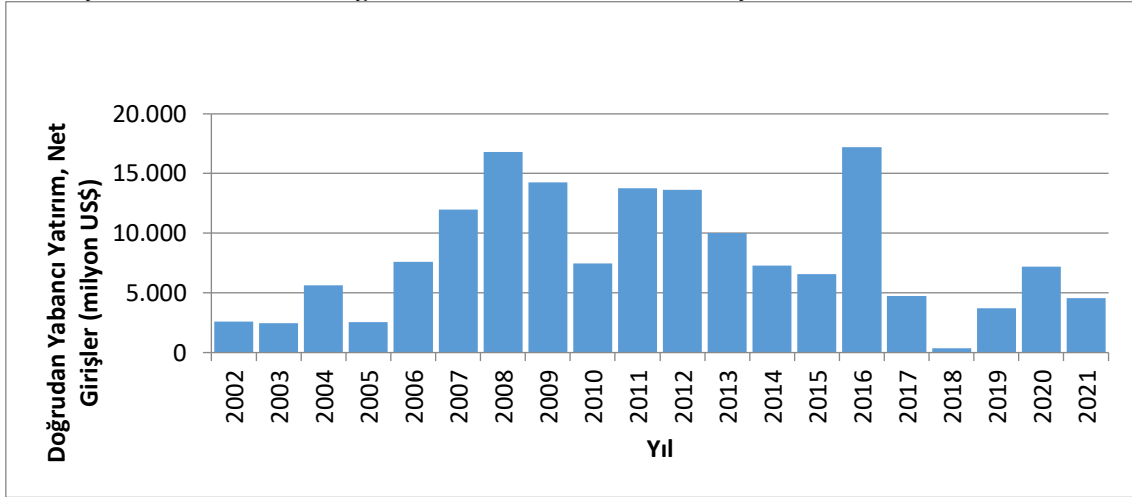

Gürcistan'da istihdam oranı, 1990'lardaki çöküşün ardından 2000'lerde dalgalı ancak genel olarak orta düzeyde bir seyir izlemiştir. 2002'de toplam istihdamın nüfusa oranı %56,8 iken bu oran 2007'ye gelindiğinde %54,9'a geriledi. 2008'de Rusya ile savaşın ekonomik etkileri istihdamda belirgin bir düşüş yaratmış; oran %52,1'e inmiştir (Iashvili, 2019). Savaş nedeniyle binlerce kişi işini kaybederken, birçok işletme geçici olarak kapanmış ve yatırımlar durmuştur (Papava, 2009). Ancak 2009 sonrası toparlanma döneminde istihdam oranı kademeli olarak yükselmiştir. 2012'de %55,9 olan istihdam oranı, 2019'da %56,0 ile kriz öncesi seviyesine yaklaşmıştır (Geostat, 2020). Gürcistan işgücü piyasasında dikkat çekici bir özellik, tarım sektörünün istihdamdaki payının hala yüksek olmasıdır (yaklaşık %40). Bu durum, kırsal bölgelerde gizli işsizlik ve verimsiz istihdam olduğu anlamına gelir (World Bank, 2018). Gürcistan'da işsizlik özellikle gençler arasında yüksektir ve nitelikli gençlerin bir kısmı istihdam bulamadığı için yurt dışına göç etmektedir (ETF, 2013). Bu olgu, istihdam oranının potansiyelinin altında kalmasına yol açmaktadır. 2020'de pandemi kısıtlamaları turizm ve hizmet sektörlerini vurunca işsizlik %18'e fırlamış, ancak geçici olduğu düşünülen bu şokun etkisiyle istihdam oranı yıl genelinde %55,96 olarak önceki yıla yakın gerçekleşmiştir (Geostat, 2021). 2021'de ekonominin %10 büyümesiyle birlikte işsizlik bir miktar düşmüş ve istihdam oranı %56,03 ile yatay kalmıştır. Uzun vadede Gürcistan'ın istihdam oranını artırma potansiyeli, özel sektörün büyümesi ve yatırım çekme hızına bağlıdır. Ülkede son yıllarda tekstil, imalat ve lojistik gibi sektörlerde yabancı yatırımlarla yeni işler

oluşturulmaktadır (Asian Development Bank, 2019). Ayrıca turizm Gürcistan için önemli bir istihdam kaynağı haline gelmiştir; 2019'da turizm doğrudan ve dolaylı olarak toplam istihdamın yaklaşık %30'unu oluşturmaktaydı (WTTC, 2020). Pandemi sonrası dönemde turizmin canlanması, istihdam yaratımını destekleyecektir. Öte yandan Gürcistan'ın işgücü piyasasında eğitim ve beceri uyumsuzluğu sorunu da mevcuttur; işverenler nitelikli eleman bulmakta zorlanırken birçok üniversite mezunu işsizdir (ETF, 2013). Bu sorunu gidermek üzere mesleki eğitime yatırımlar yapılmakta ve özel sektörle ortak programlar geliştirilmektedir. Sonuç olarak Gürcistan'da istihdam oranı, dönüşüm sürecinde büyük sıçramalar göstermemiş, %50'lerin ortasında bir dengeye oturmuştur. Bu durum, hızlı ekonomik büyümeye rağmen işgücü piyasasının yapısal sorunlar barındırdığını göstermektedir (Iashvili, 2019). Ekonomik literatürde, Gürcistan gibi geçiş ekonomilerinde işsizlikle mücadelenin zaman aldığı, piyasa reformlarının istihdam etkilerinin gecikmeli ortaya çıktığı vurgulanır (Tchaidze & Torosyan, 2010). Gürcistan örneğinde de benzer bir durum gözlenmiş; büyüme önce verimlilik artışı ve kayıtlı ekonomi yaratmış, istihdam artışı ise daha sınırlı kalmıştır. Uzmanlar, Gürcistan'ın sürdürülebilir kalkınma için tarımda verimlilik artışı ve sanayide çeşitlenme sağlayarak daha fazla istihdam yaratması gerektiğini belirtmektedir (Delcour & Wolczuk, 2015). Aksi takdirde demografik avantaj penceresi daralacak ve yaşlanan nüfus ile istihdam oranını yükseltmek zorlaşacaktır. Yine de gelinen noktada Gürcistan, 1990'lardaki kaotik dönemine kıyasla çok daha istikrarlı bir işgücü piyasasına ve daha geniş bir istihdam tabanına sahip olmuştur. Bu da dönüşümün toplumsal refaha kısmen de olsa yansıdığına göstergesidir.

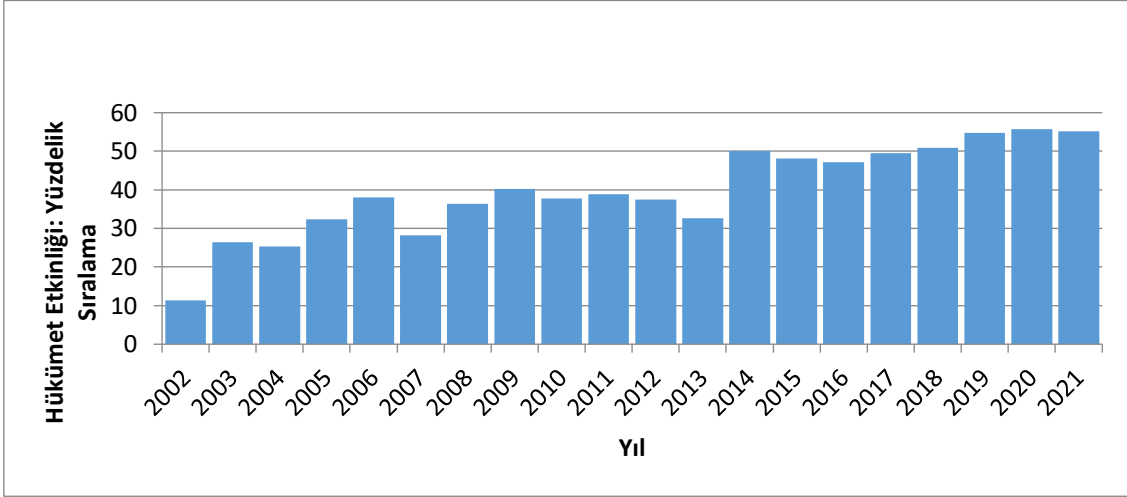
2.9. Kazakistan

Şekil 26: Kazakistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

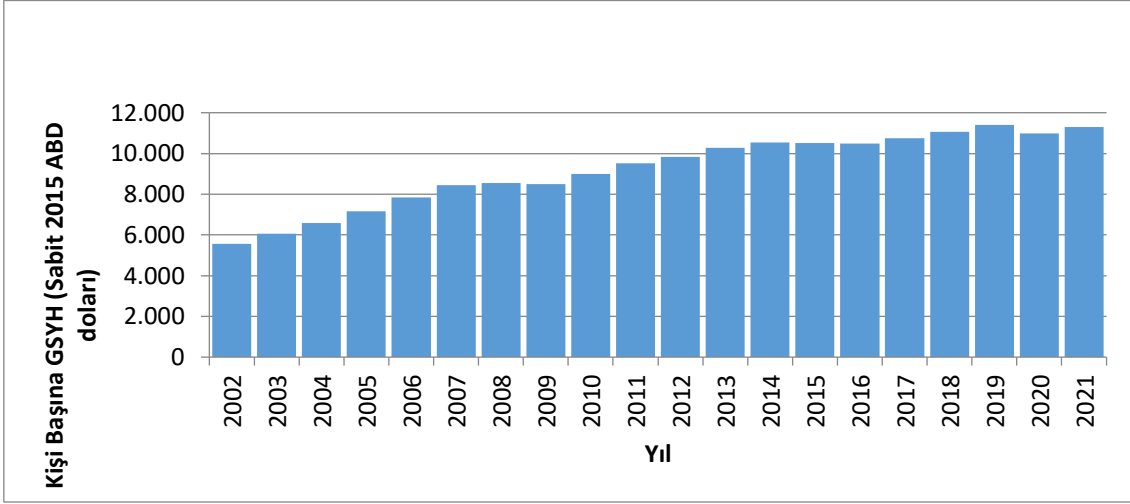
Kazakistan’da 2002–2021 dönemi net FDI girişleri dalgalı bir seyir izlemiştir. 2000’li yılların başında hızla yükselen FDI, 2008 küresel mali krizinde keskin biçimde düşmüş, ardından toparlanmıştır (Özdemir, 2015). 2014–2015’te petrol fiyatlarındaki sert gerileme sonrası FDI azalırken, 2016’dan itibaren tekrar yükseliş gözlenmiştir. 2020’de pandemi etkisiyle tekrar azalan FDI, 2021’de enerji fiyatlarındaki toparlanma ve büyük altın madenciliği projeleri sayesinde belirgin artmıştır. Bu eğilimler, Kazakistan’ın FDI’sının ağırlıklı olarak petrol, doğalgaz ve mineraller gibi doğal kaynak sektörlerine bağlı olduğunu göstermektedir (Aizhan & Diana, 2015; Commander & Prieskienyte, 2021). FDI’daki bu dalgalanmalar ekonomik dönüşümlerle yakından ilgilidir. Bağımsızlık sonrasında ekonomik liberalleşme ve altyapı yatırımları yabancı sermayeyi çekmiş, ancak bu yatırımlar büyük ölçüde birincil sektöre yönelik kalmıştır (Aizhan & Diana, 2015). 2005–2010 dönemindeki siyasi istikrarsızlık dönemlerinde ve 2014 petrol krizinde FDI’da keskin gerilemeler yaşanmıştır. 2019’da lider değişikliği ve 2022 Ocak protestoları gibi olaylar yatırımcı algısında belirsizliklere yol açmış, FDI’da istikrarsızlığa neden olmuştur (Yalçın, 2025). Özetle, Kazakistan’ın FDI profili, enerji ve doğal kaynak döngülerinin etkisinde kalırken otoriter siyasi sistemin “iyi ekonomi” politikalarıyla beslenmiş ancak zaman zaman kaynak bağımlılığı risklerine işaret etmiştir. (Commander & Prieskienyte, 2021)

Şekil 27: Kazakistan Hükümet Etkinliği

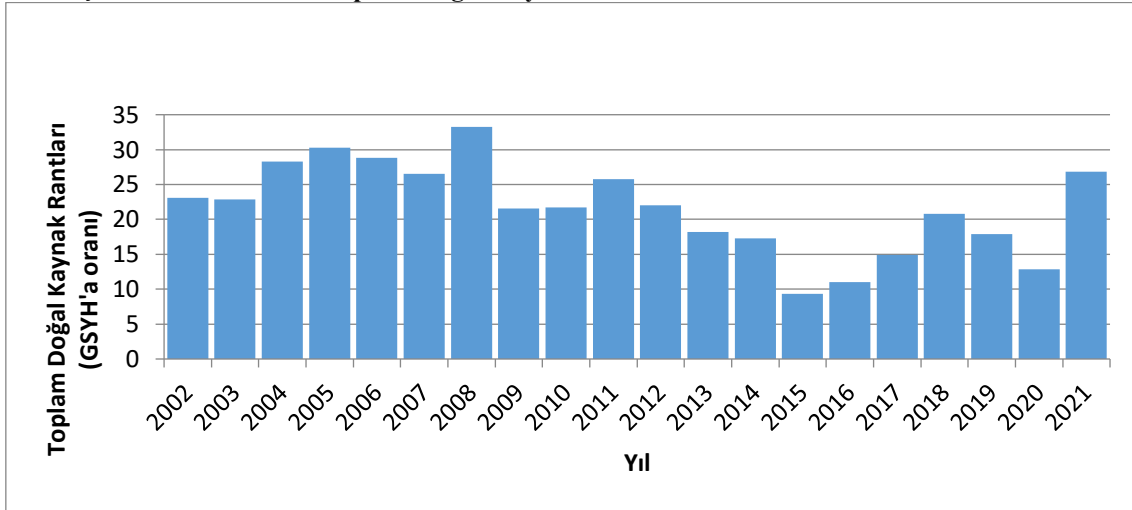
Kazakistan'ın hükümet etkinliği endeksi 2002'den 2021'e sürekli iyileşme kaydetmiş, dünya ortalamasının altından (tek haneli yüzdelliklerde) 2021'de %55 civarına ulaşmıştır. Kurumsal olarak güçlü kamu yatırımları ve bürokratik reformlarla hizmet kalitesi yükselmiş, bu da Dünya Bankası verilerinde düzelme olarak görünmüştür (Commander & Prieskienyte, 2021). Bu dönemde dijital dönüşüm ve yolsuzlukla mücadele programları uygulanmış, ancak aynı zamanda “tek adam” yönetiminin kurumsal mekanizmaları zayıflattığı eleştirileri de sürmüştür (Commander & Prieskienyte, 2021). 2019 sonrası dönemde belki küçük oynaklıklar olsa da genel durum iyileşme göstermiştir. Nazarbayev sonrası Tokayev yönetimi geçiş döneminde bir dizi reform taahhüt etmiş, bürokratik verimliliği artırma çabası göstermiştir (Yalçın, 2025). Yine de Ocak 2022'de görülen kitlesel huzursuzluklar, ekonomik adaletsizlik ve yönetim eksikliklerine dikkat çekmiş, kısa dönemde siyasi istikrarı sarsmıştır (Yalçın, 2025). Genel olarak Kazakistan, Orta Asya'da nispeten yüksek hükümet etkinliği göstermesine rağmen gelir seviyesi dikkate alındığında uluslararası ortalamaların altında kalmaktadır (Commander & Prieskienyte, 2021). Bu durum, iyileşen kamu hizmetlerine rağmen siyasi otoriterliğin devam ettiğini ve kurumsal kırılganlıkları vurgulamaktadır.

Şekil 28: Kazakistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

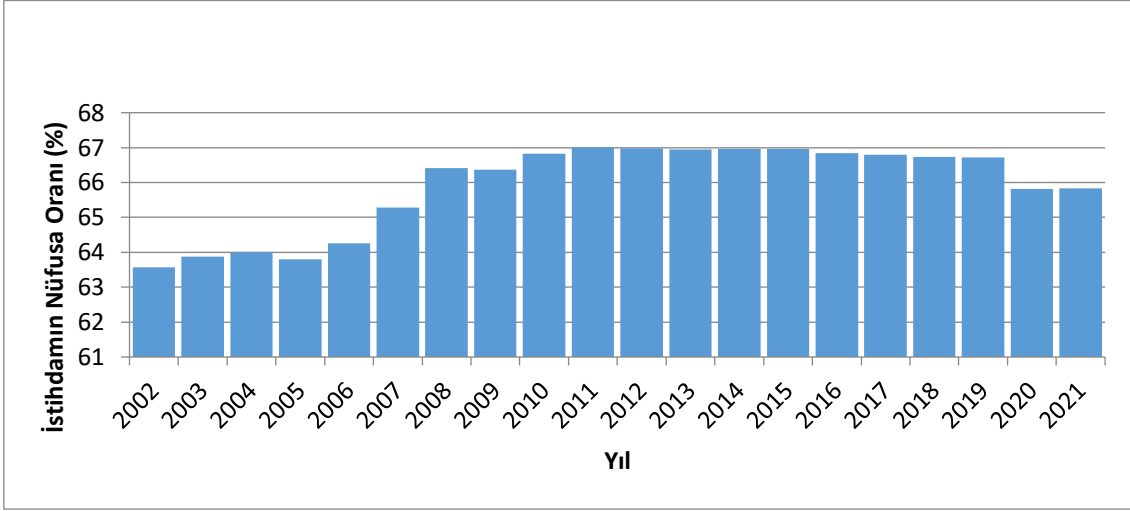
Kazakistan’da kişi başı GSYİH 2002–2014 döneminde hızla artmış, 2004–2007 arası zirve yapmıştır. 2002’den 2007’ye yükseliş trendinde olan GSYİH, 2008 krizi ve 2009’da küçülme sonrası 2010’lar boyunca dalgalı bir gelişme göstermiştir. Petroldeki düşüş ile 2015’te görülen gerilemenin ardından, 2016–2019’da hafif toparlanma yaşanmıştır. Özellikle 2012–2014 arasında kişi başı gelirlerdeki büyüme, altyapı ve enerji projeleriyle desteklenmiştir (Alagöz vd., 2011). 2020’de küresel salgınla daralma tekrar görülmüş, 2021’de kısmi toparlanma gerçekleştirilmiştir. Kazakistan’ın ekonomik büyüme profili ilk yıllarda istikrarlı hız kazanırken (Alagöz vd., 2011), 2014 sonrası enerji krizleri ve düşük emtia fiyatları büyümeyi yavaşlatmıştır. Bu dönemde büyüme-kırılganlık ilişkisi belirgindir. Enerji ihracatı kaynaklı gelirler, GSYİH artışlarını tetiklemiş ancak kaynak bağımlılığı riskini artırmıştır (Commander & Prieskienyte, 2021). 1990’ların sonundaki çöküşün ardından 2000’lerin ortalarındaki reformlar güçlü büyüme sağlamış; ancak finansal krizler önlem alınmadığında ekonomik performansı zayıflatmıştır (Özdemir, 2015). Buna karşılık, yüksek petrol fiyatları dönemlerinde büyüme %10’lara kadar çıkmıştır. Sonuç olarak Kazakistan’ın kişi başı geliri 2000’lerde hızla yükselmiş olsa da, 2014 sonrası dünya piyasa dalgalanmaları ve iç siyasetteki belirsizlikler büyüme dinamiklerini kırılgan kılmıştır (Commander & Prieskienyte, 2021).

Şekil 29: Kazakistan Toplam Doğal Kaynak Rantları

Kazakistan'ın doğal kaynak rantları, GSYİH içindeki pay olarak yüksek düzeyde seyretmiştir. Petrol, doğalgaz, maden ve kömürden elde edilen rantlar 2000'lerin başında %20–%30 aralığında iken, petrol fiyat şoklarıyla birlikte bazı yıllar %10'lara kadar gerilemiştir. Örneğin, 2015'te enerji krizi ardından rant oranı belirgin düşmüş, ancak petrol fiyatlarının toparlanmasıyla 2021'e kadar tekrar %25'in üzerine çıkmıştır. Bu oransal değişimler, Kazakistan ekonomisinin büyük ölçüde enerji kaynaklarına dayandığını göstermektedir (Alagöz vd., 2011). Doğal kaynakların bu yüksek rolü hem fırsatlar hem de riskler yaratmıştır. Kaynak gelirleri ekonomik büyümeye kaynak sağlarken, fiyat dalgalanmalarına karşı ekonomiyi kırılgan hale getirmiştir. Kazak hükümetinin 2003–2013 için hazırladığı “Endüstriyel Yenilenme Programı” petrol bağımlılığını azaltmayı hedeflemiş olsa da (Togay, 2009), uzun vadede enerji ihracatının payı yüksek kalmıştır. Kaynak zenginliği, dış gelirleri artırırken aynı zamanda yerli sanayileşmenin ve istihdamın çeşitlenmesini engellemiş, büyüme modelini tek taraflı kılmıştır (Aizhan & Diana, 2015). Bu durum, “kaynak laneti” tartışmalarında Kazakistan için de önem kazanmıştır.

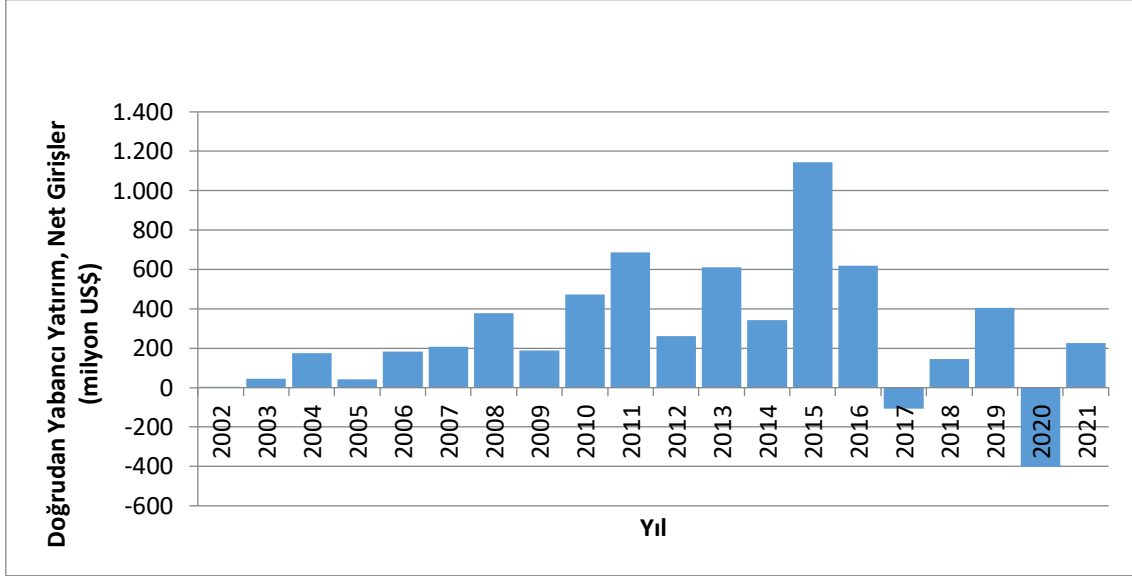
Şekil 30: Kazakistan İstihdamın Nüfusa Oranı

Kazakistan’da istihdamın nüfusa oranı 2002–2021 arasında genellikle %60–67 aralığında dalgalanmıştır. 2000’lerin başında işgücüne katılım giderek artmış; ekonomik büyüme yıllarında işsizlik gerilemiştir. Örneğin petrol bolluğu dönemlerinde (2005–2008) istihdam oranı yükselirken, ekonomik kriz dönemlerinde (2009, 2015) yatay kalmıştır. Son yıllarda, genç nüfus artışı ve çeşitli iş imkânlarının yaratılmasıyla oran %65’in üzerinde sabitlenmiştir. Bu seviye, Orta Asya’daki komşu ülkelere göre göreceli olarak yüksek kabul edilebilir. Bu eğilimde dış faktörler de rol oynamıştır. Göçmen işçi transferleri önemli bir gelir kaynağı olup, iç istihdam baskısını hafifletmiştir. 2010 sonrası ekonomideki çeşitlenme çabaları ve kamu istihdam politikaları, işgücüne katılımı desteklemiştir. Bununla birlikte, yapısal işsizlik ve beceri uyumsuzluğu gibi sorunlar varlığını sürdürmüştür. Kısacası, Kazakistan’da istihdam oranı ekonomik büyüme dönemlerinde artış gösterirken küresel ve yerel kriz dönemlerinde durgun kalmış, genel olarak orta düzeyde istikrar sağlamıştır.

2.10. Kırgızistan

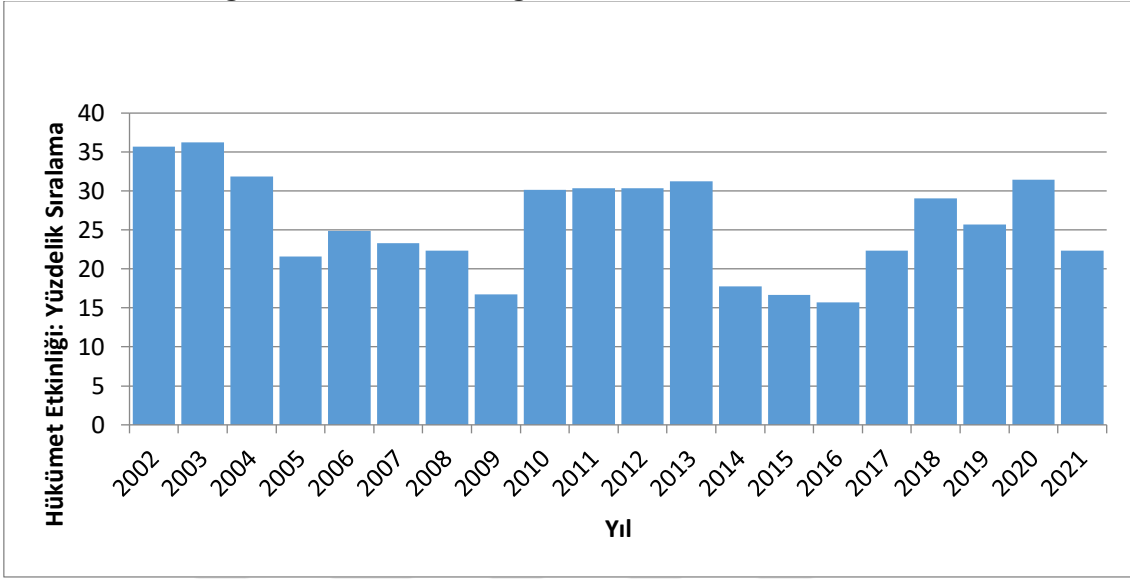
Şekil 31: Kırgızistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

Kırgızistan'ın 2002-2021 FDI grafiği, düşük bir başlangıç düzeyinden 2015'te keskin bir zirveye, ardından sert iniş-çıkışlara uzanan oynak bir seyir sergilemiştir. Bu oynaklığın kalıcı temelinde ülkenin petrol ve doğalgazdan yoksun oluşu yer alır (Dikkaya & Keleş, 2006). 2005-2008 arasında akışların 370 milyon USD'ye tırmanması, altın fiyat rallisi ve madencilik lisanslarının serbestçe verilmesiyle ilişkilidir; madenciliğin toplam FDI stokundaki payı hükümetin vergi muafiyetleri ve hızlı izin süreçleriyle madencilik yatırımlarını özellikle teşvik etmesi ile bu yıllarda %55'e kadar çıkmıştır (Pashalieva & Kahrیمان, 2016). 2009'daki keskin düşüş, küresel mali kriz ile 2010'daki siyasal çalkantıların bileşik etkisinden kaynaklanmaktadır (Komendantova vd., 2018). Kumtor altın madeninin kapasite artışı ve Çin finanslı altyapı projeleri sayesinde 2011'de 680 milyon USD seviyesine ulaşmıştır; 2015'teki 1,1 milyar USD'lik zirve, Avrasya Ekonomik Birliği'ne katılım ve Rus-Kırgız Kalkınma Fonu'nun sermaye akışı ile ilişkilendirilmektedir (USGS, 2015). 2017'de net çıkışa geçilmesinin başlıca nedeni, devlet ile Centerra Gold arasındaki Kumtor anlaşmazlığıdır (IFC, 2021). 2018-2019'daki kısmi toparlanma, maden sahalarındaki toplumsal protestolar nedeniyle sınırlı kalmıştır (Sternberg vd., 2023). COVID-19 şoku ve Ekim 2020'deki hükümet değişimi, FDI'yi yeniden negatife çekmiştir (BTI, 2024). IFC raporu, zayıf yargı bağımsızlığı ve öngörülemeyen düzenlemelerin yatırımcı riskini yüksek tuttuğunu vurgular (IFC, 2021). Sonuç olarak Kırgızistan, madenciliğe aşırı bağımlı, fiyat ve politika şoklarına duyarlı bir yatırım deseni çizerek (Komendantova vd., 2018), ekonominin çeşitlenmesi yönündeki

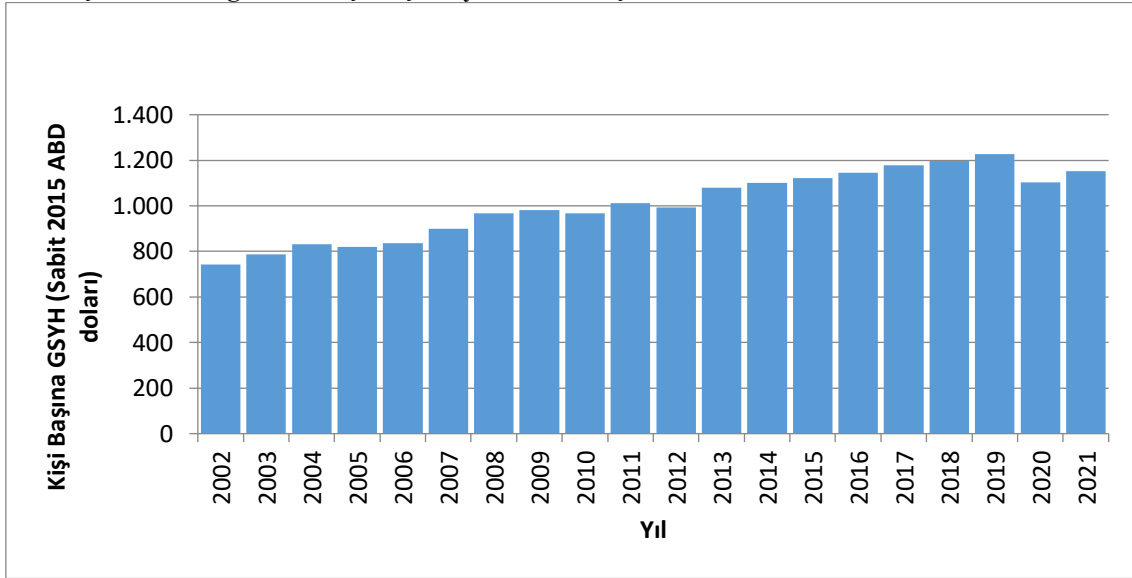
adımlarda siyasi istikrarsızlık ve kurumsal kırılmalıklar nedeniyle yavaş ilerlemektedir (BTI, 2024)

Şekil 32: Kırgızistan Hükümet Etkinliği

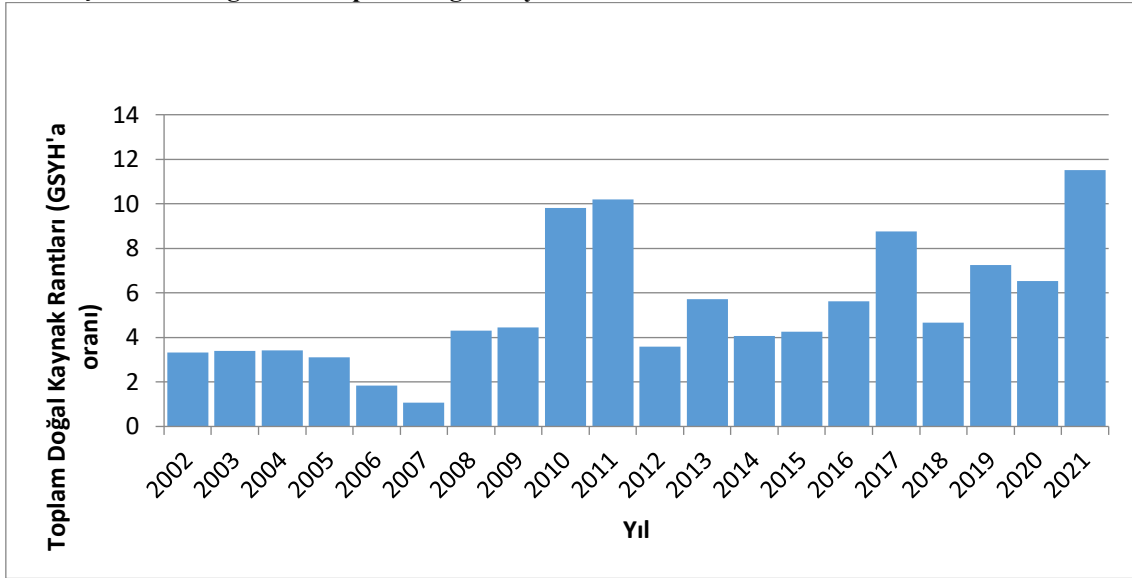
Kırgızistan'ın hükümet etkinliği endeksi 2002'de orta düzeyde başlasa da on dokuz yıl boyunca belirgin zikzaklar çizmiştir. 2005'teki Lale Devrimiyle ortaya çıkan güç boşluğu ve idari dağınıklık, skoru hızla 20'lerin altına çekmiştir (Lewis, 2008). Devrimin ardındaki dönemde bölgesel patronaj ağları ve zayıflayan kamu kapasitesi yönetim performansını daha da aşındırmıştır (Baimyrzaeva, 2011). 2009'a doğru devam eden bozulma, küresel krizin bütçe disiplini zayıflatmasıyla derinleşmiştir (Baimyrzaeva, 2011). 2010 Anayasa reformu ve donör destekli idari modernizasyon, 2011-2013 arasında endekste geçici bir sıçrama sağlamıştır. Ancak 2014-2016 yıllarında artan yolsuzluk skandalları ve elit hizipçiliği skorları yeniden dip seviyelere çekmiştir. 2020'de COVID-19 krizi ve hileli seçim iddiaları, şiddetli protestolarla sonuçlanan üçüncü rejim değişikliğini tetiklemiş ve hükümet etkinliğini bir kez daha zayıflatmıştır (Doolotkeldieva, 2021). Protestoların ardından gelen patronaj dengesi sarsıntısı, endeksin toparlanmasını engellemiştir (Doolotkeldieva, 2021). Sonuç olarak, Kırgızistan'daki hükümet etkinliğinin devrimler, patronaj ağları ve rantiyer gelir döngülerine karşı son derece kırılabilir olduğunu, kurumsal reformların kalıcılışmadığı her durumda siyasal şokların göstergeleri hızla geriye savurduğunu ortaya koymaktadır (Umarov, 2024).

Şekil 33: Kırgızistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

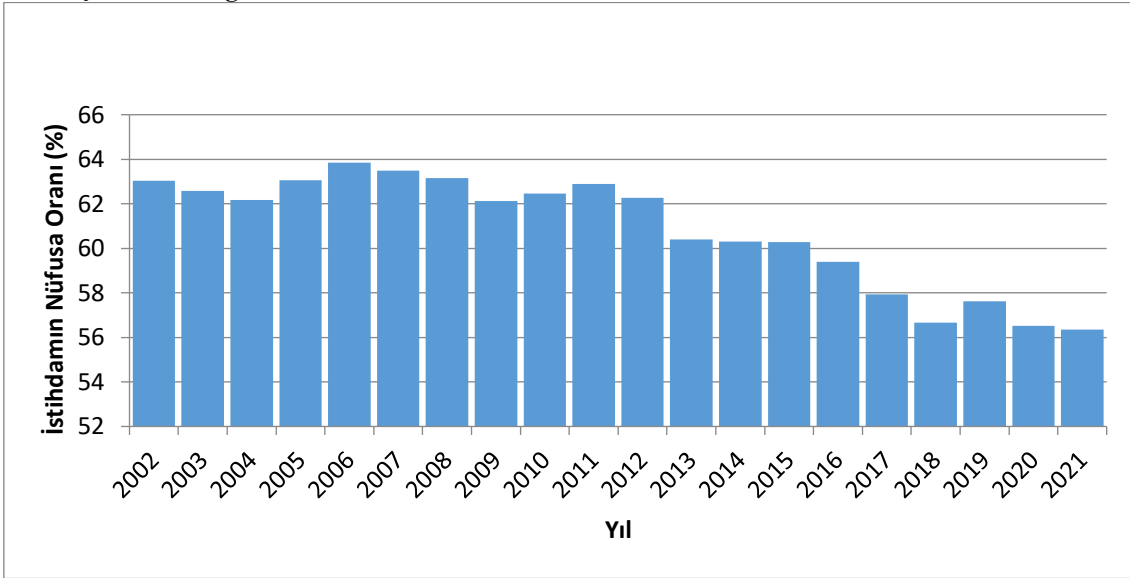
Kırgızistan'ın kişi başı GSYİH 2002'de yaklaşık 700 \$ düzeyinden başlayan reel gelir, 2003-2006 dönemindeki KOBİ teşvikleri ve dış ticaret serbestleşmesi sayesinde artış eğilimine girmiştir (Askarova vd., 2024). 2007-2008'de küresel emtia fiyatlarındaki sıçrama ile Kumtor altın madeninden gelen döviz girişleri büyümeyi hızlandırmış, grafikte ilk belirgin ivme oluşmuştur (Kudabayeva, 2009). 2009 krizi Rusya kaynaklı havalelerde düşüş yaratsa da gelir seviyesinde kalıcı bir gerileme görülmemiştir. 2011-2014 arasında altın ve petrol fiyatlarının yükselişiyle dış ticaret hadleri lehine çevrilmiş, inşaat-hizmet yatırımları üretim yapısını çeşitlendirmiştir (Askarova vd., 2024). Avrasya Ekonomik Birliği üyeliği (2015) lojistik maliyetleri azaltarak ivmeyi desteklemiştir; 2018'de 1 200 \$ eşiği aşmıştır. 2020'de COVID-19 şoku ilk kayda değer düşüşü getirmiş, ancak 2021'de göçmen havalelerinin toparlanmasıyla kısmi iyileşme sağlanmıştır. Bununla birlikte büyümenin verimlilikten çok faktör birikimine dayalı olması sürdürülebilirlik açısından kırılganlık yaratmaktadır (Askarova vd., 2024).

Şekil 34: Kırgızistan Toplam Doğal Kaynak Rantları

Kırgızistan'ın 2002'de GSYİH'nın %3'ü düzeyinde olan rant payı, 2007'de %1'in altına düşerek kaynak gelirlerinin görece önemini yitirdiğini göstermiştir (Aguirre Unceta, 2024). 2009 sonrası altın fiyatlarındaki toparlanma payı %4'e taşınmış, 2010-2011'de Kumtor üretim artışıyla birlikte oran %10-11'e sığarak maden bağımlılığını yeniden gündeme getirmiştir (Umarov, 2024). 2012'de teknik aksaklıklar üretimi azaltmış, bütçe açığı dış borçla finanse edilmiştir. 2013-2016'da fiyat düzeltmesine rağmen oran %4-5 bandında kalmış; döviz kuru esnekliği tampon görevi görmüştür (Ostrowski & Malikov, 2025). 2017'de yeni ocakların devreye girmesi rant payını %9'a çıkarırken, 2020'de pandemi kısıtları potansiyeli sınırlamıştır. 2021'de %11,5 ile rekor seviye hem yüksek altın fiyatlarını hem de diğer sektörlerin pandemiden tam toparlanamamasını yansıtmaktadır. Sonuç olarak, Kırgızistan'da ekonomik büyümenin hâlen volatil emtia döngülerine bağımlı olduğunu ortaya koymakta ve çeşitlendirme ihtiyacını vurgulamaktadır (Aguirre Unceta, 2024).

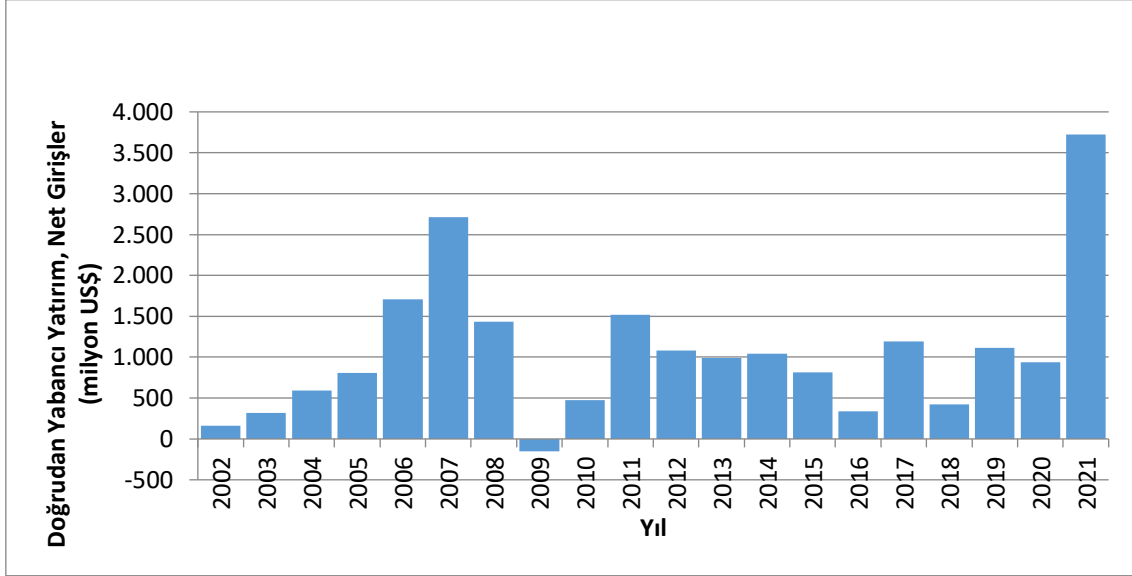
Şekil 35: Kırgızistan İstihdamın Nüfusa Oranı

Kırgızistan’da istihdamın nüfusa oranı 2002’de %63 iken 2006’da %65’e ulaşmış, ardından kalıcı bir düşüş trendine girmiştir. 2006-2017 arasında istihdam artışı nüfus artışının gerisinde kalmış, oran %60’ın altına gerilemiştir (Tilekeyev vd., 2019). 2009 krizindeki sanayi daralması sınırlı düşüş getirirken, 2011 sonrası hızlanan dış göç resmi istihdam kayıtlarını zayıflatmıştır (Murzakulova, 2020). 2013’te %61’e inen oran, kayıt dışı tarımın genişlemesiyle kısa süre dengelenmiş ancak 2017’de %58’e kadar gerilemiştir. Pazylov vd., (2023) düşük ücret adaletinin tekstil ve hizmet sektörlerinde yüksek personel devrine yol açtığını belirterek düşüşü açıklamaktadır. 2020’de pandemi kapanmaları oranı %55’e çekmiş, 2021’de %56’ya sınırlı toparlanma yaşanmıştır. Göçmen havalelerinin yüksek payı bazı hanelerde çalışmama kararını mümkün kılmakta ve işgücü katılımını aşağı çekmektedir (Murzakulova, 2020). Sonuç olarak, verimlilik odaklı istihdam stratejilerinin eksikliği nedeniyle demografik baskı ve beşeri sermaye kaybı riskine işaret etmektedir.

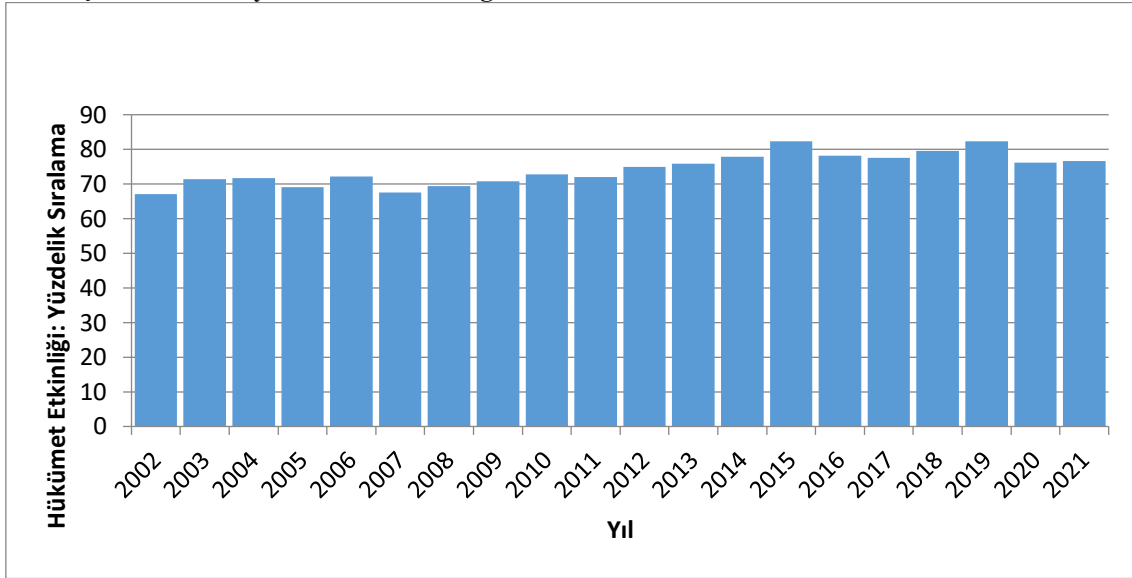
2.11. Letonya

Şekil 36: Letonya Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

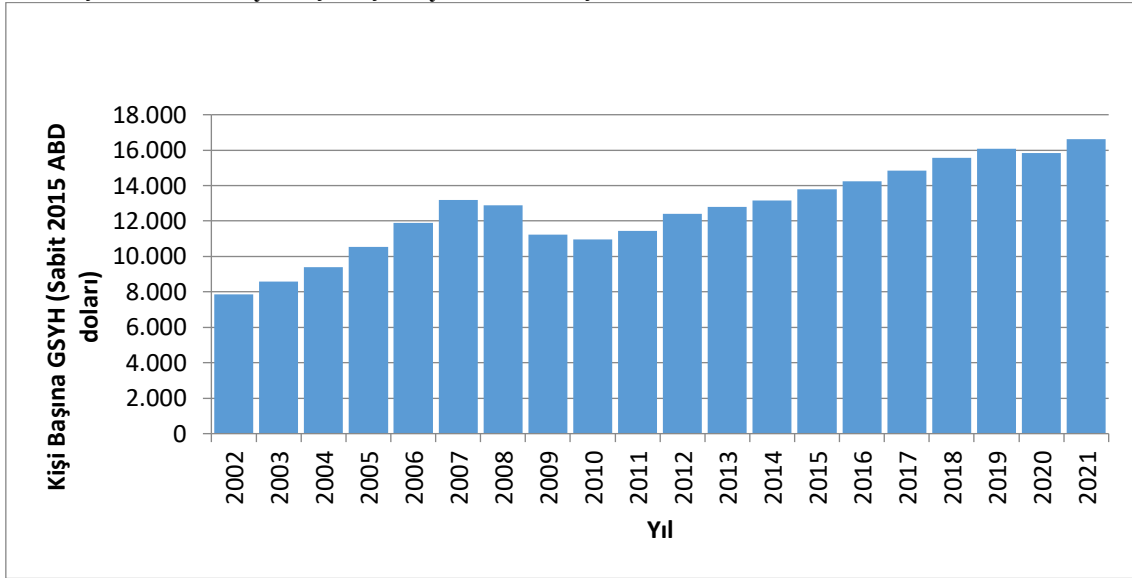
Letonya’da doğrudan yabancı yatırımlar 2002-2003’te birkaç yüz milyon \$ ile sınırlı kalırken, 2004’te AB’ye katılım müzakerelerinin tamamlanmasıyla yatırımcı güveninin artması sonucu ivme kazanmıştır. 2006-2007’de İskandinav bankalarının kredi genişlemesi ve gayrimenkul talebindeki patlama girişleri 2,7 milyar US\$ düzeyine taşırken, özel ekonomik bölgelerin payının toplam stoğun %10’una yaklaştığı tespit edilmiştir (Gulbis, 2018). 2008 küresel krizi akımları yarıya indirmiş, 2009’da ise net çıkış görülerek kırılğan finansman yapısı açığa çıkmıştır. IMF-AB programı sonrasında FDI’ın yaklaşık üçte ikisinin yeniden yatırılan kârlardan geldiği, yeni “greenfield” yatırımların ise zayıf seyrettiği vurgulanmıştır (Jurša, 2021). 2016’daki keskin düşüş, yerleşik olmayan bankacılık faaliyetlerine getirilen kara-para düzenlemeleriyle ilişkilendirilmiştir (Şimelytė vd., 2015). 2017-2019 döneminde iş-hizmeti merkezleri ve otomotiv yan sanayii öncülüğünde orta ölçekli girişler sürerken, 2020’de pandemi şokuna rağmen kâr re-yatırımları akımları 1 milyar US\$ civarında tutmuştur. 2021’de telekom birleşmeleri ve AB Kurtarma Fonu’na uyumlu yeşil projeler sayesinde 3,6 milyar US\$ ile tarihî bir zirve kaydedilmiştir. Kısaca Letonya’nın FDI akımları, AB entegrasyonu, finans çevrimleri ve regülasyon şoklarına yüksek duyarlıdır.

Şekil 37: Letonya Hükümet Etkinliği

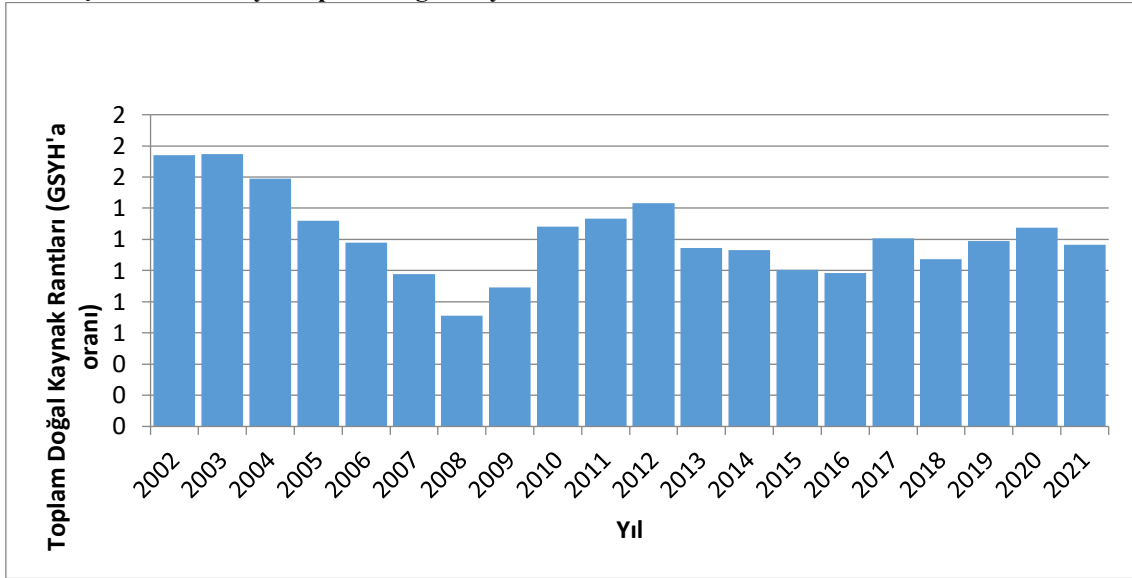
Letonya'nın hükümet etkinliği endeksi 2002'de %65 bandında başlamış, e-devlet portallarının yaygınlaşması, tek-duraklı şirket tescili ve çevrim-içi vergi beyanı gibi reformlarla 2005'te %70'in üzerine çıkmıştır (Dumpe & Arhipova, 2010). 2008-2009 mali konsolidasyonu personel ve ücret kesintileri nedeniyle göstergede kısa süreli gerileme yaratırken, 2011'de yürürlüğe giren "Kamu Yönetimi Reform Yol Haritası" performans esaslı bütçelemeyi kurumsallaştırmıştır. 2014'te avro bölgesine katılımın getirdiği denetim standartları sıralamayı %78'e taşımış; 2015-2016'da dijital kimlik ve açık veri uygulamalarıyla %81'e kadar yükselmiştir. Pandemi ilk yılında koordinasyon güçlükleri görülse de çevrim-içi tazminat ve hızlı yardım platformları yönetim kapasitesini korumuş, 2021'de endeks hâlen %75'in üzerinde seyretmiştir (Šteinbuka vd., 2022). Sonuç olarak, Letonya'nın AB ortalamasına yaklaşan ama gölge ekonomi ve yerel denetim kapasitesi sorunları çözülmedikçe dalgalanmaya açık bir yönetim profili sunduğu fakat Sovyet sonrası ülkeler ile kıyaslandığında ortalamanın üstünde bir kurumsal kaliteye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 38: Letonya Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

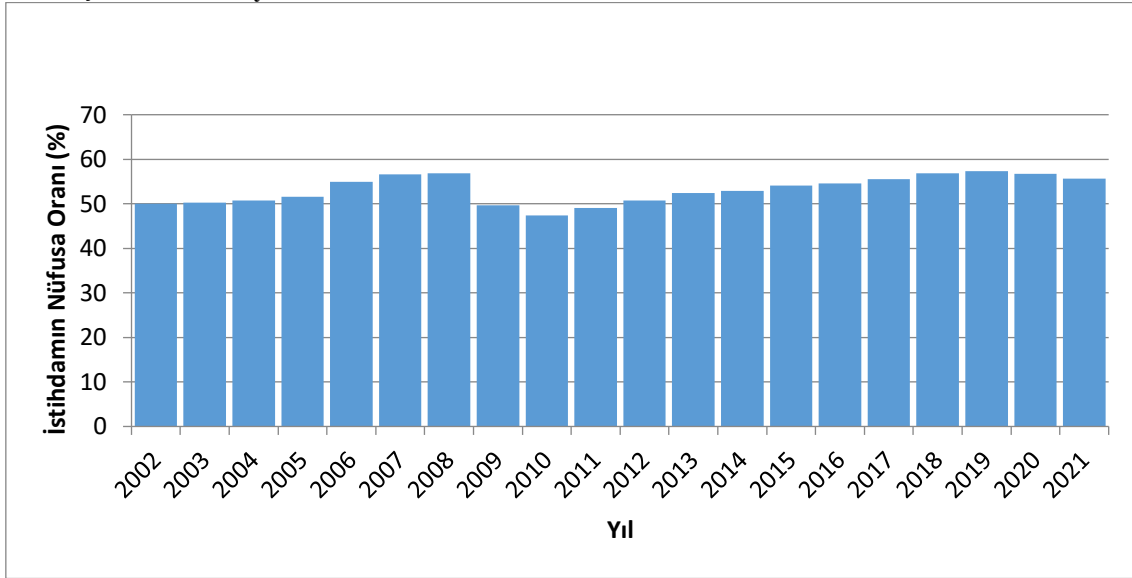
Letonya’da kişi başı GSYİH, 2002’de yaklaşık 8.000 \$ düzeyinde iken, kredi-destekli “Baltık Kaplanı” büyümesiyle 2008’de 13.500 \$’a ulaşmıştır. Küresel kriz “işsel devalüasyon” stratejisi altında GSYİH’yi 2009’da 11.000 \$’a düşürmüş ve literatürde orta-gelir tuzağı riskine işaret etmiştir (Staeher, 2015). 2010-2013 arasında sıkı maliye politikası ve ücret ılımlılığı ihracat rekabet gücünü artırmış; AB yapısal fonları destekli altyapı yatırımları 2014’te kriz öncesi zirvenin aşılmasını sağlamıştır. 2015 sonrası büyüme modeli, inovasyon teşvikleri ve hizmet ihracatı sayesinde dengelenerek 2019’da 15.500 \$ seviyesine çıkmış; Kalanta (2023) bu dönemin dengeli talep-ücret dinamiğinin Baltık ülkeleri arasında en istikrarlı örneklerden biri olduğunu belirtmiştir. Pandemi sırasında hizmetler daralsa da hızlı mali-parasal teşvikler ve AB Kurtarma Fonu kaynaklı yeşil projeler 2021’de 16.600 \$ ile yeni zirve yaratmıştır. Kısaca, dış finansman, ticaret anlaşmaları ve yatırım akışları gibi güçlü dış çıpların yardımıyla sağlanan yakınsamanın demografik daralma ve verimlilik artışı sınırlı kaldığında yavaşlayabileceğine işaret etmektedir.

Şekil 39: Letonya Toplam Doğal Kaynak Rantları

Letonya'nın doğal kaynak rantlarının millî gelir içindeki payı 2002'de %1,9 iken, enerji fiyatlarının düşmesi ve ormancılıkta verimlilik artışıyla 2008'de %0,6'ya gerilemiştir. 2010-12 arası hidroelektrik üretimindeki artış ve biyokütle teşvikleri geçici bir sıçrama yaratarak oranı %1,3'e çıkarmıştır (Yılmaz, 2024). 2014'te İskandinav ülkeleriyle gerçekleştirilen "interconnector projeleri" Rus gazına bağımlılığı azaltmış, oran %0,8'e inmiştir (Streimikiene, 2023). 2017'de Riga Limanı transit petrol ürünlerindeki toparlanma payı %1,0 düzeyine taşımış (Efimova vd., 2021); 2020'de pandemi kaynaklı emtia fiyat düşüşü rantları sınırlı da olsa azaltmıştır (Pētersone, 2023). Yenilenebilir enerjiye geçiş hızına dair karşılaştırmalı bir analiz, Letonya'nın AB hedefleri doğrultusunda 2030'da nihai tüketimde %50 yenilenebilir payına ulaşma yolunda olduğunu göstermektedir (Janaszek vd., 2023). Düşük rant payının, iyi yönetim eşiği aşıldığında girişimcilik kapasitesini desteklediği yönündeki bulgular doğal kaynak laneti riskini sınırlandırmaktadır (Chambers & Munemo, 2018).

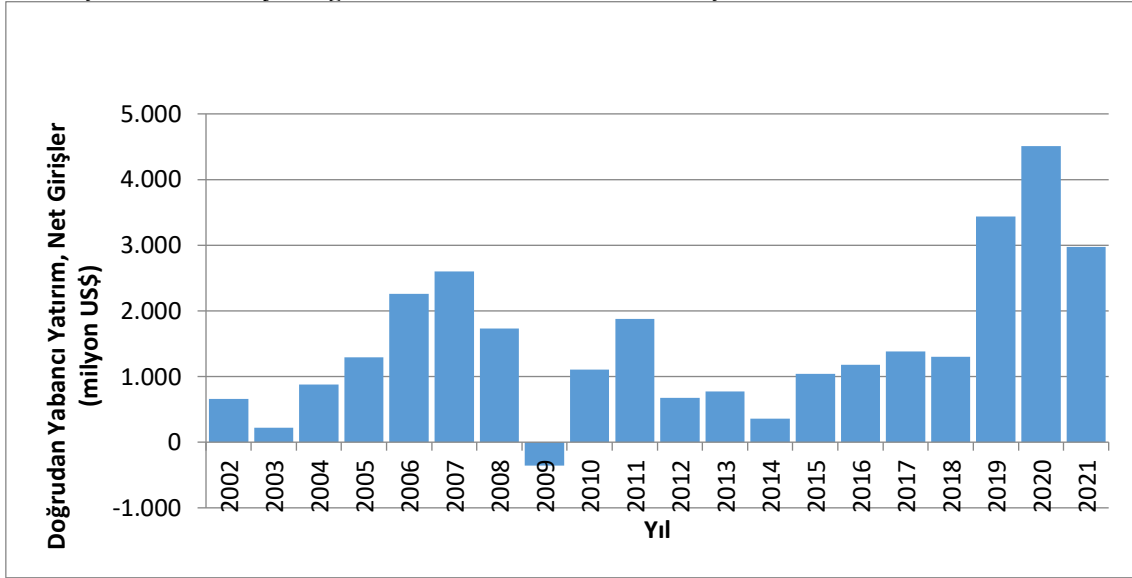
Şekil 40: Letonya İstihdamın Nüfusa Oranı

İstihdamın nüfusa oranı 2002’de %49 iken, AB’ye katılım sonrasında artan inşaat ve hizmet talebiyle 2008’de %56’ya yükselmiştir. 2009’daki büyük daralma oranı %48’e çekmiş; içsel devalüasyon stratejisi iş kayıplarının çoğunu işsizliğe dönüştürerek uyumun gerçekleştiğini ortaya koymuştur (Lehmann vd., 2019). 2011’den itibaren aktif işgücü programları, asgari ücret düzenlemeleri ve mesleki eğitim paketleri istihdamı kademeli olarak artırmış, 2015’te oran %54’e ulaşmıştır. 2016-2019 döneminde bilişim, lojistik ve turizm sektörlerindeki açılımlar oranı %57-58 bandına yerleştirmiştir. Hazans ve Pļuta (2017) reform senaryosu simülasyonlarında vergi indirimi ve aile desteklerinin düşük gelirli kesimlerde istihdamı güçlendirdiğini göstermektedir. Pandemi yılında kısa çalışma ödenekleri ve uzaktan çalışma olanakları istihdam daralmasını sınırlayarak oranı yalnızca bir puan aşağı çekmiştir. Zasova (2011) ise düşük düzeydeki iş güvencesi mevzuatının kriz sonrası hızlı toparlanmayı kolaylaştırdığını, ancak beceri uyumsuzluğu riskini artırdığını vurgulamıştır. Letonya işgücü piyasasının şoklara duyarlı fakat esnek ücret-kurum bileşimiyle toparlanma kapasitesine sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

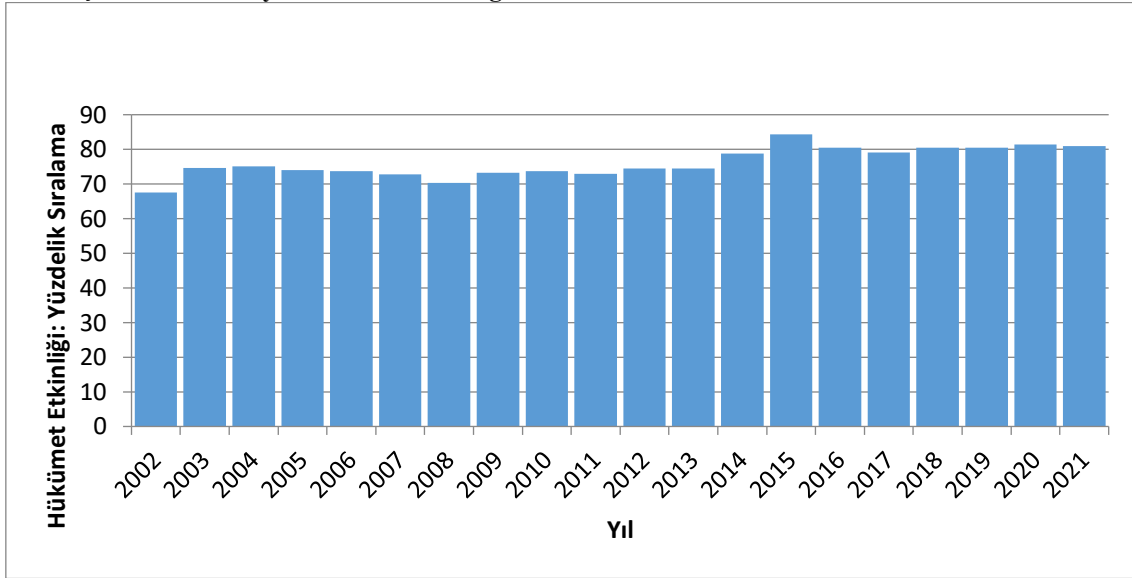
2.12. Litvanya

Şekil 41: Litvanya Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

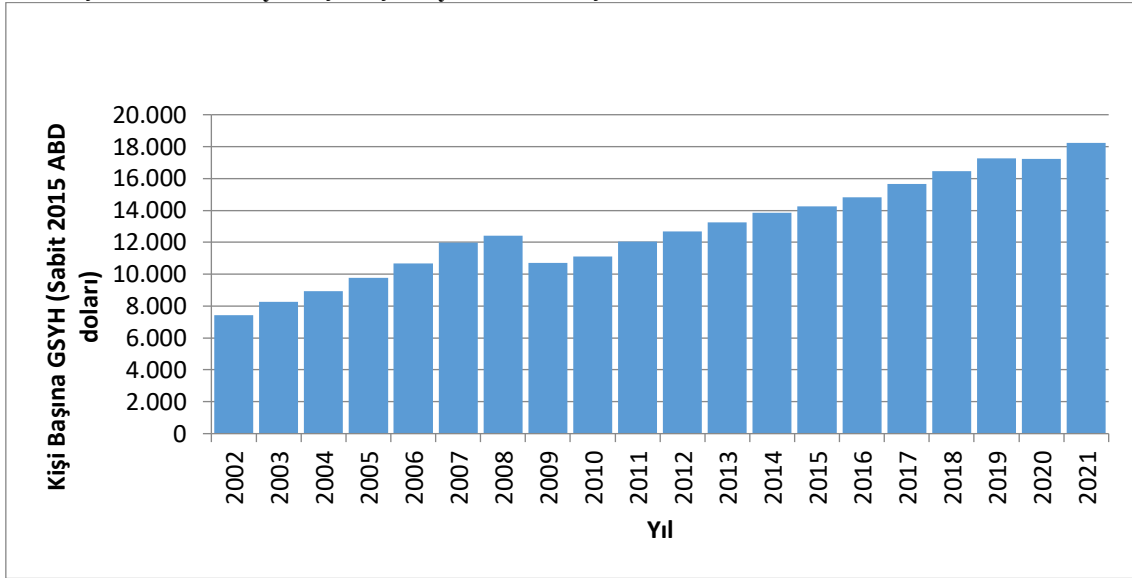
Litvanya’da doğrudan yabancı yatırımlarda 2002–2007 döneminde belirgin bir artış göstermiştir. 2004’te Avrupa Birliği’ne katılımın ardından uygulanan serbestleştirme politikaları, finans ve telekomünikasyon sektörlerine yoğunlaşan yabancı sermaye girişlerini hızlandırmıştır (Tvaronavičienė & Burinskas, 2022). 2007’ye kadar ulaşan zirve değeri, bölge genelindeki makroekonomik büyüme ve istikrarın da etkisiyle gerçekleşmiş; petrol ve enerji dışı sektörlerdeki birleşme ve satın almalar yatırımları arttırmıştır. 2008–2009 küresel mali krizi sırasında FDI girişlerinde keskin bir düşüş görülmüştür. Krizle birlikte pek çok yabancı yatırımcı yatırım planlarını askıya almış, Litvanya’daki FDI net akışları 2009’da negatife geçmiştir; bu bulgu, diğer araştırmalarda da 2008–2009 krizinin gelişmekte olan ülke FDI akımları üzerinde olumsuz etkisi olduğu yönündeki sonuçları desteklemektedir (Kurul & Yalta, 2017). Genel olarak, uzun vadede Litvanya’ya gelen FDI, ekonominin liberalleşmesi ve AB fonlarının yarattığı büyüme ortamından beslenmektedir (Tvaronavičienė & Burinskas, 2022). Ancak son yıllarda FDI’da gözlenen dalgalanmalar, küresel belirsizlikler ve bölgesel rekabetle yakından ilişkilidir. Kurumsal istikrar ve yatırım güvenliği önlemlerindeki göreceli artış, Litvanya’nın yatırım çekme potansiyelini güçlendirmiştir. Araştırmalar, Litvanya ekonomisinin ağırlıklı olarak dış finansman akışlarına dayandığını ve ülkenin küreselleşme seviyesinin, içeri yönelen doğrudan yabancı yatırım miktarına sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir. (Pekarskiene & Susniene, 2015).

Şekil 42: Litvanya Hükümet Etkinliği

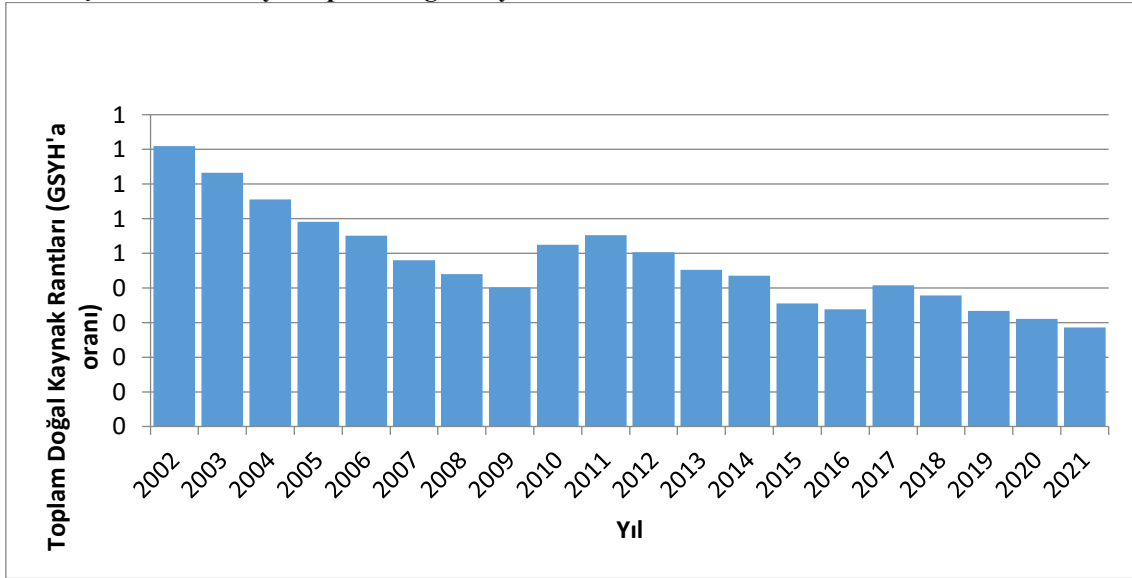
Litvanya'nın hükümet etkinliği göstergesi 2002'den 2021'e kadar genel olarak yükselme eğilimindedir. İlk yıllarda yüzde 60–70 bandında olan sıralama, 2010'larda yüzde 80'lere ulaşmıştır. Bu artış, hükümet hizmet kalitesi, kamu personeli yetkinliği ve politik karar alma süreçlerindeki iyileşmeyi yansıtmaktadır. AB üyeliği sonrası kurumsal reformların hız kazanması, bürokrasinin modernizasyonu ve yolsuzluğun azalması hükümet etkinliğinin artmasına katkıda bulunmuştur. Araştırmalar, hükümet etkinliğindeki iyileşmenin ekonomik büyümeyi destekleyen olumlu bir faktör olduğunu göstermektedir (Şaşmaz & Sağdıç, 2020). Bu bağlamda, Litvanya'daki hükümet etkinliği artışı, büyüme ve yatırım için elverişli bir ortam yaratmıştır. 2015 sonrası dönemde düşen ya da durağan gözükten yıllar, büyük ölçüde ekonomik konjonktür değişikliklerinden ve siyasal dönüşümlerin etkisinden kaynaklanmıştır. Ancak genel olarak hükümet etkinliği yüksek bir seviyede kalmıştır. İstikrarlı büyüme ve kurumsal şeffaflık, yatırımcı güvenini artırmış ve yurtiçi tasarrufların kamu harcamalarına dönüşümünü iyileştirmiştir (Şaşmaz & Sağdıç, 2020).

Şekil 43: Litvanya Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

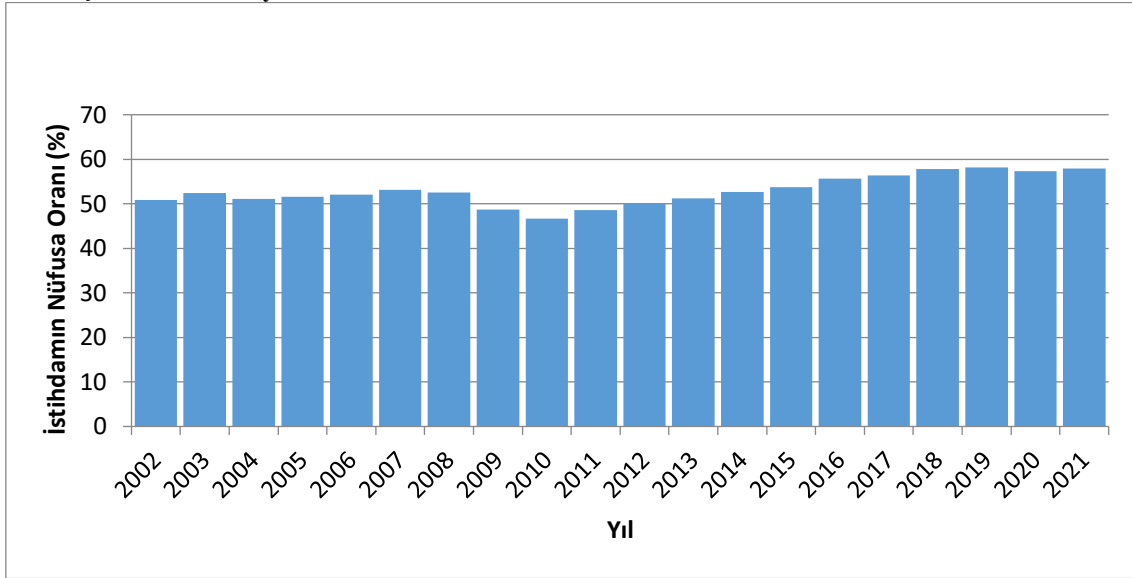
Litvanya'nın kişi başına GSYİH, 2002–2021 döneminde genel olarak yükselmiş, ekonomide meydana gelen değişikliklere bağlı olarak dalgalanmalar göstermiştir. 2002'li yılların başında yaklaşık 7000-8000 \$ olan GSYİH, 2021'de yaklaşık 18.500 \$'a kadar çıkmıştır. Bu hızlı yükselişin temelinde AB üyeliği sonrası büyüyen hizmet ve imalat sektörü vardır (Kuokštis, 2014). Ancak 2009'da küresel kriz nedeniyle GSYİH'da geri çekilme yaşanmış, bu dönemde ekonomik daralma sonucu kişi başına düşen gelir bir miktar azalmıştır (Račickas & Vasiliauskaitė, 2010). 2010 sonrası toparlanma hızlı olmuştur; kamu maliyesindeki disiplin ve ihracatın genişlemesi sayesinde büyüme ivme kazanmıştır. 2014–2019'da istikrarlı büyüme sürdürülmüş, ancak 2020'de COVID-19 salgını hafif bir düşüş getirmiş; 2021'de tekrar artış görülmüştür. Uzun vadede, Litvanya'nın kişi başına geliri Batı Avrupa ortalamasına yaklaşmış, GSYİH artışı ekonomik entegrasyon ve verimlilik artışıyla desteklenmiştir. Kurumların güçlenmesi ve makroekonomik istikrar, büyümeye zemin hazırlamıştır; hükümet etkinliğinin büyümeyi olumlu etkilediği araştırmalarla da belirtilmiştir (Şaşmaz & Sağdıç, 2020). Ayrıca Litvanya, İskandinav yatırımları ve AB fonlarıyla altyapı ve yenilik yatırımlarını artırarak, kişi başına geliri yükselten bir kalkınma modeli izlemiştir.

Şekil 44: Litvanya Toplam Doğal Kaynak Rantları

Litvanya ekonomisinde doğal kaynak rantları çok düşük seviyelerde kalmaktadır. Grafik verileri, yıllar içinde bu oranın genellikle yüzde 0,3–0,8 bandında dalgalandığını göstermektedir. Ülkenin temel ekonomik yapısı tarım, sanayi ve hizmetlere dayalıdır; ciddi petrol, gaz veya maden rezervi yoktur. Bu durum, doğal kaynak rantlarının GSYİH'daki payının değişken olmadan düşük seyretmesini açıklamaktadır. Yıllar içinde izlenen küçük dalgalanmalar, bölgedeki enerji fiyatlarındaki değişim ve sınırlı tarımsal ürün fiyatlarındaki oynaklıktan kaynaklanabilir. Literatürde, doğal kaynak zenginliğinin ülkeler için genellikle büyüme fırsatı ile kötüleşen büyüme riski arasında bir paradoks oluşturduğu belirtilir (Narh, 2023). Litvanya gibi kaynakları sınırlı ülkelerde ise büyüme, yenilikçilik ve hizmet sektörü odaklıdır. Bu nedenle Litvanya'nın doğal kaynak rantları istikrarlı düşük seyrederken, ülke ekonomisi dış yatırımlar ve sanayi üretimiyle büyümeyi desteklemektedir.

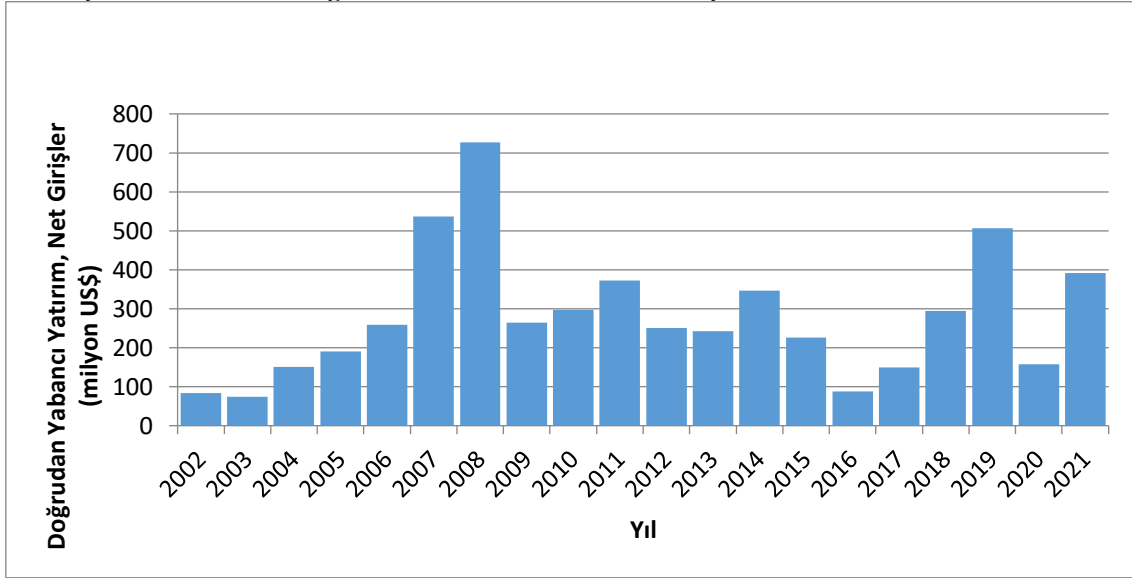
Şekil 45: Litvanya İstihdamın Nüfusa Oranı

Litvanya’da istihdam oranı 2002–2021 döneminde genel olarak yüksektir ancak dalgalanmalar göstermiştir. Başlangıçta yüzde 53–56 bandında seyreden oran, 2010’larda hafifçe düşmüş, 2021 civarında yeniden yüzde 54 düzeyine çıkmıştır. Özellikle 2008–2009 krizinde işsizlik artarken, istihdam oranı düşmüştür. İzleyen yıllarda ekonomideki toparlanma, sanayi ve hizmet sektöründeki büyüme ile istihdamı artırmıştır. Ülkede yaşanan nüfus ve yüksek yaşlı bağımlılık oranı, çalışma çağındaki nüfusun istihdam oranını sınırlandırmış olabilir. Buna karşın AB reformları ve işgücü piyasası düzenlemeleri, işgücüne katılımı desteklemiş; mesleki eğitim programları ile istihdam edilebilirliği artırmıştır. Kadınların işgücüne katılımı da artış göstermiş, kamu sektöründe istihdam oranları önemli ölçüde yükselmiştir. Literatürde, güçlü ekonomik büyümenin istihdam yarattığı ve devlet politikalarının istihdamı pozitif etkilediği gösterilmiştir (Şaşmaz & Sağdıç, 2020). Litvanya’da hem özel sektör yatırımlarının hem de sosyal politikaların, kamu harcamalarında istihdam projelerine ağırlık vermesi, istihdam oranını desteklemiştir. Neticede, yüksek işgücü katılımı Litvanya ekonomisinin dayanıklılığını artırmış, uzun vadede sosyal refahın ve büyümenin temel taşlarından biri olmuştur.

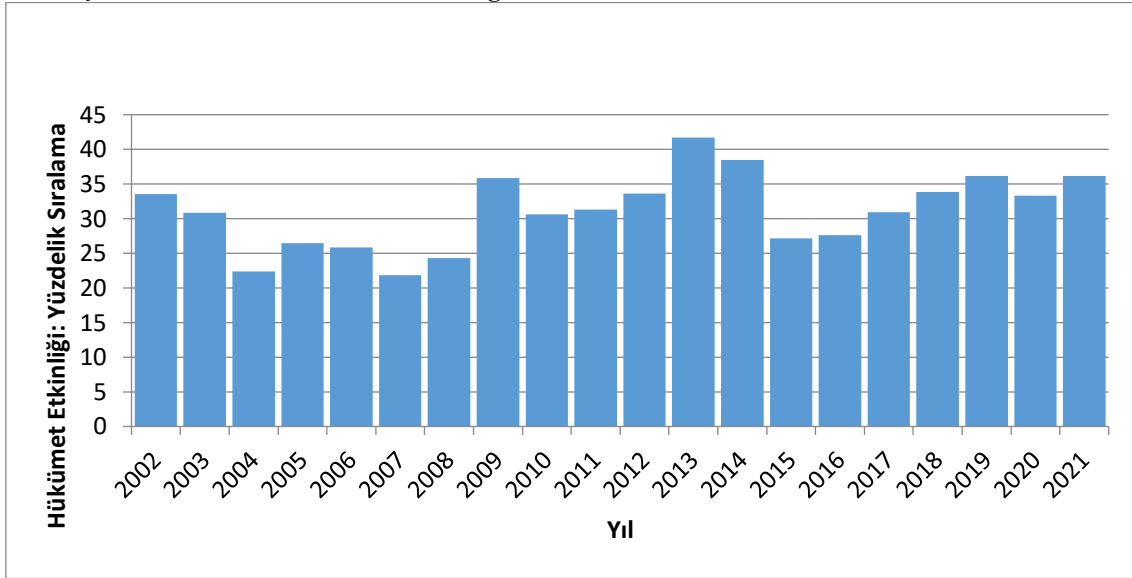
2.13. Moldova

Şekil 46: Moldova Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

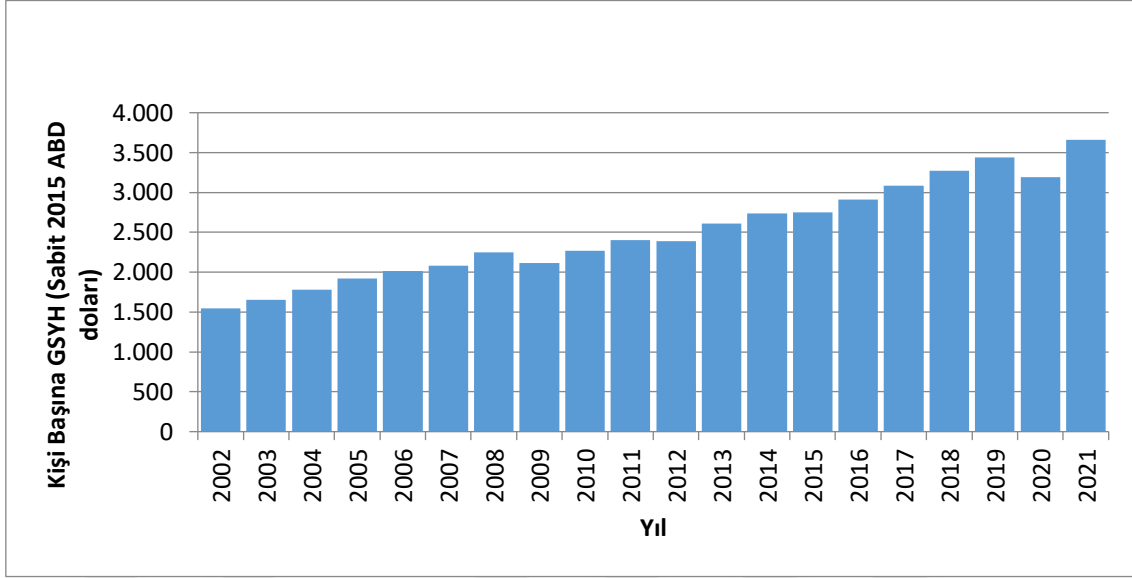
Moldova'nın doğrudan yabancı yatırımları, dönemsel dalgalanmalar ve çalışmamızdaki diğer ülkelere kıyasla nispeten düşük seviyeler ortaya koymaktadır. 2000'li yıllarda yıllık birkaç yüz milyon dolar düzeyindeki girişler, 2008 civarında 600 milyon doları aşmış zirveye ulaşmıştır. Ancak 2008-2009 finansal kriz, Moldova'yı da vurmuş, 2009'da FDI çok ciddi bir düşüş yaşamıştır. Takip eden yıllarda yatırımlar yavaşça artarken yine dalgalı seyretmiş; 2015'te 300 milyon dolara yakın bir seviyeye ulaşmıştır. Genel olarak FDI girişleri AB ortalamasının altında kalmakta, ülkenin sınırlı iç piyasası ve yatırım ortamındaki yapısal zorluklar bunun sebepleri olarak görülmektedir. Araştırmalar, Moldova'ya gelen FDI'nin büyümeyi olumlu etkilediğini, ancak yatırımcı güveninin düşük kaldığını göstermekte, Moldova'nın masif göçmen işçi transferlerine bağlı tüketim modeli sergilediğini ve FDI'nin sınırlı kaldığını vurgulamıştır (Toaca ve Victoria, 2022). Son yıllarda siyasi belirsizlikler ve yolsuzluk endişeleri FDI akışını frenleyen diğer faktörlerdir. Ayrıca, Moldovalı yatırımcıların yurtdışına sermaye çıkışı yapması da net FDI'yi azaltmaktadır. Dolayısıyla, grafik eğiliminde kriz kaynaklı keskin düşüşler ve daha ılımlı toparlanma görülmekte, genel seviye ise sınırlı ve değişkendir.

Şekil 47: Moldova Hükümet Etkinliği

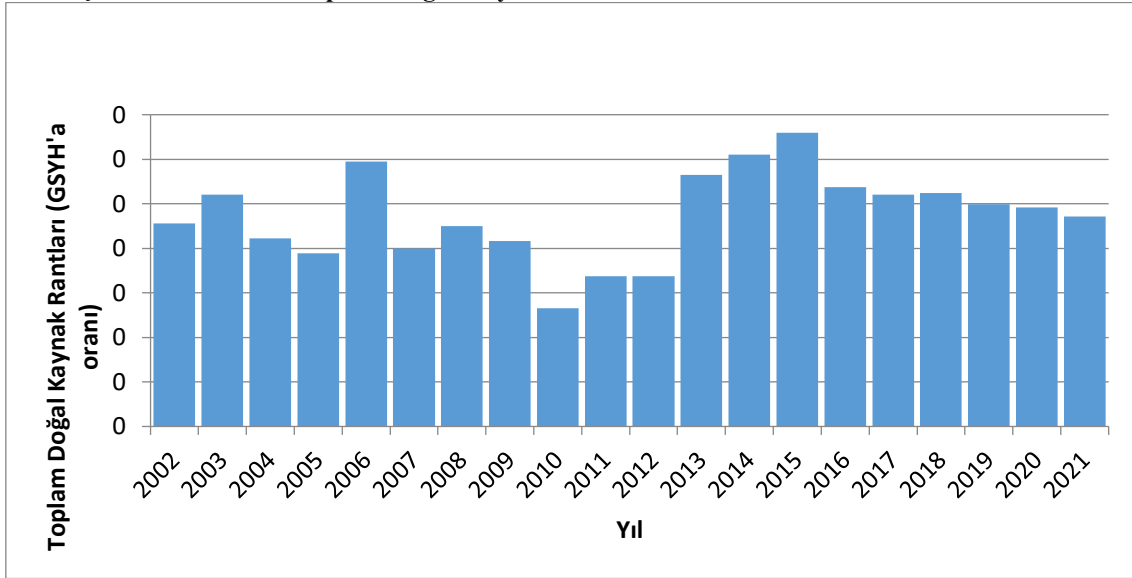
Moldova’da hükümet etkinliği göstergesi 2002–2021 arasında düşük ve dalgalı seyretmiştir. 2000’lerin başında yaklaşık yüzde 30 düzeyinde olan sıralama, 2004’te yüzde 22’ye gerilemiş, sonraki yıllarda kısmen toparlanmıştır. 2010’lar boyunca yüzde 25–35 bandında hareket etmiş, 2021’de ise ancak %36 seviyesine ulaşabilmiştir. Bu görece durağanlık, Moldova’daki zayıf kurumsal kapasite ve siyasi istikrarsızlığın bir göstergesidir. Çoğu Doğu Avrupa geçiş ekonomisinde olduğu gibi, Moldova’da güçlü siyasal kutuplaşma ve yolsuzluk algısı hükümet etkinliği skorunu düşürmektedir. Literatürde, kurum kalitesi ve yönetim iyileşmesinin ekonomik büyüme açısından hayati olduğu vurgulanmaktadır (Şaşmaz & Sağdıç, 2020). Moldova özelinde bu durum, yargı bağımsızlığı ve kamu hizmeti kalitesi geliştirilmedikçe yatırım ve istihdam yaratımının sınırlı kalacağı anlamına gelmektedir. 2015 sonrasında parlamenter sistemdeki kırılmalı koalisyonlar reform sürecini yavaşlatmış, hükümet etkinliğinin düşük kalmasına neden olmuştur. Genel olarak, Moldova’daki hükümet etkinliği puanları, Baltık ve Orta Avrupa ülkelerinin gerisinde kalmakta; bu da ülkenin AB entegrasyonu yolundaki tekeli rekabetçi yasal, mali ve idari çerçeve eksikliklerine işaret eder (Şaşmaz & Sağdıç, 2020). Fakat araştırmamıza konu olan Sovyet sonrası ülkeler içinde Moldova’nın hükümet etkinliği endeksi diğer birçok ülkeye göre normaldir. Yine de istikrarsız siyasi tabloya rağmen kamu hizmet kalitesi ve mahkeme etkinliği konularında alınan önlemler ilerleme potansiyelini ortaya koymaktadır.

Şekil 48: Moldova Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

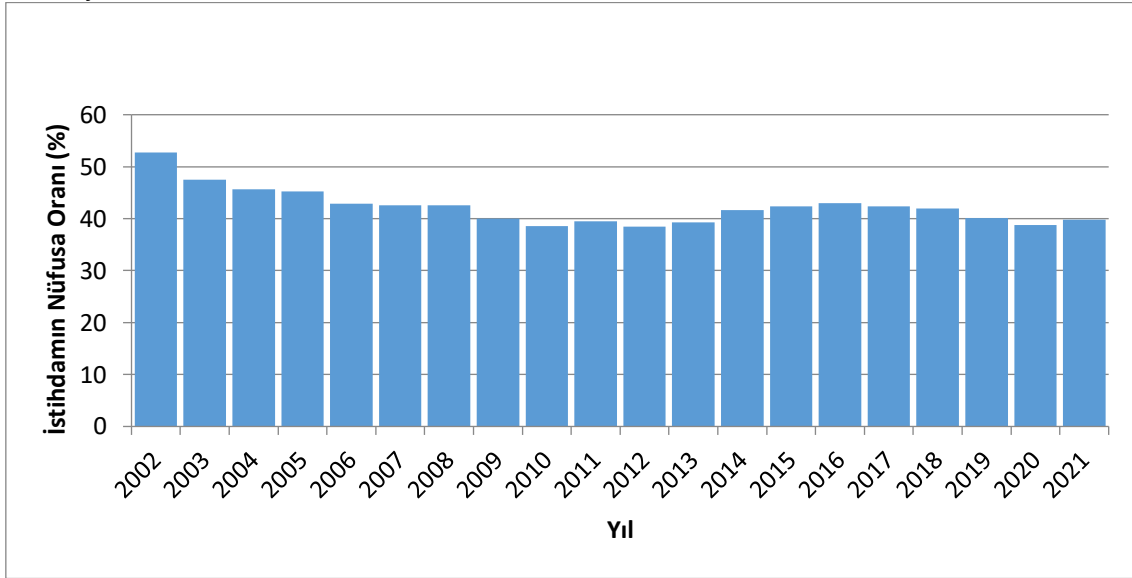
Moldova'nın kişi başına GSYİH'sı 2002–2021 yılları arasında dalgalı bir yükseliş izlemiştir. 2000'lerin başında sabit fiyatlarla 1.500 \$ civarında olan seviye, 2010 sonlarına doğru 3.000 \$'ı, 2021'de ise yaklaşık 3.660 \$'ı bulmuştur. Bu hızlı görünüşteki artış, iç ekonomik toparlanma ve önemli ölçüde döviz hareketleriyle ilgilidir. Ancak kişi başına büyüme nispeten düşük kalmıştır; Moldova uzun süreyi kapsayan yüzde 3–5 arası yıllık büyüme oranlarıyla sınırlı bir kalkınma göstermiştir. Ülke ekonomisi büyük ölçüde yurtdışı işçi gelirlerine dayanırken, bu durum hem iç talebi canlı tutmuş hem de tasarrufu artırmıştır. Ancak aynı zamanda yatırım oranını düşük tutmuş, ekonomik dönüşümü yavaşlatmıştır. Araştırmalar, yurtdışı işçi gelirlerinin tüketimi besleyerek istikrarlı gelir sağlasa da uzun vadede büyümeyi hızlandırmada yetersiz kaldığını göstermektedir (Toaca & Fala, 2022). 2020 yılında COVID-19 etkisiyle küçülmeye uğrayan ekonomi, 2021'de kısmi bir toparlanma yaşamıştır. Reform eksikliği, düşük yatırım ve yüksek beyin göçü de büyümeyi sınırlayan nedenler arasındadır. Gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında çok düşük kalan seviye, daha yüksek katma değerli sektörlerin ve AB entegrasyonunun gerekli olduğunu göstermektedir.

Şekil 49: Moldova Toplam Doğal Kaynak Rantları

Moldova ekonomisinde doğal kaynak rantları neredeyse hiç yok denilecek kadar düşük düzeydedir. Grafik verileri, bu oranın tüm dönemde yüzde 0,1–0,3 aralığında dalgalandığını ortaya koymaktadır. Moldova'nın ender doğal kaynakları, küçük mineraller ve tarımsal ürünler ile sınırlıdır; petrol, gaz ya da değerli maden bulunmamaktadır (Resniova & Ponomarenko, 2021). Bu nedenle doğal kaynak rantlarının GSYİH içindeki payı küçük oynamalar dışında sabit kalmıştır. Kaynak rantlarının düşük oluşu, ülke ekonomisinin tarıma ve iş gücü göçünden gelen döviz gelirine dayalı olduğunu gösterir. Doğal kaynak zenginliği az olan ülkelerde kaynak rantlarındaki değişimler büyüme üzerinde nispeten küçük etkilere sahiptir (Narh, 2023). Moldova özelinde doğal kaynak rantları ekonominin lokomotifi olmadığı için bu göstergenin değişimi ekonomik performansı doğrudan etkilememiştir. Yine de kaynak bazlı sanayilerin zayıf olması, sanayileşmenin ve ihracat kapasitesinin düşük kalmasına yol açmıştır. Kaynak rantlarının artması beklenmediğinden, Moldova büyümeyi insan sermayesi, hizmet sektörü ve tarım dışı sanayi gelişimiyle sağlamaya çalışmaktadır (Luo, 2024).

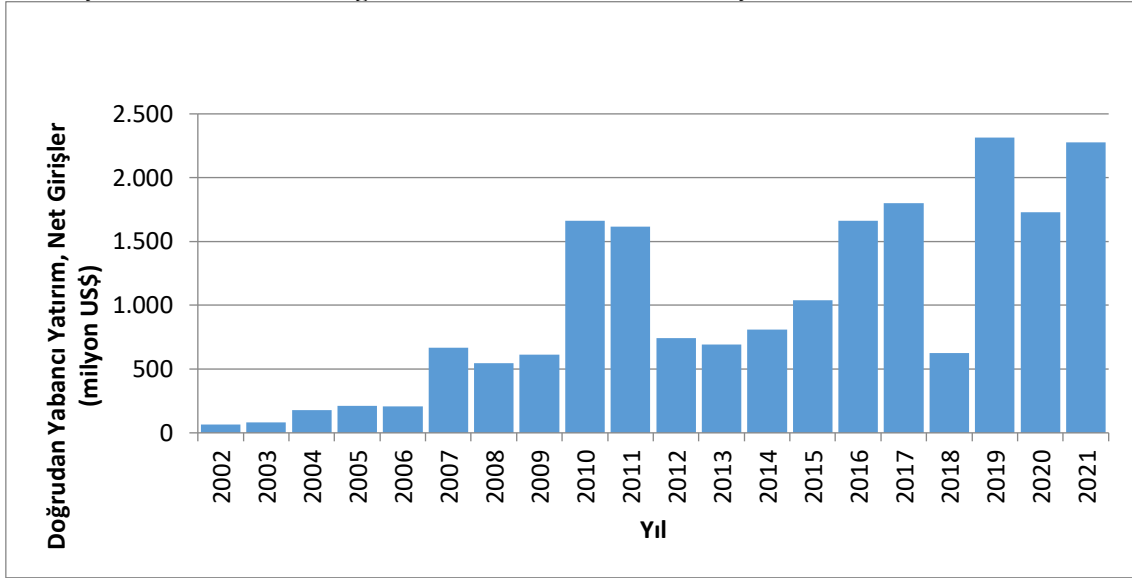
Şekil 50: Moldova İstihdamın Nüfusa Oranı

Moldova’da istihdam oranı 2002–2021 döneminde düşüş eğilimindedir. Başlangıçta yüzde 52 civarında olan oran, kriz dönemlerinde daha da azalmış; 2021 yılında yaklaşık yüzde 39 düzeyine kadar gerilemiştir. Bu belirgin düşüşte en önemli neden, yoğun göç dalgasıdır, hane halkı araştırmalarına göre Moldovalı işgücünün yaklaşık yüzde 30’u yurtdışında çalışmaktadır (Bouton vd., 2011). Göç nedeniyle ülkede çalışan sayısı azalırken, geride kalan nüfus yoğun şekilde tarım ve düşük katma değerli hizmetlerde istihdam edilmiştir. Göçmen çalışanlardan gelen döviz, ekonomik dengeyi korusa da işgücünün azalması iç piyasada işgücü kıtlığına yol açmıştır. 2008–2009 krizinde fabrikaların kapanması ve işsizliğin artması da bu düşüşe katkıda bulunmuştur. Ayrıca genç nüfusta eğitim süresinin uzaması, işgücüne katılım yaşını yukarı çekmiştir. Bu süreçte kadınların işgücüne katılımı sınırlı kalmış, sosyal güvencesiz çalışma yaygınlaşmıştır. Kaynaklar, benzer geçiş ekonomilerinde yüksek göç oranının istihdamı düşürdüğünü, bunun ise ücretlere olumlu etki yaptığını ancak ekonomik büyümeyi sınırladığını göstermiştir (Bouton vd., 2011). Moldova için bu durum, nitelikli işgücü azalması ve beyin göçüyle birleşince uzun vadeli üretkenliği zayıflatmıştır. Sonuçta, düşük istihdam oranı Moldova’nın büyüme potansiyelini sınırlandıran önemli bir yapısal gösterge olarak öne çıkmaktadır.

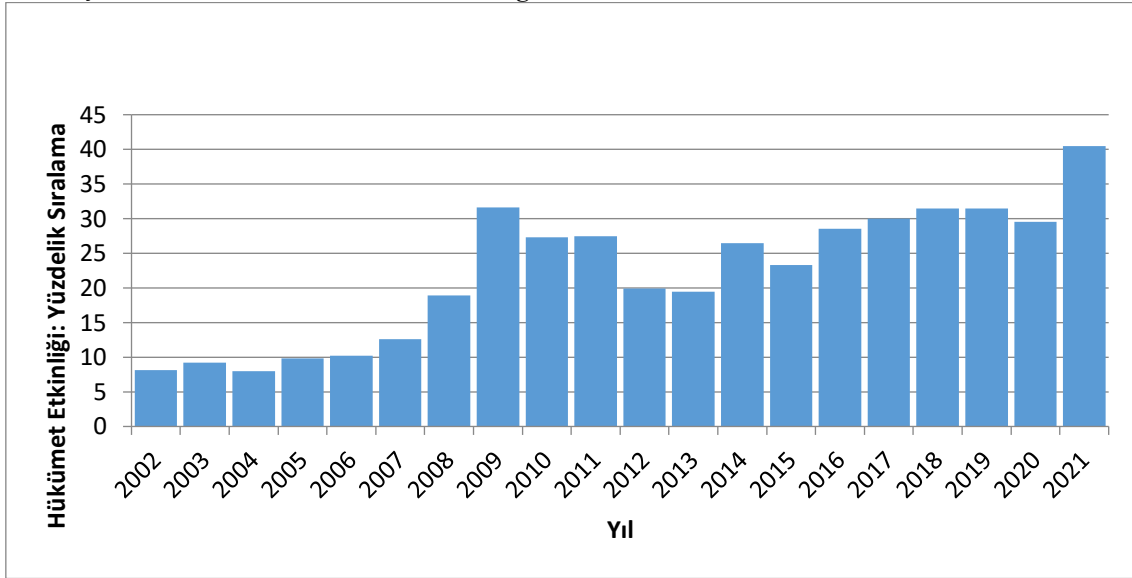
2.14. Özbekistan

Şekil 51: Özbekistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

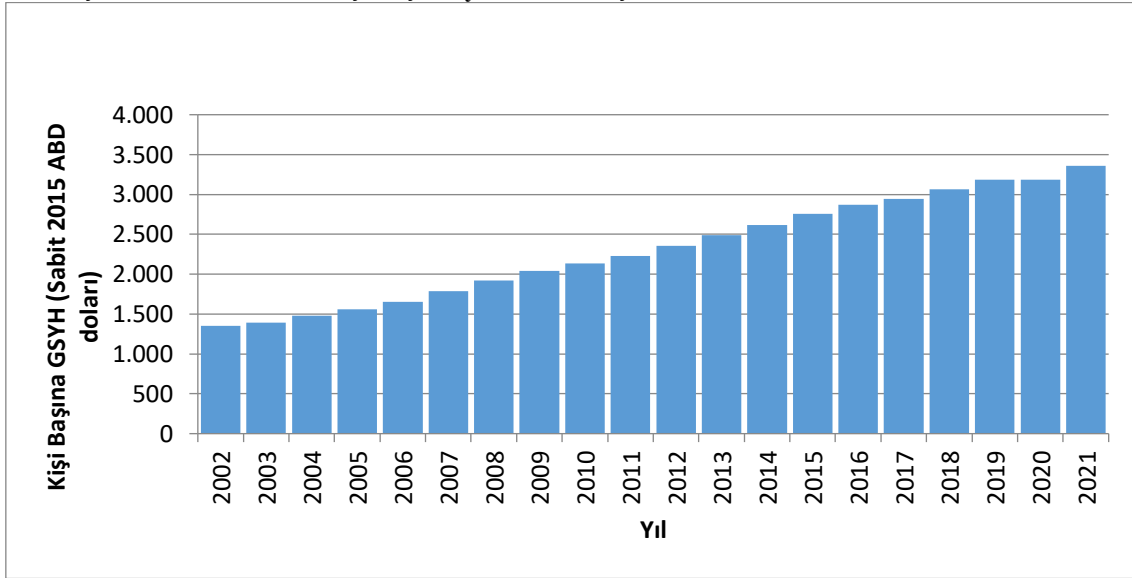
Özbekistan'ın doğrudan yabancı yatırımları grafiksel olarak ciddi dalgalanmalarla birlikte genel bir artış eğilimi göstermektedir. 2002–2021 döneminde FDI miktarı nispeten düşük seviyelerden başlayıp 2010'da yaklaşık 1,66 milyar dolarla ilk kez milyar dolar sınırına ulaşmış ve ardından bu seviyede dalgalanmaya devam etmiştir. Verilere göre 2016 ve 2017 yıllarında da belirgin sıçramalar (yaklaşık 1,66 ve 1,79 milyar \$) görülmekte, 2018'de tekrar düşüşe geçmesine karşın 2019–2021'de yeniden yükseliş göstermiştir. Ayrıca literatürde artan GSYİH'nin yabancı yatırım için çekim gücünü yüksettiği için GSYİH ile FDI arasında anlamlı pozitif bir ilişki olduğu vurgulanmaktadır (Doğan, 2021). Bu bağlamda Özbekistan'ın görece olarak yüksek büyüme performansı ve zengin enerji kaynakları, net yabancı sermaye girişlerini desteklemiş olabilir. Ancak FDI akışının düzensizliği, bölgesel rekabet ve küresel konjonktür gibi dışsal faktörlere de bağlanabilir. Özbekistan'da serbest piyasa reformlarının yavaş yürümesi nedeniyle 2010 yılına kadar FDI'nın 1 milyar dolar düzeyinde sınırlı kaldığı; ancak sonraki dönemde artarak 1 milyar dolar sınırını geçmeye başladığı vurgulanmaktadır (Demirci, 2022).

Şekil 52: Özbekistan Hükümet Etkinliği

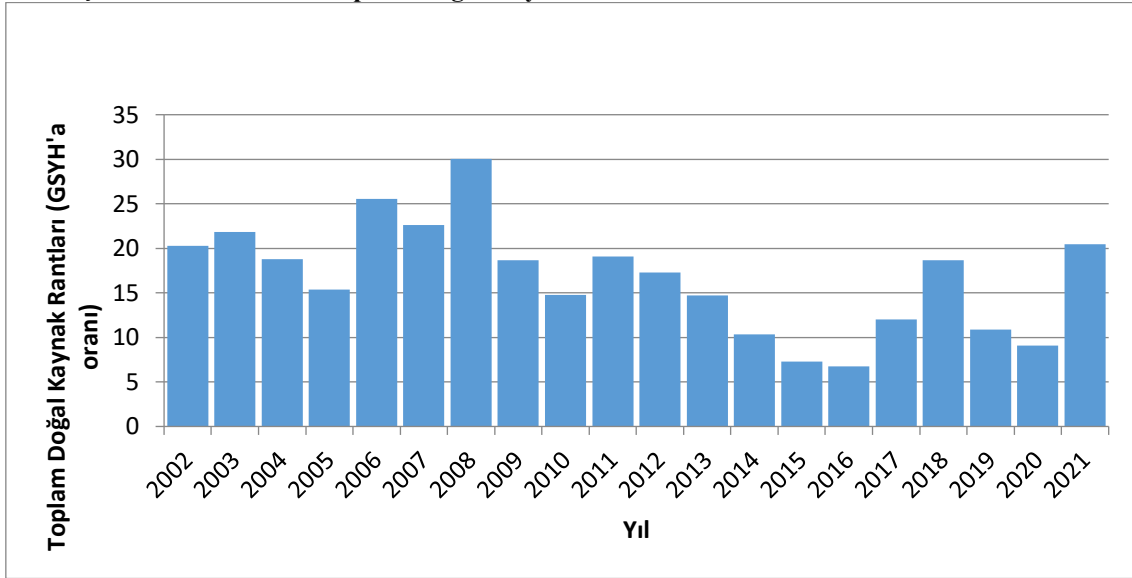
Özbekistan’da hükümet etkinliği endeksi grafiksel olarak sürekli yükselmektedir. 2002’de %8 dolaylarında olan Dünya Bankası verilerine göre yüzde dilim sıralamasındaki etkinlik değeri, 2021’e gelindiğinde yaklaşık %40’a kadar yükselmiştir. Bu durum, 2016 sonrasında iktidarda değişen şeffaflık ve hesap verebilirlik politikalarıyla uyumludur. Mirziyoyev hükümeti reformları çerçevesinde bürokratik engelleri azaltıp yolsuzlukla mücadele önlemleri alınmış; Demirci (2022) bu dönemi “politik paradigmadaki değişim sinyalleri” olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda Özbekistan’da artan hükümet etkinliğinin özellikle altyapı, eğitim ve yargı reformlarıyla desteklendiği; kamu hizmetlerinde iyileşme sağlandığı söylenebilir. Endeksteeki yükseliş, planlı ekonomi mirasını geride bırakma çabaları ve dünya standartlarına uyum için yürütülen çabaların bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Yine de Özbekistan hâlen bazı geçiş ekonomileriyle ve Sovyet sonrası ülkeler ile karşılaştırıldığında orta sıralarda yer almakta; tam anlamıyla güvenli bir iş ortamı için yapısal reformların derinleştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu kapsamda, uluslararası endekslerde iyileşme eğilimi sürmekte olup, bu göstergenin gelecekteki büyüme ve yatırım potansiyeli açısından belirleyici olması beklenmektedir.

Şekil 53: Özbekistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

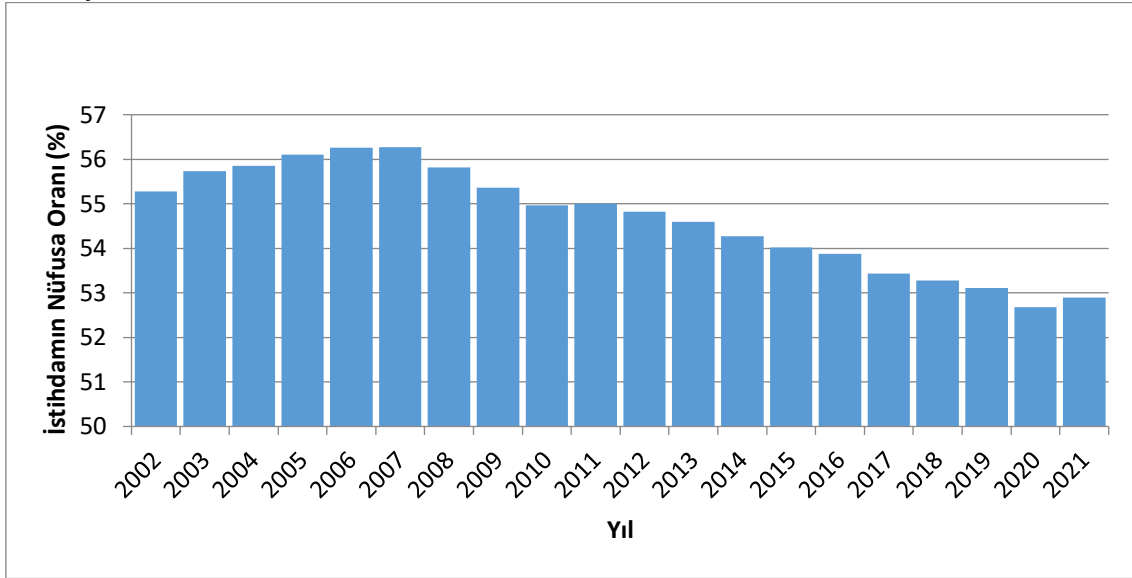
Özbekistan'ın kişi başına GSYİH'si grafikte düzenli bir yükseliş eğilimi göstermektedir. 2002'de sabit 2015 USD ile yaklaşık 1.350 \$ ile başlayan kişi başına GSYİH, 2021'de yaklaşık 3.356 \$'a yükselmiştir. Demirci (2022) tarafından vurgulandığı üzere, ülkenin 1991'deki kişi başına geliri 30 yıl sonra ancak 2018'de iki katına çıkabilmiş; bu da büyüme sürecinin nihayetinde istikrarlı hale geldiğinin göstergesidir (Demirci, 2022). Özbekistan ekonomisinin bu dönemde hızlanan büyüme trendi, tarım odaklı yapıdan sanayi ve hizmetlere kayma ile açıklanabilir. Ayrıca küresel enerji pazarındaki fiyat artışları ve jeopolitik konum, ülkenin GSYİH'sine olumlu yansımıştır. Grafığe göre 2010 sonrası yükseliş 2016 sonrası politik reformlarla örtüşmektedir; bu dönemde Özbekistan IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlarla iş birliğini artırarak finansal piyasasını liberalize etmiş, kamu harcamalarını düzene sokmuştur. Bütün bunlar neticesinde, kişi başına gelirdeki artış millî gelirin büyüme oranına paralel seyretmiş; ancak yine de Ortadoğu Asya ortalamasının gerisinde kalmaya devam etmiştir. Sahadaki uygulamalı reformlar ve dış ticaretin serbestleşmesi gelecekteki büyümenin motorları olarak öngörülmektedir (Demirci, 2022). Sonuç olarak, Özbekistan'ın GSYİH'sinin her yıl kademeli olarak yükselerek son dönemde istikrara kavuştuğu, ancak hâlâ üst lig ekonomilerden uzak olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 54: Özbekistan Toplam Doğal Kaynak Rantları

Özbekistan'ın toplam doğal kaynak rantları GSYİH oranı dönemsel olarak oldukça değişken ve yüksektir. 2002-2005 dönemi arasında %15-20 arasında seyrederken, 2008'de %30'u aşarak doğal kaynak rantı payı zirve yapmıştır. Daha sonraki yıllarda tekrar düşerek 2015'te tek haneye kadar (yaklaşık %7) gerilemiş; sonrasında ise yeniden %20'lere ulaşmıştır. Bu dalgalanmalar esasen ülkenin enerji ve hammadde odaklı yapısıyla açıklanabilir. Özbekistan, petrol, doğalgaz ve kömür gibi yeraltı kaynaklarına ilaveten pamuk ve tekstil gibi tarıma dayalı ürünlerle zengin bir hammadde portföyüne sahip olup; doğalgaz üretimi 1992'de 42,4 milyar m³ iken 2010'da 60 milyar m³'e çıkmış ve bunun önemli bir kısmı Rusya, Çin ve Kazakistan gibi ülkelere ihraç edilmiştir (Demirci, 2022). Pamuk da ihracat gelirlerinde kritik rol oynamakta; Demirci'ye göre pamuk ve doğalgaz Özbekistan milli gelirinin lokomotif sektörlerindedir. Bu kaynak zenginliği, 2000'li yıllarda rant oranının çok yüksek olmasına neden olmuş, ancak fiyat dalgalanmaları ve küresel talep kırılmaları bu payı dalgalandırmıştır. Grafikteki düşüş dönemlerinde pamuk fiyatlarındaki gerileme ve iç tüketimdeki artış, doğal gaz boru hatlarındaki tıkanıklık etkili olmuştur. Sonuç olarak, Özbekistan'da doğal kaynakların ekonomi içindeki payı halen yüksektir; bu durum hem hızlı büyümeye imkan tanımakta hem de ekonomik dalgalanmalara karşı kırılganlık yaratmaktadır. Uzun vadede bu kaynaklardan elde edilen rantın çeşitlendirilmesi ve sanayileşme çabaları büyümenin sürdürülebilirliği için önemlidir.

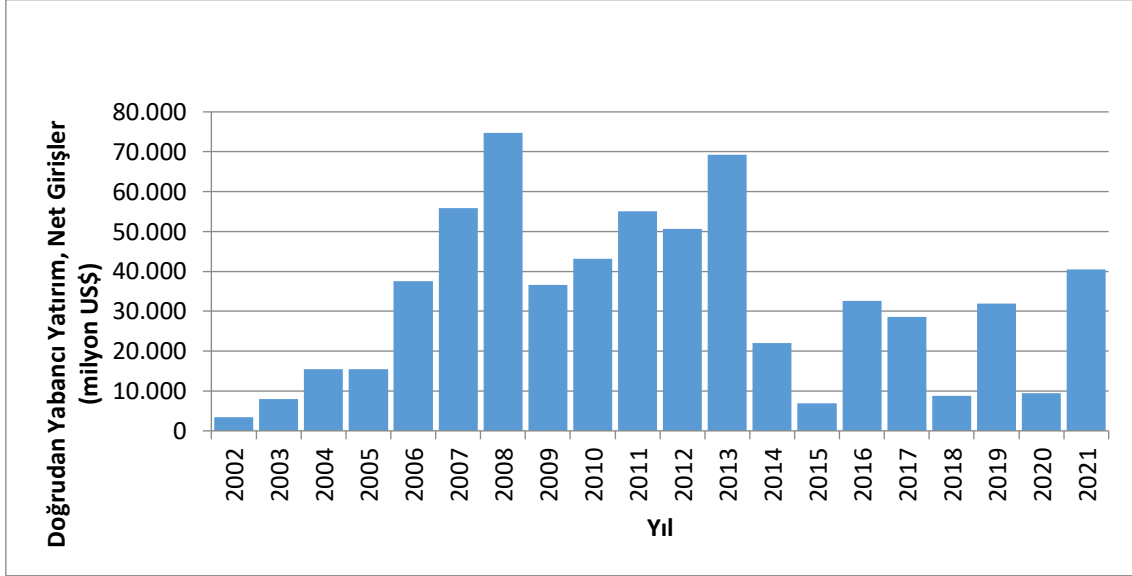
Şekil 55: Özbekistan İstihdamın Nüfusa Oranı

Özbekistan’da istihdamın nüfusa oranı yaklaşık %55’ten %52’ye düşerek nispeten dalgalı bir seviye sergilemektedir. Bu oran, Sovyet dönemindeki yaygın istihdam kültürünün bir mirası olarak hala diğer Orta Asya ülkelerinin üzerinde kalmaktadır. İstihdam oranındaki hafif gerileme, tarım sektöründen hizmet ve sanayi sektörüne geçiş süreçlerinden kaynaklanabilir. Özellikle kırsal nüfusun kentlere göçü, ücretsiz aile işçiliğinin azalması gibi yapısal dönüşümler bu düşüşü açıklamaktadır. Resmî politikalar, işgücü piyasası reformları ve meslekî eğitim programlarıyla istihdam verimliliğini artırmayı hedeflemiş; genç-ağırlıklı demografik yapı nedeniyle istihdam oranının yüksek tutulması stratejik bir zorunluluk olarak vurgulanmıştır (Paterson, 2019; Uglu, 2021). Bununla birlikte, istihdamın nüfusa oranı verilerindeki yüksek seviyeye rağmen ülke içinde kayıt dışı çalışmanın da yaygın olduğu bilinmektedir (Rasanayagam, 2011). Genç nüfus oranı yüksek olduğu için işgücü arzı büyümeye devam etmektedir (Mamadalieva, 2023) ve devletin istihdam politikalarıyla birlikte büyük altyapı projeleri sektörlerinde de istihdam yaratılmaktadır (Abidhadjaev & Davletov, 2022). Grafiğe göre işgücüne katılım oranının küçük oynaması, Özbekistan ekonomisinin nispeten tam kapasite istihdam sağlamaya yakın olduğunu, ancak iş gücü piyasası esnekliğinin hâlâ sınırlı olduğunu göstermektedir. Ekonomik büyümenin sürmesi durumunda istihdam oranında tekrar artış beklenebilir; ancak bu aynı zamanda ekonominin iş yaratma kapasitesinin zayıf olmasının da göstergesi de olabilir.

2.15. Rusya

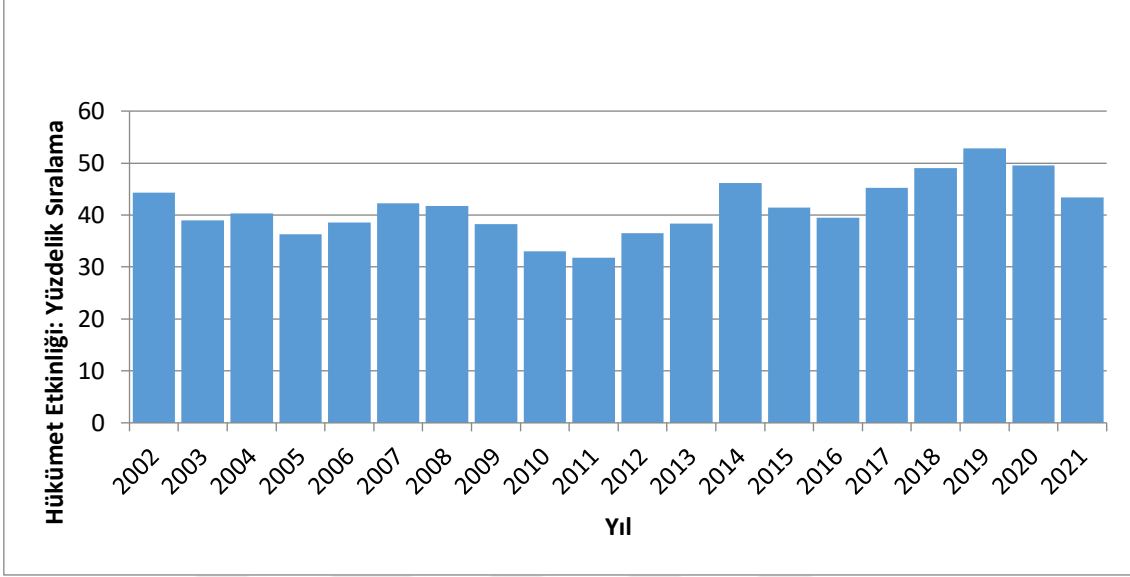
Şekil 56: Rusya Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

2002’de 3,5 milyar \$ ile başlayan net FDI girişi 2004’te 15,4 milyar \$’a ulaşarak iki yılda dört kat artmıştır; bu yükseliş, petrol fiyat rallisinin enerji varlıklarına yönelik birleşme-satın alma dalgasını tetiklemeyle açıklanır (Panibratov & Gaur, 2022). 2006’da 37,6 milyar \$, 2007’de 55,9 milyar \$ ve 2008’de tarihî zirve olan 74,8 milyar \$ kaydedilerek “petrodolar patlaması” teyit edilmiştir (Gurvich & Prilepskiy, 2015). 2009 küresel krizinde girişler %51 daralarak 36,6 milyar \$’a gerilemiş; tamamlanma zorunluluğu bulunan projeler çöküşü sınırlamıştır (Rogov & Rozenblat, 2022). 2010-2013 döneminde yıllık ortalama 43 milyar \$ civarında dalgalanma görülse de 2008 zirvesi aşamamıştır. 2014’te Kırım ilhaki ve ilk yaptırımlar girişleri 22,0 milyar \$’a, 2015’te petrol fiyatı şoku ve ruble devalüasyonu 6,9 milyar \$’a çekmiştir (Panibratov & Gaur, 2022). 2016-2018 arasında değerler 8,8–32,5 milyar \$ bandında kalmış, siyasi risk primi yüksek seyretmiştir. 2019’da metalurji sektöründeki iki büyük anlaşma 31,9 milyar \$’lık kısmi toparlanma sağlamış, ancak 2020 pandemisi girişleri 9,5 milyar \$’a düşürmüştür. 2021’de petrol fiyatının 70 \$/varil düzeyine çıkmasıyla FDI 40,4 milyar \$’a yükselmiştir. Bununla birlikte 2021 seviyesi 2008 zirvesinin yalnızca %54’üne denk gelmekte, uzun vadeli sermaye güveninin henüz tesis edilemediğini göstermektedir. FDI akımlarının sürdürülebilirliği jeopolitik gerilimin azalmasına ve kapsamlı kurum reformlarına bağlı görünmektedir (Panibratov & Gaur, 2022). Sonuç olarak, 2002–2021 döneminde Rusya’ya gelen FDI girişleri global kriz ve siyasi şoklarla dalgalansa da, petro-kimya ve

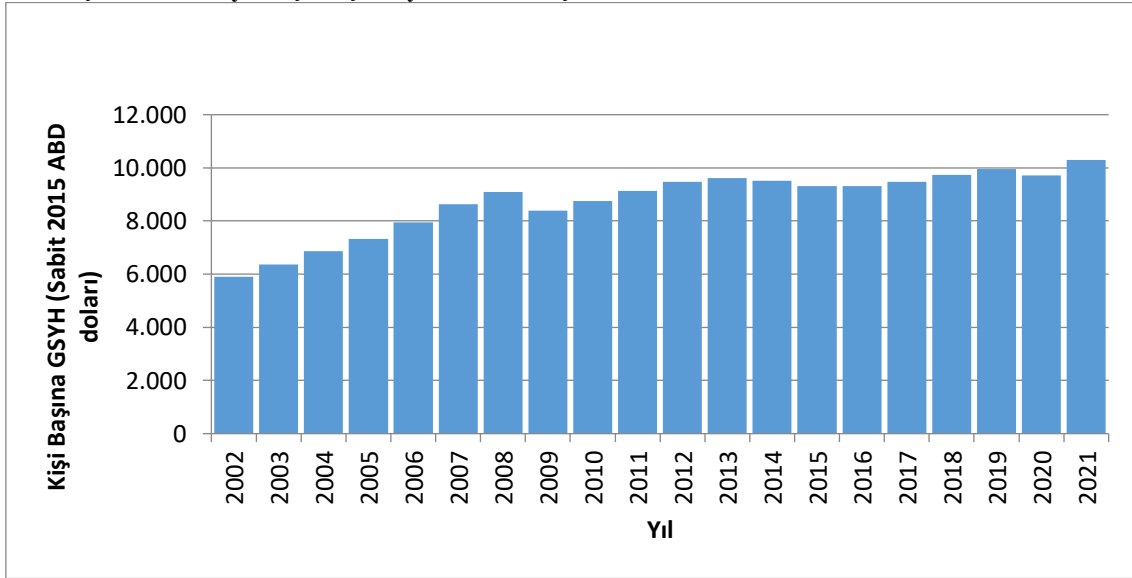
finans sektörlerindeki yüksek karlılık nedeniyle genelde güçlü seyretmiş, ancak 2014 sonrası önemli ölçüde yavaşlamıştır (Khatoun, 2023).

Şekil 57: Rusya Hükümet Etkinliği

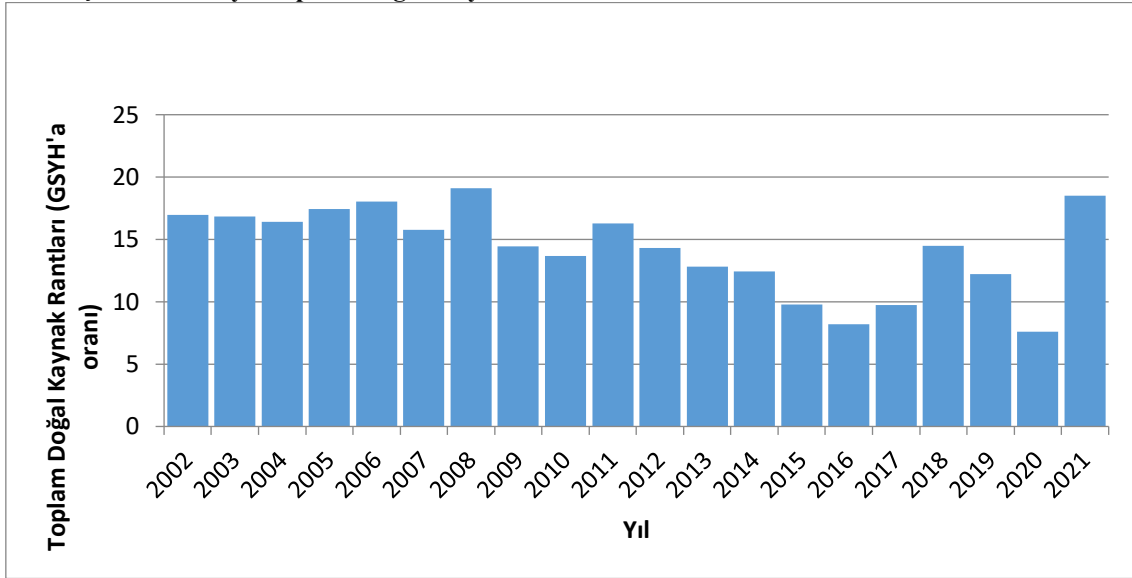
Rusya’da hükümet etkinliği endeksi 2002’de %44,3 iken, merkezîleşme maliyetleri ve bölgesel kapasite farklılıkları nedeniyle 2005’te %36,3’e gerilemiştir (Baranov vd., 2015). Petrol gelirli genişleme, 2007’de %42,2’lik toparlanma getirmiş; ancak 2008 krizi sonrasında politika koordinasyon zafiyeti 2010’da taban seviye olan %33,0’a yol açmıştır (Dabrowski, 2019). Vergi idaresi reformu ve “Gosuslugi” e-devlet portalı 2012’de %36,5, 2013’te %38,4 değerlerine sınırlı artış sağlamıştır. 2014’te Kırım ilhakı ve yaptırımların başlamasıyla bürokratik karmaşıklık artmış, endeks 2015’te %41,4’e inmiş de politik risk primindeki sıçrama uluslararası yatırımı caydırmıştır (Panibratov & Gaur, 2022; Gurvich & Prilepskiy, 2015) 2017’de Dijital Devlet programı %45,2; 2018’de %49, 2019’da %52,9 ile tarihî tepeye çıkmıştır. COVID-19 olağanüstü yetkileri 2020’de endeksi %49,5’e, aşı tedarikindeki karışıklık 2021’de %43,3’e çekmiştir. Sonuç olarak 2002-2021 döneminde hükümet etkinliği, petrol fiyat döngüleri ve jeopolitik şoklara duyarlı, orta yoğunlukta ama dalgalı bir seyir izlemiştir; kalıcı iyileşme ise kapsamlı kurum reformları ve yaptırım riskinin azalmasına bağlı kalmıştır (Baranov vd., 2015; Dabrowski, 2019).

Şekil 58: Rusya Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

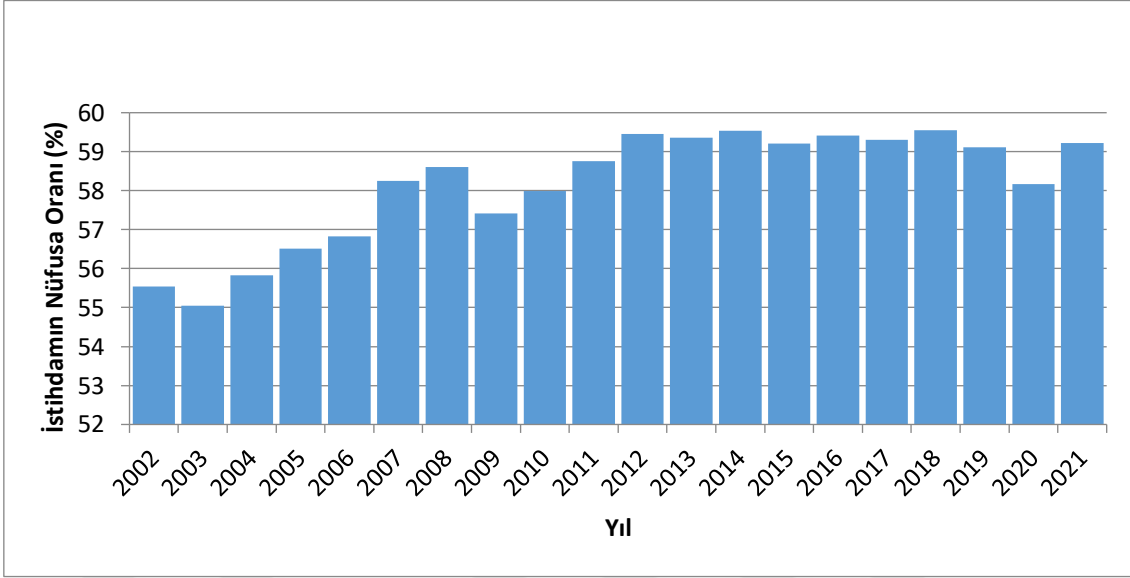
Rusya’da kişi başı GSYİH 2002’de 5.910 \$ düzeyindeyken 2008’de 9.094 \$’a çıkarak %54 büyümüştür; yükseliş, petrol fiyatının 140 \$/varil seviyesine tırmanması ve sermaye girişleriyle ilgilidir (Dabrowski, 2019). 2009 yılında Rusya’da GSYİH %7,9 oranında küçülmüş ve bu daralmanın önemli bir bölümü, özellikle sanayi sektöründe stok erimesi ve talep daralmasıyla ilişkilendirilmiştir (Connolly, 2011). 2010-2013 döneminde yavaşlayan ama pozitif seyreden büyüme 2013’te 9.622 \$’a ulaşırsa da verimlilik artışı yarı yarıya azalmıştır. 2014 petrol şoku ve yaptırımlar 2015’te geliri 9.313 \$’a çekmiştir (Gurvich & Prilepskiy, 2015). 2016-2019’da sınırlı toparlanma ile seviye 9.958 \$’a erişmiş, ancak ortalama yıllık büyüme %0,7’ye gerilemiştir (Dabrowski, 2019). Pandemi 2020’de geliri 9.714 \$’a düşürmüştür; 2021’de enerji fiyat rallisi 10.302 \$ ile serinin rekorunu getirmiştir. Satın alma gücü paritesiyle bakıldığında Rusya 2021’de hâlen OECD ortalamasının yarısındadır. Veriler, Rusya ekonomisinin yüksek oranda dalgalanmalara açık olduğunu ve verimliliğin düşük bir seviyede kaldığını, bunun da orta gelir tuzağına işaret ettiğini göstermektedir (Dabrowski, 2019).

Şekil 59: Rusya Toplam Doğal Kaynak Rantları

Rusya'da toplam doğal kaynak rantları 2002'de %17,0 iken 2005'te %17,4, 2006'da %18,0 ve 2008'de serinin zirvesi %19,1 değerine yükselerek petrol süper döngüsünün bütçeye yansımını göstermiştir (Ross, 2012). 2009'da Brent'in 40 \$'a gerilemesi oranı %14,5'e düşürmüş, bütçe gelirlerinde 24 milyar \$ kayıp yaratmıştır (Gurvich & Prilepskiy, 2015). 2010-2012 arasında %13,7-14,3 bandında yatay seyreden oran, 2014 şokuyla %12,4'e, 2015'te %9,8'e inmiş ve 2016'da %8,2 ile seri tabanına ulaşmıştır. 2018'de fiyat toparlanması %14,5, 2019'da %12,2 değerini getirirken 2020 pandemisi %7,6 ile yeni dip üretmiştir. 2021'de enerji piyasası rallisi oranı %18,5'e sıçratmış ve 2008 düzeylerine geri taşımıştır. Kaynak rantlarındaki her 5 puanlık artışın kısa vadede kamu harcamasını benzer oranda büyüttüğü, uzun vadede ise büyümeyi kısıtladığına dair bulgular mevcuttur (Dabrowski, 2019). Genel olarak, fiyatların yükseldiği dönemlerde ekonomi dönüştürücü yatırımlar artmak bir yana enerji sektörü GSYİH'nin %20'sine yaklaşırken, kriz ve ambargo dönemlerinde bu oran %10-15'e gerilemiştir. Bu bağlamda, Rusya'nın petrol-doğalgaz rezervleri ve doğal kaynak ihracatı, milli gelirden ana belirleyiciler olmuştur. (Pavlova vd., 2017; Han & Korkmaz, 2024)

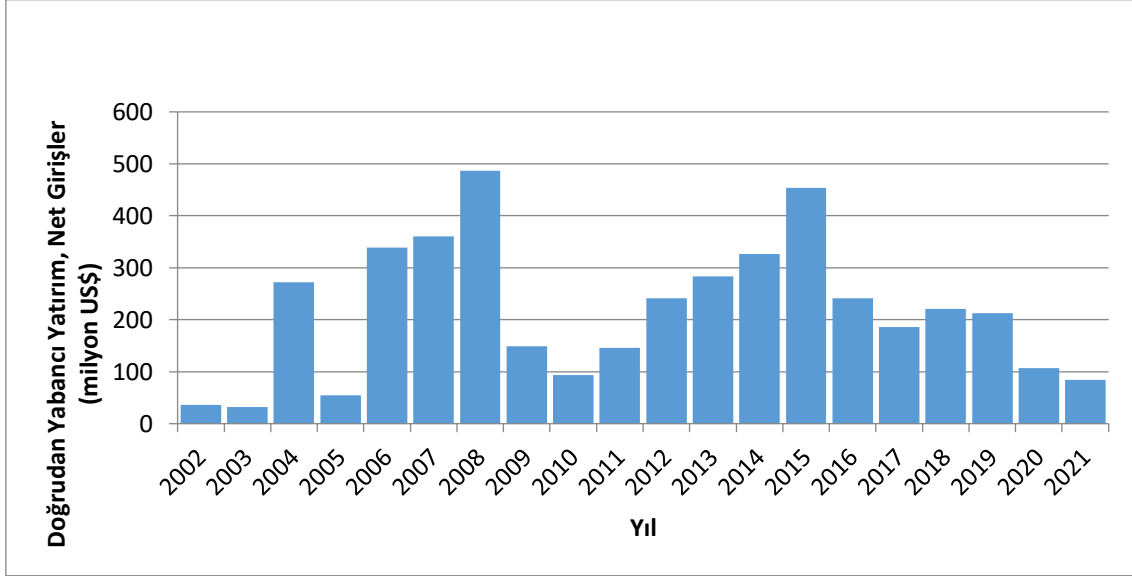
Şekil 60: Rusya İstihdamın Nüfusa Oranı

Rusya’da istihdamın toplam nüfus içindeki oranı 2000’ler boyunca kademeli olarak yükselmiş, 2008’e gelindiğinde yaklaşık %59 düzeyini bulmuştur. 2009 finans krizi ile hafifçe gerileyen istihdam oranı %57’ya gerilemiş, 2010–2012’de tekrar artışa geçerek %58–59 civarına ulaşmıştır. Bu durum, ekonominin istihdam yaratma kapasitesinin nispeten korunduğunu göstermektedir. Örneğin, genç işsizlikte yükseliş yaşanırken bile genel istihdam oranı, işgücüne katılımı artışıyla yükselmiştir. Araştırmalar 2007–2017 döneminde Rusya genelinde istihdam oranının yaklaşık %5 arttığını, işsizlik oranının ise %2,2 gerilediğini ortaya koymuştur. (Abdullah, 2020) Bu, nüfusun daha büyük bölümünün ekonomik faaliyete katıldığını işaret etmektedir. Özetle Rusya’da istihdam oranı ortalama olarak %55–59 bandında istikrar kazanan bir seyir izlemiş, başta demografik yaşlanma eğilimi olmak üzere yapısal faktörlerden kaynaklanan işgücü daralması bu oranın daha fazla yükselmesini sınırlamıştır. 2020’de COVID-19 pandemisiyle kısa süreli bir düşüş yaşansa da (iş imkânlarının kısıtlanması nedeniyle şişkin işsizlik 2020’de artmış), hızla normale dönmüştür. Son yıllarda düşük işsizlik oranı ve işgücü açığı dikkat çekmekte; BTI raporlarına göre, Rusya ekonomisi neredeyse tüm sektörlerde personel sıkıntısı yaşamaktadır (BTI, 2024). Genel bakışla, 2002–2021 arası dönemde Rusya’nın istihdam/nüfus oranı nispeten yüksek kalmıştır; bu, hem önceki büyüme dönemlerindeki istihdam artışının hem de yaşanan nüfusla kıyaslandığında işgücüne katılımının yüksekliğinin bir sonucudur (Abdullah, 2020).

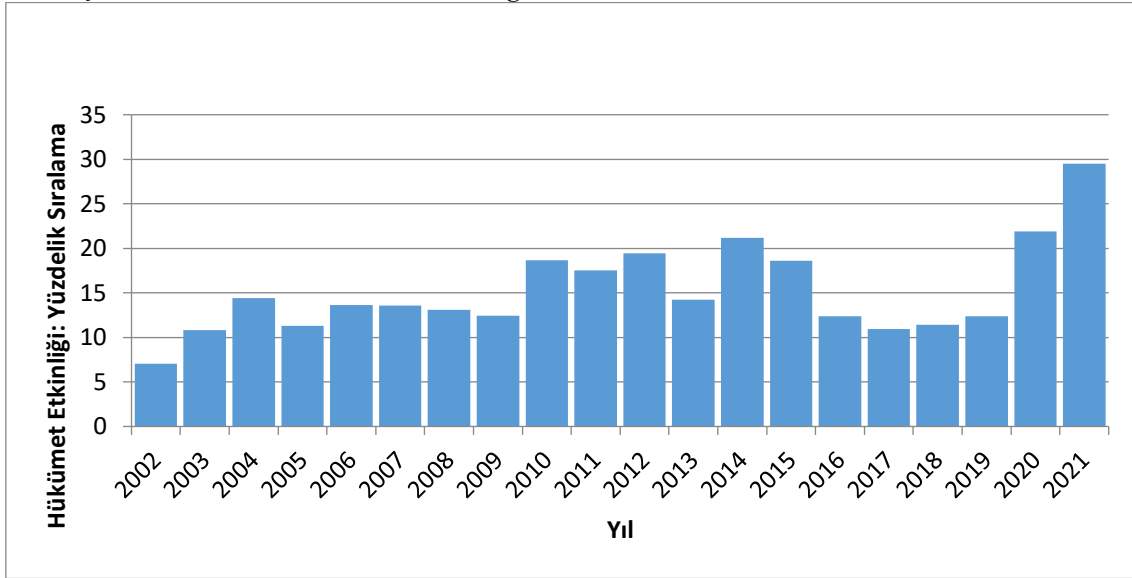
2.16. Tacikistan

Şekil 61: Tacikistan Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

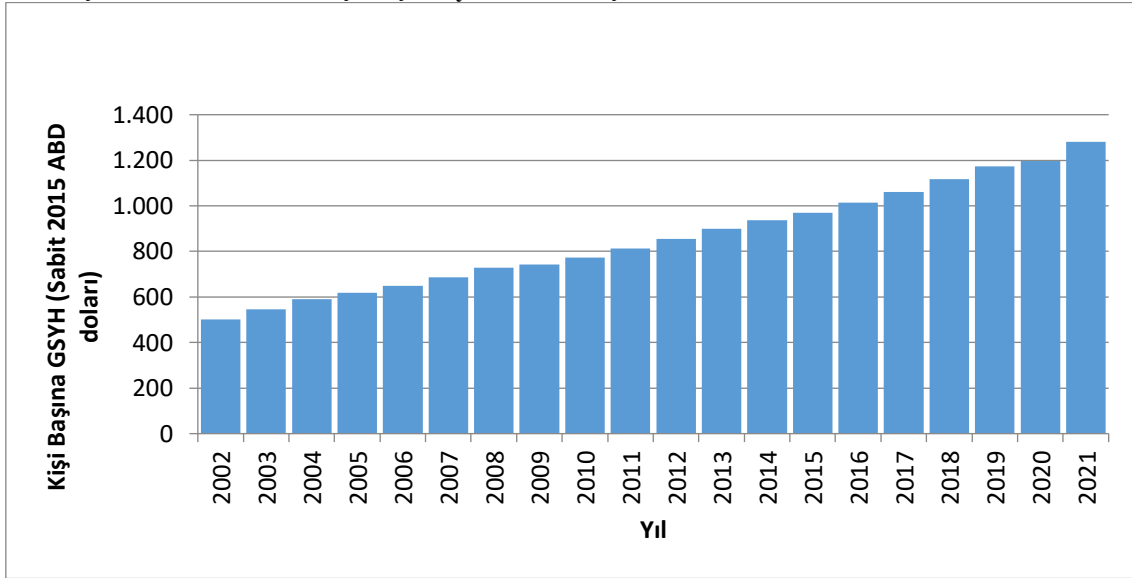
Tacikistan gibi gelişmekte olan ülkeler için doğrudan yabancı yatırımlar, sermaye birikimi, teknoloji transferi ve verimlilik artışı gibi kanallarla ekonomik büyümeye pozitif katkı sağlayan önemli bir faktördür (Syzdykova, 2019). Tacikistan'ın FDI performansı ise genelde düşük ve dalgalı seyretmiştir. Örneğin, 2002 yılında net FDI girişleri 36 milyon \$'ken 2008 yılında 486 milyon \$'a kadar yükselmiş, 2009 krizinde sert düşüş göstermiştir. Benzer şekilde 2014–2015'te yeniden yükselip 2019'a doğru tekrar azalma eğilimi sergilemiştir. Tacikistan'ın nispeten küçük GSYİH'si ve zayıf yatırım ortamı nedeniyle bölgedeki FDI akımlarında payı çok sınırlıdır: BCG'ye göre Özbekistan ve Türkmenistan'daki yüksek yatırım fırsatlarına karşın Tacikistan ve Kırgızistan tüm bölgesel FDI'nin %6'sından daha azını almaktadır (Acet vd., 2020). Dolayısıyla Tacikistan'ın yatırım çekebilmesi için altyapı, şeffaflık ve kurumsal etkinlik gibi faktörleri güçlendirerek yatırım ortamını iyileştirmesi gerektiği vurgulanabilir. (Kelleci vd., 2016)

Şekil 62: Tacikistan Hükümet Etkinliği

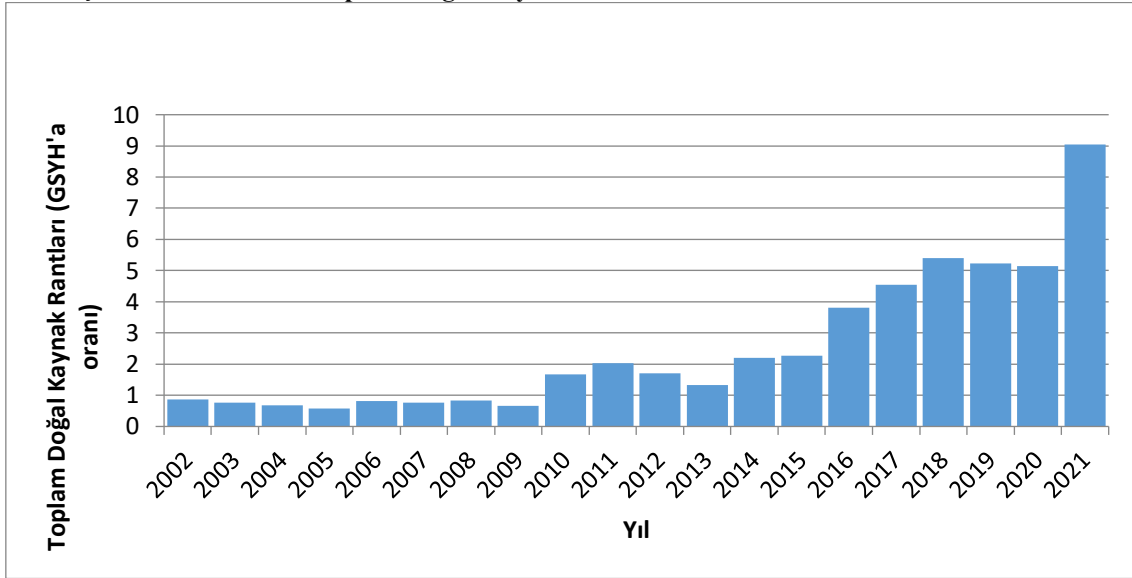
Tacikistan'da hükümet etkinliği endeksi 2000'lerin başında oldukça düşük, yüzdeler diliminde tek haneli, iken son yıllarda gelişme göstermiş, 2021'de yaklaşık %30 düzeyine yükselmiştir. Akademik literatürde güçlü bir yönetim ve etkin kamu kurumları, iş ortamının istikrarı ve özel kesimin teşviki yoluyla büyümeyi olumlu etkileyeceği vurgulanmıştır (Alam vd., 2017). Örneğin Güney (2017) gelişmekte olan ülke verileriyle yaptığı ekonometrik çalışmada, hükümet etkinliğindeki artışın ekonomik büyüme üzerinde İstatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Buna göre Tacikistan'ın hükümet etkililiğindeki ilerleme, büyümeyi destekleyecek bir unsur olarak görülebilir. Öte yandan uluslararası karşılaştırmalara göre Tacikistan hâlen düşük bir noktadadır: Dünya Bankası verilerine göre ülkenin iş ortamı değerlendirmelerinde (Doing Business 2019) 123. sırada yer alması, yatırım ve rekabetçiliğin iyileştirilmesi gerektiğine işaret eder (Acet vd., 2020). Bu çerçevede kamu yönetimi reformları, yolsuzlukla mücadele ve kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi, Tacikistan'ın ekonomik büyümesini hızlandıracak önemli adımlar olarak öne çıkar (Güney, 2017).

Şekil 63: Tacikistan Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

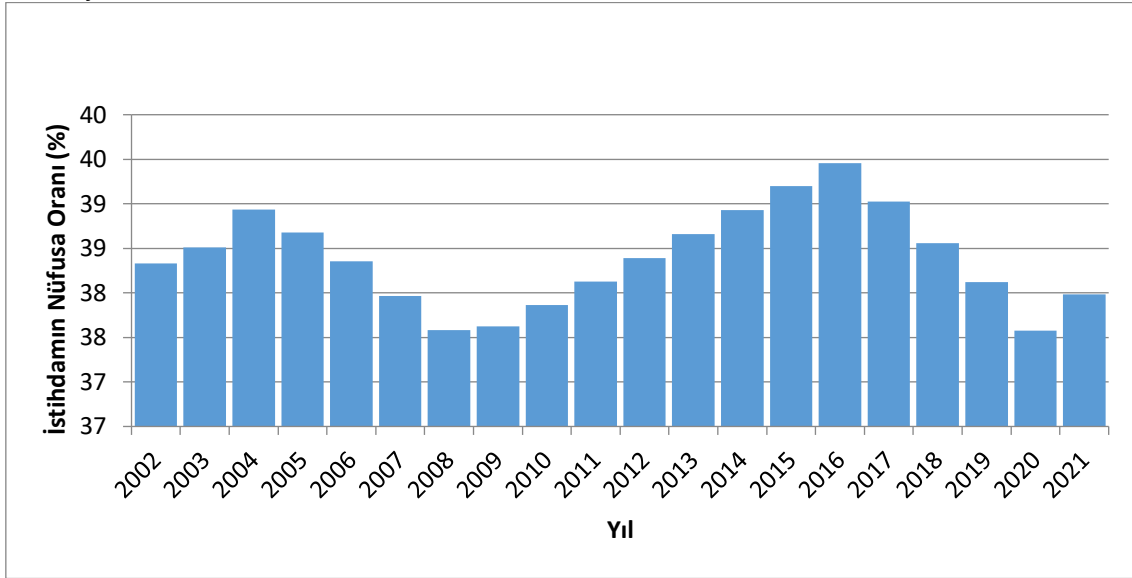
Tacikistan kişi başına GSYİH bakımından Orta Asya ülkeleri arasında en düşük düzeydedir. 2002-2021 dönemi verilerine göre her yıl düzenli artış görülse de Tacikistan hâlen dünyada en yoksul ülkelere biri olup, kişi başına düşen gelirdeki düşük seviyeler, yüksek yoksulluk oranlarına yansımaktadır. Bu durum büyük ölçüde üretim yapısının tarım ve düşük katma değerli sanayiye dayanmasından kaynaklanır: Ülkedeki tarım sektörünün GSYİH içindeki payı %20,4 ile bölgedeki en yüksektir (Syzdykova, 2019). Ayrıca, ücret ödemeli istihdam alanlarının kısıtlılığı ve yurtdışına işçi göçü (Göçmen işçi gelirleri GSYİH'nın yaklaşık %25–30'u düzeyinde) iç talebin ve tüketimin sınırlı kalmasına yol açmaktadır. Sonuç olarak ekonomik büyüme son yıllarda nispeten yüksek seyretse de (2018'de %7,3) kişi başına gelirdeki artış görece olarak yavaştır ve nüfus artışı kadar hızlı olmamıştır (Acet vd., 2020). Tacikistan'ın kalıcı refaha ulaşabilmesi için dış gelir kaynaklarına (göçmen işçi dövizleri) aşırı bağımlılığı azaltıp üretken yatırımları ve özel sektörü güçlendirmesi gereklidir.

Şekil 64: Tacikistan Toplam Doğal Kaynak Rantları

Tacikistan'ın toplam doğal kaynak rantları incelendiğinde 2010 yılına kadar GSYİH payında kayda değer bir artış kaydedilmemiştir. Tacikistan'ın doğal kaynakları çoğunlukla altın, gümüş ve önemli hidroelektrik potansiyeldir. Örneğin ülke, dünyada hidroelektrik kapasitesi açısından 8. sırada olup Orta Asya hidroelektrik potansiyelinin %60'ını barındırmaktadır (Acet vd., 2020). Buna rağmen Tacikistan'da doğal kaynak rantlarının GSYİH içindeki payı uzun süre düşük kalmıştır (~%1–2 aralığında). 2010 sonrası rüzgâr değişmiş, özellikle 2014–2019'da bu oran kademeli olarak artarak 2019'da %9 düzeyine çıkmıştır: Kaynak zengini ülkelerin genellikle diğer ülkelere göre daha düşük büyüdükleri gözlenmiş, doğal kaynak gelirlerinin kurumsal zayıflıklarla birleştiğinde kalkınmayı olumsuzlayabileceğini tespit edilmiştir (Akça vd., 2015). Bu çerçevede Tacikistan'ın kaynak gelirlerini şeffaf ve hesap verebilir politikalarla yönetmesi önemlidir; altyapı yatırımları ve eğitim gibi kalıcı kalkınma unsurlarına öncelik verilmezse yüksek rantlara rağmen refah artışı sınırlı kalabilir.

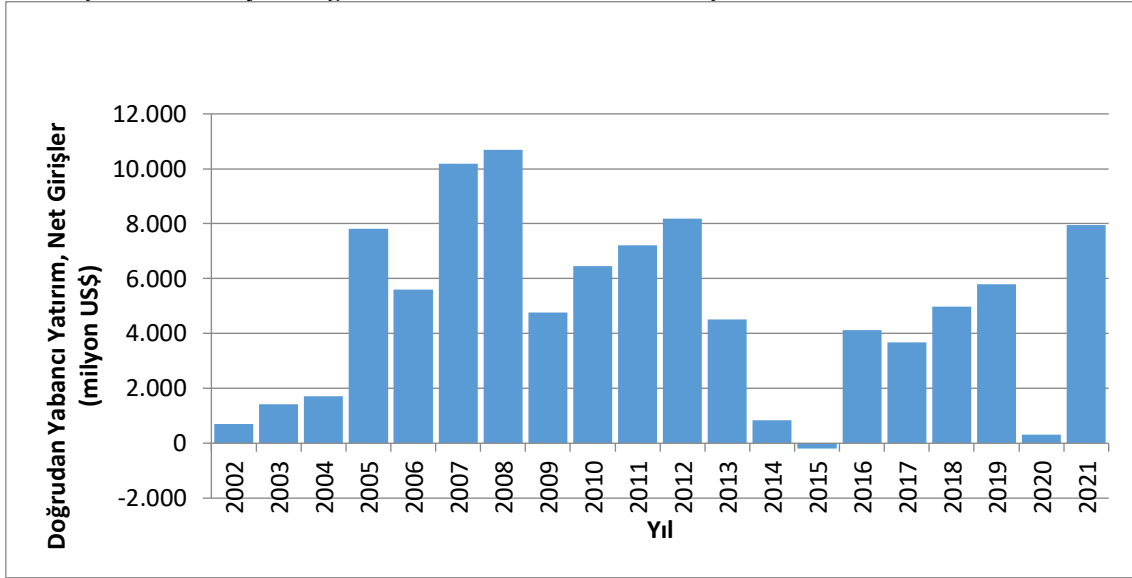
Şekil 65: Tacikistan İstihdamın Nüfusa Oranı

Tacikistan'ın istihdamın nüfusa oranı incelendiğinde, bu oran son yirmi yılda belirgin bir şekilde değişkenlik göstermiştir. 2002'de %38'ler seviyesinde olan oran, 1 puan aşağı veya yukarı şeklinde sürekli hareket etmiştir. 2016 yılında en yüksek değerine ulaşsa da bunu koruyamamış, sonrasında yeniden düşüş eğilimi başlamıştır. Bu değişkenliğin arkasında birkaç sebep bulunabilir. Öncelikle ülkenin genç nüfusu hızla büyümekte, çocukların okullaşma oranı arttıkça çalışma çağındaki nüfus içindeki okuyanların payı yükselmektedir. İkincisi, Tacikistan'dan göç eden işçi sayısının çok yüksek olması nedeniyle pek çok genç (özellikle erkek) yurtdışında çalışmaktadır; bu durum çalışma çağındaki kişilerin aktif istihdam rakamlarını düşürmektedir. Ayrıca ekonomide yüksek tarım payı, tarımda kayıt dışı ve mevsimlik istihdamın yaygın olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Tacikistan'daki tarımın GSYİH'daki payı %20,4 ile en yüksek oranda olduğunu Şekil 63 incelenirken de belirtilmişti. (Syzdykova, 2019). Bu yapısal özellikler, kayıtlı istihdamın azalmasına ve işsizlik oranının görece yüksek kalmasına neden olmaktadır (Acet vd., 2020). Sonuç olarak işgücüne katılım Tacikistan'ın komşu ülkelere göre düşük kalırken, işsizlik ve eksik istihdam (az çalışan nüfus) Tacikistan ekonomisinin çözmesi gereken meseleler arasındadır. Kadınların işgücüne katılımındaki düşüklük ve düşük ücret düzeyi de bu oranların düşük oluşunda rol oynamaktadır. İş imkânlarını artıracak kırsal kalkınma ve özel sektör programları, bu zayıf istihdam oranını iyileştirmek için gereklidir (Güney, 2017).

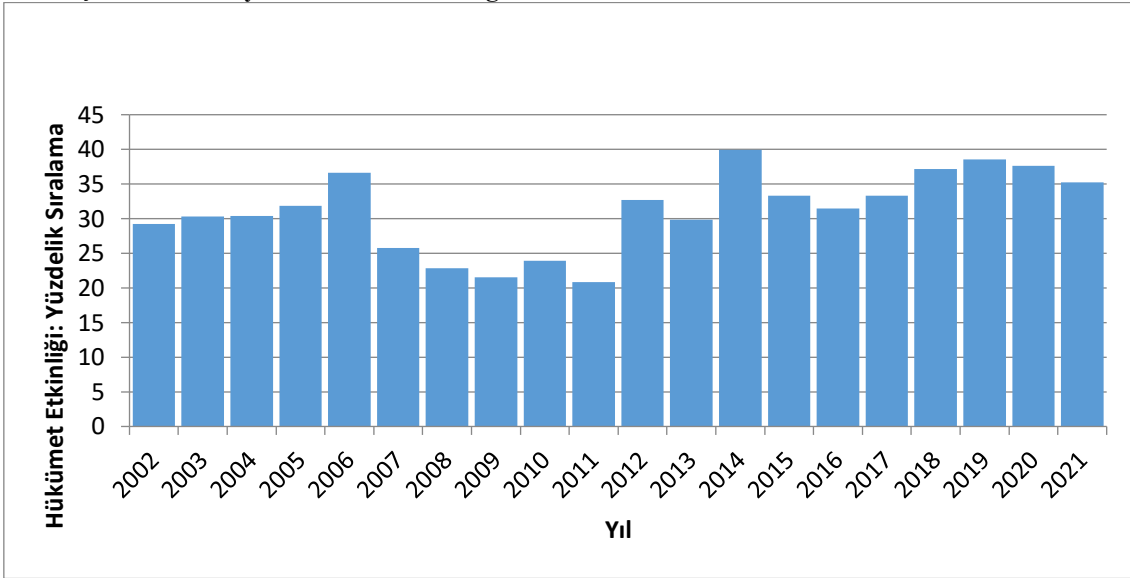
2.17. Ukrayna

Şekil 66: Ukrayna Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler

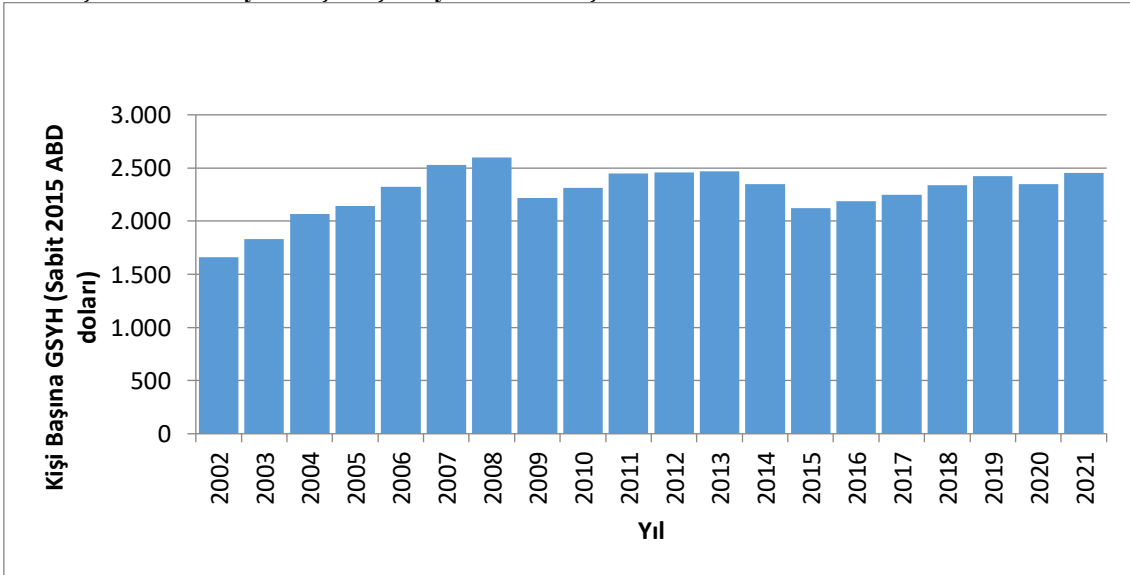
Ukrayna’da 2002’de 700 milyon \$ civarında kalan net FDI girişi, Orange Devrimi sonrası özelleştirme ihaleleri ve WTO müzakereleriyle 2005’te 8 milyar \$’a sığrayarak Ukrayna’nın yatırım algısında keskin bir iyileşmeye işaret etmiştir (Prysiashniuk vd., 2020). 2006’da geçiş ekonomileri genelinde gözlenen gelir artışı ve piyasa derinleşmesiyle girişler 5,8 milyar \$’a gerilemesine rağmen, 2007-2008’de küresel likidite bolluğunun da etkisiyle 10-11 milyar \$ bandına çıkarak tepe noktasına ulaşmıştır. 2009’daki küresel kriz, bankacılık kanalındaki şoklar nedeniyle yatırımı 4,5 milyar \$’a çekerek ülkeye risk primi kattı. 2010-2012 toparlanmasında ise imalat ve telekom sektörlerindeki yeniden yapılandırmalar belirleyici olmuş, fakat 2014 Kırım ilhakı sonrası jeopolitik risk FDI’yi neredeyse dondurmuştur. Bayır’ın geçiş ekonomileri paneli, gelir seviyesi ve kurumsal kalite düştükçe girişlerin hassaslaştığını teyit etmektedir (Bayır, 2020). 2016-2019 döneminde kısmi toparlanma gözlenirse de, yatırımlar ağırlıklı olarak yeniden yatırım yoluyla geldi; yeni yeşil-alan yatırımlar sınırlı kaldı. 2020’de pandemi koşulları net girişleri asgari seviyeye iterken, 2021’de borç-yeniden yapılandırma ve AB düzenlemelerine uyum paketleri sayesinde 8 milyar \$’lık güçlü bir sıçrama kaydedilmiştir. Bu dalgalı seyir, yatırım kararlarının siyasi istikrar ve hukuk güvenliğiyle ne ölçüde bağlantılı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Şekil 67: Ukrayna Hükümet Etkinliği

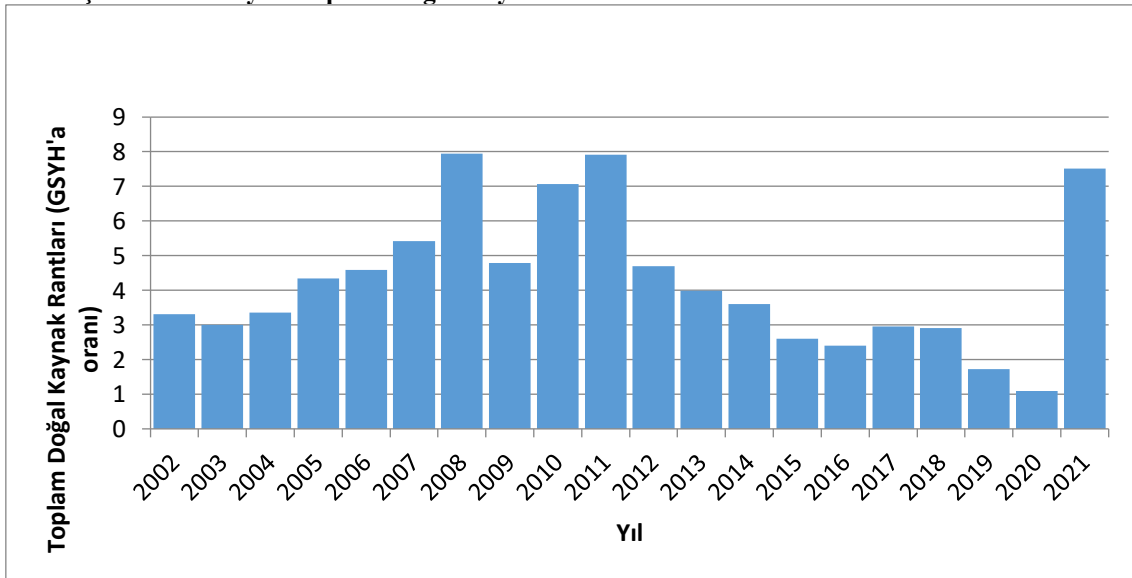
2002-2004 arasında yüzde 30 seviyesinde seyreden yönetim etkinliği endeksi, vergi idaresi ve gümrük kolaylaştırmalarıyla 2006'da %36'ya yükselmiştir (Çobanoğlu, 2024). 2007-2009 krizinde mali baskılar ve enerji şokları göstergesi %25'e çekmiş, 2010-2013'te AB Ortaklık Anlaşması kapsamında şeffaf ihale yasalarıyla %33-34 bandında toparlanma görülmüş, 2014'te desantralizasyon reformu yerel bütçeleri güçlendirerek endeksi %40'a sıçratmıştır (Michalski vd., 2022). ProZorro e-ihale platformunun 2016'da ulusal çapta devreye girmesi sürdürülebilir yükseliş sağlamış, 2019'da e-fatura zorunluluğu puanı %38-39 bandına sabitlemiş, 2020'de pandemi harcamalarındaki denetim açıkları %2'lik düşüş yaratsa da, 2021'de Dijital Kimlik (Diia) uygulaması endeksi yeniden %35'in üzerine taşımıştır (Dziura & Magdich, 2024).

Şekil 68: Ukrayna Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

2002’de 1.600 \$ civarında olan reel kişi başı gelir, emtia talebi, verimlilik artışı ve sermaye girişleriyle 2008’de 2.600 \$’a yükselmiştir (Moshensky, 2024). 2009 krizinde gelir %15 düştükten sonra IMF destekli programlarla 2010-2012’de 2.400 \$ bandına toparlanmıştır. 2014’teki jeopolitik şoklar geliri 2.200 \$’a çekmiştir. 2016 sonrası makro istikrar paketi ve tarım-bilişim ihracatı 2019’a dek kademeli yükseliş sağlamıştır. 2020’de pandemi iç talebi baskılsa da genişlemeci maliye politikası geliri nispeten korumuştur. Covid krizinin etkilerine rağmen 2021’de 2.450 \$ seviyesine çıkılmasının en temel sebeplerinden biri yurtdışında çalışan Ukrayna’lı işçilerin ailelerine gönderdikleri döviz transferlerinin toplam 15 milyar \$’a ulaştığını ve bu miktarın Ukrayna’nın aynı yılki gayrisafi yurt içi hasılasının yaklaşık %8’ine karşılık gelmesi olarak belirtilmektedir (Mamaiev, 2025). Ek olarak, Dijital Dönüşüm Bakanlığı’nın hız verdiği Diia.City, e-ticaret ve bulut altyapısı hibeleri, KOBİ’lerin sermaye harcamalarını yeniden canlandırarak toparlanma sürecine ivme kazandırmıştır (Dziura & Magdich, 2024). Sonuç olarak, Ukrayna’nın dalgalı makroekonomik ortamında emtia döngüleri, göçmen havaleleri ve dijitalleşme odaklı reformlar bir araya gelerek kişi başı geliri yeniden yükseltmiş ve ekonominin dış şoklara karşı dayanıklılığını kısmen de olsa güçlendirmiştir.

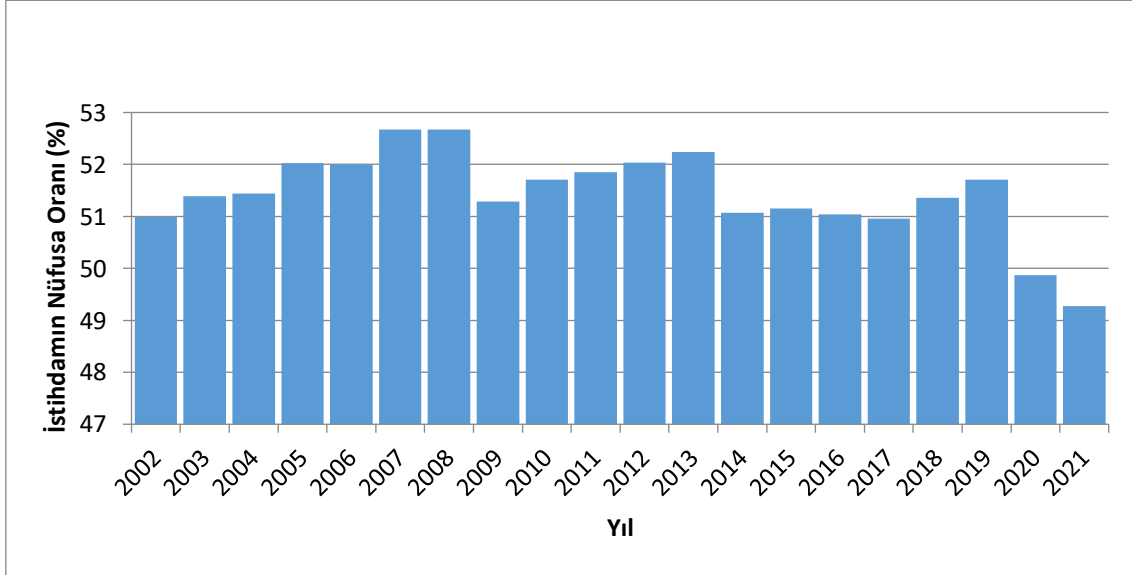
Şekil 69: Ukrayna Toplam Doğal Kaynak Rantları

Grafik, 2002’de GSYİH’nin yaklaşık %3’ü düzeyindeki toplam doğal kaynak rantının, küresel petrol ve demir cevheri rallisinin etkisiyle altı yıl boyunca tırmanarak 2008’de %8 eşğine ulaştığını göstermektedir (Voytyuk, 2020). 2009’da Gazprom’un fiyat revizyonu ve küresel talep daralması, rant payını %7’ye çekmiş; dış şokların kamu

gelirlerinde ani düşüşler yaratabileceği teyit edilmiştir (Lee, 2017). Brent petrolünün 2010-2012 döneminde 100 US\$/varil bandında seyretmesi ve aynı yıllarda verilen kaya gazı arama lisansları, 2011’de oranı yeniden yaklaşık %8’e taşımıştır (Vakarchuk, 2012). 2012 sonrasında fiyat normalleşmesiyle rant payı kademeli gerilemiş, 2013’te %4,5 düzeyine inmiş, Donbas çatışması, azalan enerji tüketimi ve sübvansiyonlu tarifeler 2014 sonrası oranı kalıcı biçimde %4-5 bandına sıkıştırarak yapısal bir kırılma yaratmıştır (Voytyuk, 2019). 2020’de Covid-19 kaynaklı petrol fiyat çöküşü görülen en düşük seviye olan yaklaşık %1,5’lik orana yol açmıştır (Onyshchenko vd., 2021). Buna karşın 2021’de enerji-metal fiyatlarında eşanlı toparlanma ve hurda ihracatına getirilen geçici stok vergileri, rant payını çarpıcı biçimde %7,5’e sıçratmıştır (van der Nest & van Vuuren, 2023). Sonuç olarak Ukrayna ekonomisinin doğal kaynak rantlarına ilişkin dış fiyat duyarlılığını ve düzenleyici müdahalelerin bütçe ile cari denge üzerindeki oynaklığı hem keskin düşüşler hem de ani toparlanmalar aracılığıyla biçimlendirdiğini ortaya koymaktadır.

Şekil 70: Ukrayna İstihdamın Nüfusa Oranı

2002’de %51 olan istihdam oranı, 2007-2008’de sanayi yatırımları ve inşaat patlamasıyla %52,7’ye çıkarak zirve yapmıştır. 2009’daki küresel daralma oranı %51’e çekmiş, 2010-2013 aktif işgücü programları ise %52 civarında denge getirmiştir (Oliskevych, 2015). 2014’te çatışma bölgelerindeki üretim kayıpları istihdamı %50’nin altına indirmiş, 2016’da hizmet-bilişim eksenli büyüme ve tarımsal lojistik talebi yeni istihdam yaratmıştır (Zakharova vd., 2022). 2017-2019’da uzaktan çalışma modellerinin yaygınlaşması oranı %51,8’e taşımıştır (Dziura & Magdich, 2024). 2020 pandemisi

hizmetler ve perakendeyi vurarak oranı %49,8'e düşürmüştür. 2021 sonrasında ise havalelerin hane gelirine katkısı işgücü arzını esnekleştirerek toparlanmayı desteklemiştir (Mamaiev, 2025). Sonuç olarak, ekonomik-jeopolitik döngülerin işgücü piyasasında doğrudan ve gecikmeli etkiler yarattığını, sektörel çeşitlenme ile dijital beceri dönüşümünün istihdamı dengelediğini vurgulamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAYNAK LANETİ HİPOTEZİNİN GEÇERLİLİĞİNİN TEST EDİLMESİ

3.1. Literatür Taraması

3.1.1. Doğal Kaynak Laneti Hipotezini İnceleyen Literatür

Doğal kaynak zenginliği, kalkınma üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir; bu durum, ekonomik bağımlılık, kurumsal zayıflıklar ve yolsuzluk gibi sorunlara yol açar. Aşırı kaynak kullanımı, diğer sektörlerin gelişimini engelleyip ekonomik dalgalanmalara sebep olabilir. Bu nedenle, bu karmaşık mesele hem teorik hem pratik açıdan derinlemesine incelenmelidir.

Bir doğal kaynağın fiyatında yaşanan önemli artış, yeni doğalgaz rezervlerinin keşfi ve bu rezervlerin ihraç edilmesi durumunda, artan ihracat gelirleriyle birlikte ülkeye giren döviz miktarında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Bu süreç, ulusal para biriminin reel değer kazanmasına yol açar; dolayısıyla enflasyon etkileri dikkate alındığında, para biriminin alım gücünde bir artış meydana gelir (Wijnbergen, 1984).

Para biriminin değerlenmesi, söz konusu ülkenin ihraç ürünlerinin uluslararası pazarlardaki rekabetçiliğini olumsuz yönde etkileyerek, ihracata dayalı imalat sektörünün ekonomideki payının düşmesine yol açmaktadır. Bu durum, dış ticaret dengesini bozabilir ve ekonomik büyüme üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabilir (Polterovich vd., 2010).

Hollanda Hastalığı terimi, 1960'ların başında Kuzey Denizi'nde büyük doğalgaz rezervlerinin keşfi sonucunda Hollanda'nın yaşadığı ekonomik zorluklara atıfta bulunmaktadır. Bu olgu, doğal kaynakların keşfinin, ülkedeki sanayi ve diğer sektörlerin daralmasına yol açarak ekonomik dengesizlikler yaratması anlamına gelir. Hollanda, zamanla bu durumu aşmayı başarmış olsa da kavram günümüzde ekonomik literatürde hâlâ önemli bir yer tutmaktadır (Gylfason, 2007).

Hollanda hastalığıyla ilişkili alternatif bir mekanizma, doğal kaynak gelirlerinin imalat sanayilerine yönlendirilmesi yerine, bu gelirlerin yeniden doğal kaynaklar ile uluslararası ticarete tabi olmayan hizmetler ve konut gibi sektörler akmasıdır. Bu durum, imalat sektörlerine tahsis edilebilecek sermayenin azalmasına neden olmakta; zamanla bu etki, imalat sanayilerinin gerilemesine ve dolayısıyla ülkenin sanayisizleşme sürecine girmesine yol açmaktadır (Sachs ve Warner, 1995).

Uluslararası piyasalarda fiyatı belirlenen petrol ve çeşitli madenler gibi doğal kaynaklar, öngörülemeyen ve belirli bir süre zarfında değişkenlik gösteren fiyat döngülerine tabi olmaktadır. Bu döngüler, piyasa dinamikleri, talep ve arz faktörleri gibi çeşitli etkenler tarafından şekillendirilmekte ve bu durum, genel ekonomik istikrar üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır (Dünya Ticaret Örgütü, 2010). Dolayısıyla, bu kaynakların fiyatları hem ekonomik öngörüler hem de stratejik planlamalar açısından zorlu bir belirsizlik ortamı oluşturmaktadır.

Fiyatlardaki ani düşüşler, devlet bütçesinde önemli sarsıntılar meydana getirerek ekonomiler üzerinde zincirleme olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Özellikle doğal kaynaklara dayalı ekonomilerde, kaynak gelirlerinin artışıyla birlikte artırılan kamu harcamaları, fiyatlar düştüğünde sürdürülebilirlik açısından ciddi bir risk oluşturmaktadır. Bu durum, devletlerin gelirlerinde azalmaya yol açarak bütçe açıklarını derinleştirir ve dolayısıyla sosyal hizmetler ile altyapı yatırımlarında kısıtlamalara sebep olur. Fiyatların düşmesi, özel sektörde yatırım ve istihdam üzerinde olumsuz etkiler yaratarak ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olmaktadır. Bu zincirleme etkiler, uzun vadede ekonomik istikrarı zedeleyerek toplumsal refah üzerinde ciddi olumsuzluklara yol açabilir (Atkinson ve Hamilton, 2003). Dolayısıyla doğal kaynak gelirlerinin etkili bir şekilde yönetilmesi ve fiyat dalgalanmalarına karşı mali önlemlerin alınması, ekonomik istikrarın korunması açısından hayati bir önem taşımaktadır.

Manzano ve Rigobon, doğal kaynakların teminat (collateral) olarak değerlendirilmesinin, uluslararası piyasalarda doğal kaynak fiyatlarının artış gösterdiği dönemlerde bir ülkenin kredibilitesinin yükselmesine ve borçlanma imkanlarının kolaylaşmasına yol açtığını belirtmektedir. Ancak bu fiyatların düştüğü dönemlerde borçlanma süreçleri zorlaşmakta ve mevcut kredilerin geri ödenmesi güç hale gelmektedir. Bu durum, devalüasyonlar ve çeşitli ekonomik önlemlerle bir araya geldiğinde, ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır (Dünya Bankası, 2007).

Papyrakis ve Gerlagh'ın araştırması, doğal kaynağın varlığının ekonomik dinamikler üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Araştırmaya göre, doğal kaynakların bulunduğu bir ekonomik ortamda, bu kaynaklardan elde edilmesi beklenen yüksek gelir, bireylerin tasarruf eğilimlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu sonuç, bireylerin gelecekteki belirsizlikleri göz ardı ederek harcamalarını artırmalarına

yol açmakta ve nihayetinde tasarruf oranlarının düşmesine neden olmaktadır. Azalan tasarruflar, birikimlerin azalmasına, bu durum da yatırım hacminin gerilemesine sebep olmaktadır. Bunun sonucunda düşük yatırım düzeyleri, ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olarak uzun vadede sürdürülebilir kalkınma açısından olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Sonuç olarak, doğal kaynaklar üzerindeki beklentilerin, ekonomik büyüme için kritik öneme sahip olan tasarruf ve yatırım süreçlerini etkilediği ve bu etkileşimin büyüyen ekonomilerde dikkatle ele alınması gereken bir mesele olduğu ortaya çıkmaktadır (Papyrakis ve Gerlagh, 2006).

Doğal kaynaklar bakımından zengin ülkelerde, iç piyasalarda enerji fiyatlarının (akaryakıt, doğalgaz vb.) küresel fiyatlara kıyasla düşük tutulması, enerji yoğun üretim yöntemlerinin gereksiz yere yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Bu durum, dış pazarda daha az enerji yoğunluğu olan firmalarla rekabet gücünün zayıflamasına neden olmaktadır (Gylfason, 2000). Enerji kaynaklarının fiyatlandırılması, yerel üretim olanakları ile uluslararası rekabet gücü üzerinde önemli bir etki yaratmaktadır. Bu durum, ekonomik dinamiklerin yanı sıra, enerji politikalarının belirlenmesi ve sürdürülebilir enerji yönetimi açısından da dikkate alınması gereken bir unsurdur. Enerji maliyetlerinin artması veya düşmesi, yerel endüstrilerin verimliliğini ve rekabetçilik düzeyini doğrudan etkileyerek, bölgesel ve küresel pazarlardaki konumlarını belirleyebilir. Dolayısıyla, enerji fiyatlandırması hem ekonomik sürdürülebilirlik hem de stratejik planlamalar açısından kritik bir faktör olarak öne çıkmaktadır.

3.1.2. Sovyet Sonrası Ekonomileri İnceleyen Literatür

Petrovskaya vd. çalışmalarında, 1990'dan 2021'e kadar Sovyet sonrası ülkelerdeki endüstriyel gelişme dinamiklerini analiz ederek, brüt katma değer (GVA) oranlarındaki düşüşü, üretimdeki zorlukları ve ithalata bağımlılığı vurgulayarak, bu ülkelerin ekonomik geçişleri ve endüstriyel potansiyeli hakkında ampirik içgörüler sağlamaktadır. Sovyet sonrası ülkelerin endüstriyel kalkınma sürdürülebilirliği ile mücadele ettiği; makine ve ekipman ithalatına yüksek bağımlılığa sahip olduğu tespit edilmiştir. (Petrovskaya vd., 2021)

Shleifer ve Treisman çalışmalarında, Rusya'nın 1990'lar boyunca yaşadığı üretim çöküşü, hiperenflasyon ve şok terapisi deneyimini, 2000'lerin ortasında olağan bir piyasa ekonomisine evrilme tezini ele alır. Çalışma, bölgesel gelir yakınsaması, özel sektör

payındaki artış ve mali disiplin sayesinde Rusya'nın kurumsal göstergelerinin Latin Amerika ortalamasına yaklaştığını ve satın-alma-gücü-paritesi GSYİH'sının 2000-2004 arasında yılda ortalama %6,5 büyüdüğünü göstermektedir. Böylece Sovyet miraslı yapıların reformlar yoluyla tersine çevrilebileceğine dair ampirik kanıt sunulmuştur. (Shleifer & Treisman, 2005).

Elborgh-Woytek çalışmasında, 1993-2002 verisiyle hazırladığı yerçekimi (gravity) tahminlerinde, BDT ülkelerinin ticaret açıklık düzeyinin Orta-Doğu Avrupa ve Baltık grubuna göre kalıcı olarak düşük seyrettiğini, bunun başlıca nedenlerinin yavaş özelleştirme temposu, zayıf altyapı ve yüksek taşımacılık mesafeleri olduğunu saptar. Çalışma, piyasa-yönelimli reform puanındaki her 10 birimlik artışın ihracat/GDP oranını 3 puan yükselttiğini; buna karşın coğrafi uzaklık ve denize çıkışsızlık (landlocked) etkisinin reform kazanımlarını yarı yarıya erittiğini ortaya koyar (Elborgh-Woytek, 2003).

Freinkman vd. çalışmalarında, 1995-2001 dönemine ilişkin ayrıntılı gümrük serileriyle, Sovyetler içi serbest ticaret anlaşmasının (CIS FTA) üyeler arası mal akımlarını %12 artırdığını fakat düşük-gelirli "CIS-7" grubunun imalat ihracatındaki payının hâlâ %10'un altında kaldığını gösterir. Çalışma, imalat odaklı çeşitlenme için tarife-dışı engellerin (menşe kuralları, sınır prosedürleri) sadeleşmesi gerektiğini savunur; aksi hâlde bölge dışı pazar payı kaybının devam edeceği vurgulanır. (Freinkman vd., 2004).

Shepotylo çalışmasında, "Gravity with Zeros" yaklaşımı ile 1996-2006 dönemi Sovyet Sonrası ihracat-ithalat akımlarını sıfır-akım gözlemlerini dikkate alarak yeniden tahmin eder; model, Rusya dışındaki Sovyet Sonrası ülkelerinin ortalama ticaret potansiyelinin fiili hacmin yaklaşık iki katı olduğunu hesaplamıştır. Çalışmada, yüksek nakliye maliyetleri ve düşük kurumsal kapasitenin ticaret açığını açıklayan başlıca etkenler olduğu, reform ve altyapı iyileştirmelerinin gerçekleşmesi hâlinde dış ticarete hızlı bir ölçeklenme alanı bulunduğu tespit edilmiştir (Shepotylo, 2009).

Gasimov vd. çalışmalarında, AB üyesi olmayan Sovyet sonrası ülkelerde kurumsal kalitenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz ederek, U şeklinde bir ilişkiyi ve enerji açısından zengin ve zengin olmayan ülkeler arasındaki farklı etkileri ortaya çıkararak açıklığın önemini ve enflasyon ve nüfus artışından kaynaklanan olumsuz etkilerin önemini vurgulamaktadır. Kurumsal çevre ve ekonomik büyüme arasındaki U

şeklindeki ilişki ile enerji zengini ülkelerde kurumsal kalitenin etkisi zengin olmayan ülkelere kıyasla daha düşük olduğu tespit edilmiştir. (Gasimov vd., 2023)

Dabrowski çalışmasında, 1992'den 2021'e kadar Sovyet sonrası ülkelerdeki makroekonomik politikaların ve reformların geriye dönük bir analizini sunarak, özellikle Sovyet ekonomisinden miras kalan yapısal çarpıklıkların ardından istikrar, büyüme ve ekonomik şoklara karşı kırılabilirlik konularını vurgulamaktadır. Sovyet sonrası ülkelerde küresel pandemi COVID sonrası ekonomik şoklara karşı savunmasızlığın halen devam edildiği tespit edilmiştir (Dabrowski, 2022).

Golovnin & Grinberg çalışmalarında, 1992'den 2019'a kadar 12 Sovyet sonrası ülkede sosyo-ekonomik kalkınmanın karşılaştırmalı bir değerlendirmesini sağlamakta, GSYİH dinamiklerini, yatırım oranlarını ve devlet düzenlemesinin etkisini analiz ederek bu ekonomilerdeki hem başarıları hem de devam eden zorlukları vurgulamaktadır. İncelenen 12 ülke içinde başarılı ekonomi olarak Türkmenistan, Kazakistan ve Ermenistan tespit edilmiştir. Kalıcı sorun olarak yoksulluk, eşitsizlik ve ekonomik istikrarsızlık tespit edilmiştir (Golovnin & Grinberg, 2021).

Taguchi & Abdullaev çalışmalarında, 15 Sovyet sonrası ekonomideki sanayisizleşmeyi ampirik olarak incelemekte ve imalatta karşılaştırmalı dezavantajlar, beşeri sermaye eksikliği, Hollanda Hastalığı etkileri ve özellikle Azerbaycan, Kazakistan ve Ukrayna gibi orta gelirli ülkelerde olgunlaşmamış kurumlar gibi faktörleri vurgulamaktadır. Çalışma sonucunda orta gelirli Sovyet sonrası ülkelerde sanayisizleşme tespit edilmiştir (Taguchi & Abdullaev, 2022).

Ugli çalışmasında, küresel değer zincirinin Sovyet sonrası üretime geriye dönük katılımını ve lojistik performansı ile ilişkisini değerlendiriyor, lojistik performansının küresel değer zincir katılımının %70-80'ini oluşturduğunu ortaya koyarak Sovyet döneminin olumsuz mirasının üstesinden gelerek lojistiği iyileştirme ihtiyacını vurguluyor. Çalışmada, küresel değer zincir katılımı ve gelir seviyeleri arasında pozitif korelasyon tespit edilmiştir (Ugli, 2022).

Kakhkharov & Rohde çalışmalarında, panel veri ekonometrik modelleri kullanarak havale akışlarının kayıt dışı ekonomiler üzerindeki etkisini inceleyerek Sovyet sonrası ekonomiler üzerinde ampirik analiz yapmıştır. Havalelerin yaklaşık %25'inin bölgenin kayıt dışı ekonomilerine girdiği, ekonomik davranışı ve düzenleyici ihtiyaçları

etkilediği, daha güçlü düzenlemeler ile yasadışı ekonomik faaliyetlerin azaltabileceği tespit edilmiştir. (Kakhkharov & Rohde, 2023)

Abbasov & Aliyev çalışmalarında, dokuz Sovyet sonrası ülkede Wagner yasasını ve Keynesyen hipotezini test ederek Letonya, Litvanya, Özbekistan, Gürcistan, Kırgızistan Cumhuriyeti ve Ukrayna'da Wagner yasasının uzun vadeli geçerliliğini ve Estonya, Özbekistan, Azerbaycan, Kırgız Cumhuriyeti ve Moldova'da Keynesyen hipotezinin uzun vadeli geçerliliğini tespit etmiştir (Abbasov & Aliyev, 2018).

Churbanov & Rozmainsky çalışmasında, Sovyet sonrası Rus hanelerinin 2007'den 2019'a kadar gelir ve tüketim davranışlarını ampirik olarak analiz ederek, tüketim modellerinin planlama belirsizlikleri nedeniyle Milton Friedman'ın kalıcı gelir hipotezinden ziyade Christopher Carroll'un "tampon stok" modeliyle uyumlu olduğunu ortaya koyuyor. Gelirdeki dalgalanmaların Rusya'daki tüketim davranışını önemli ölçüde etkilediği tespit edilmiştir. (Churbanov & Rozmainsky, 2022)

Yüksel vd. çalışmalarında, sovyet sonrası ülkelerin bankacılık sektöründeki karlılığın belirleyicilerini incelemişlerdir. Karlılığın belirleyicileri arasında kredi tutarı, faiz dışı gelir ve ekonomik büyüme yer almaktadır. 2008 küresel ipotek krizinden doğan olumsuz bir etki ve kredi/GSYİH oranı ile karlılık arasında olumsuz bir ilişki tespit edilmiştir. Buna karşın faiz dışı gelir ve ekonomik büyüme banka karlılığını olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. (Yüksel vd., 2018)

Mizobata & Iwasaki çalışmalarında, 121 çalışmadan elde edilen 2.894 tahmini sentezlemişlerdir. Özelleştirme sonrası mülkiyetin, Orta-Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği'ndeki firma performanslarını önemli ölçüde etkilediğini ve özel kuruluşların işletmelerin yeniden yapılandırılmasında devlet mülkiyetinden daha iyi performans gösterdiği tespit edilmiştir. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ülkeleri, kurumsal yeniden yapılandırmada Eski Sovyetler Birliği'nden daha iyi performans gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır (Mizobata & Iwasaki, 2024).

3.1.3. Kurum Kalitesi ve Büyüme İlişkisini İnceleyen Literatür

Doğal kaynakların lanet olgusu, genellikle bu kaynakların yönetimi üzerindeki rant arayışları ve yolsuzluk gibi olgularla ilişkilendirilmekte olup, bu durum, kaynakların sürdürülebilir kullanımını engelleyerek ekonomik ve sosyal istikrarsızlık yaratmaktadır. Bu kapsamda doğal kaynakların varlığı, çoğu zaman toplumsal çatışmalara ve kurumsal

zayıflamalara yol açarak, gelişim süreçlerini olumsuz etkileyebilmektedir (Busse ve Gröning, 2013).

İimi'ye göre, iyi yönetimin temel unsurları arasında hesap verebilirlik, kamu vatandaşlarının etkin katılımı, hükümetin etkinliği, sağlam yasal çerçeveler ve yolsuzluğa karşı etkili politikaların varlığı bulunmaktadır; bu unsurların her biri, doğal kaynakların ekonomik büyümeye katkısını sağlamak açısından hayati bir rol oynamaktadır (İimi, 2007).

Iradian çalışmasında, panel genelleştirilmiş momentler yöntemi tahminleriyle 1996-2005 sürecinde 12 Sovyet Sonrası ülkede büyümenin itici gücünü araştırmıştır. Bulgular, kayıp çıktının telafisi, makro-istikrar ve petrol-gaz fiyat şoklarının toplam büyümenin %70'ini açıkladığını; buna karşın kurumsal kalite endeksinin eşik değerin olan %2,5'un altında kaldığı ekonomilerde sermaye derinleşmesinin sınırlı olduğunu göstermektedir. Çalışmada, büyümenin sürdürülebilirliği için ikinci nesil reformların, özellikle mülkiyet hakları ve yargı bağımsızlığının, kritik olduğu tespit edilmiştir (Iradian, 2007).

Bazı iktisatçılar, ülkelerin doğal kaynakları ile ilgili yaşanacak olan lanetin veya nimetin belirlenmesinde iyi yönetim pratiklerinin kritik bir faktör olduğunu ileri sürmektedirler. Bu görüş, yönetim kalitesinin doğal kaynakların etkin kullanımını ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlama kapasitesinin, kaynak zenginliğinin ekonomiye katkı sağlamadaki rolü üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Bu çerçevede iyi yönetim uygulamalarının varlığı, doğal kaynakların toplumsal refahı artırma potansiyelini maksimize ederken, zayıf yönetim ise bu kaynakların sömürülmesi ve ekonomik gerileme gibi olumsuz sonuçlara yol açabileceğini ortaya koymaktadır (Deacon, 2011).

Kurumsal kalite, ülkelerin doğal kaynaklar ile ilgili yaşadığı "lanet" olgusundan kaçınımlarına katkıda bulunabileceği araştırılmaktadır. Bu bağlamda, yüksek standartlarda uygulamalar ve iyi yönetim ilkeleri benimseyerek, kaynak zenginliğinin sürdürülebilir ekonomik gelişme ve toplumsal refaha dönüşmesini sağlama potansiyeli öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, kurumsal kalite uygulamaları, doğal kaynakların etkin ve adil bir şekilde yönetilmesi yoluyla, ülke düzeyinde yapısal sorunların aşılmasına yardımcı olabilir (Mehlum vd., 2006).

Bazı araştırmalara göre, doğal kaynakların varlığı hukukun üstünlüğü üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmekte; ancak diğer çalışmalarda, bu kaynakların hukukun

üstünlüğü üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı belirtilmektedir. Bu çelişkili görüşler, doğal kaynak yönetiminin hukuki sistemler üzerindeki potansiyel etkilerini anlamak açısından önemli bir tartışma alanı oluşturmaktadır. (Busse ve Gröning, 2013).

Kurumların tarafsızlığını temin etmeyen ve mevcut kötü kurumsal yapıları destekleyen politikalar, doğal kaynak laneti sorununu çözme çabalarına katkıda bulunmamaktadır. Bu durum, etkili ve adil yönetim mekanizmalarının eksikliğiyle birleştiğinde, kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasını engelleyerek, ekonomik kalkınma ve toplumsal refah üzerinde olumsuz etkilere yol açmaktadır. Dolayısıyla, kurumsal yapının iyileştirilmesi ve tarafsızlığın sağlanması, doğal kaynakların doğru yönetimi açısından hayati öneme sahiptir (Kolstad ve Wiig, 2009).

Bazı çalışmalar, kurumsal kalitenin ve pazar koşullarının elverişli olduğu durumlarda dahi, doğal kaynak zenginliğinin ekonomik büyümeyi yavaşlatabileceğini öne sürmektedir. Özellikle Boyce ve Emery, doğal kaynak açısından zengin olan Amerika Birleşik Devletleri eyaletlerinde ekonomik büyümenin daha yavaş bir seyir izlediğine dair bulgular sunarak, bu durumu destekleyen kanıtlar ortaya koymuşlardır (Boyce ve Emery, 2011).

İktisatçılar, insan sermayesinin yetersiz gelişiminin, ülkelerin doğal kaynak lanetine maruz kalmalarının temel sebeplerinden biri olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu bağlamda, düşük eğitim seviyeleri ve sınırlı beceri setleri, toplumların kaynaklarını etkin bir şekilde yönetme ve ekonomik gelişim sağlama kapasitesini azaltarak, doğal kaynakları mevcut potansiyelinin altında değerlendirmelerine yol açmaktadır. Bu durum, ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini tehdit etmektedir (Papyrakis ve Gerlagh, 2004).

Doğal kaynak laneti tezine karşıt görüşler arasında, insan sermayesinin düşük seviyesi ve nitelikli iş gücünün üretken sektörlerden doğal kaynak sektörlerine kaymasının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği yönündeki çalışmalar dikkat çekmektedir (Dünya Bankası, 2007). Dolayısıyla nitelikli insan kaynağının etkin alanlarda yönlendirilmesinin, ekonomik gelişme üzerinde belirleyici bir rol oynadığı ifade edilmektedir.

Demokrasinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri konusunda iktisatçılar arasında tam bir görüş birliği sağlanamamıştır; bazı araştırmalar, demokratik sistemlerin ekonomik performansı olumlu yönde etkileyebileceğini öne sürerken, diğerleri bu ilişkinin karmaşık ve durumsal faktörlere bağlı olduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede

demokratik yönetim biçimlerinin, şeffaflık, hesap verebilirlik ve bireysel özgürlükler aracılığıyla ekonomik gelişimi teşvik edebileceği düşünülse de bazı durumlarda otoriter rejimlerin istikrarı ve hızlı karar alma süreçleri gibi unsurlar da büyümeyi destekleyebilmektedir. Dolayısıyla, demokrasinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, çeşitli değişkenlerin etkileşimi ile şekillenen çok boyutlu bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır (Frankel, 2010).

Bir araştırma, doğal kaynak bağımlılığı ile otoriter rejimler arasındaki ilişkiyi inceleyerek, doğal kaynakların bağımlılığının uzun vadede diktatörlük eğilimlerini teşvik etmediği sonucuna ulaşmasına rağmen, bazı istisnai durumların var olabileceğini vurgulamıştır. Bu durum, kaynakların yönetimi ve siyasi yapıların dinamikleri gibi faktörlerle ilişkilendirilebileceği düşünülen karmaşık bir etkileşim alanını işaret etmektedir (Haber ve Menaldo, 2011)

Ekonomik büyümenin olumsuz bir seyir izlemesi ve yoksulluk seviyelerindeki artış, iç savaş riskini artıran önemli dinamikler arasında yer almaktadır. Bu iki faktör, toplumsal huzursuzluk ve siyasi istikrarsızlık yaratma potansiyeline sahip olup, kaynaklara erişim ve yaşam standartlarındaki düşüşler, sosyal gerilimleri tırmandırarak çatışma ortamlarını besleyebilir. Dolayısıyla, sürdürülebilir ekonomik politikaların geliştirilmesi ve yoksullukla mücadele stratejilerinin uygulanması, barış ve güvenliği korumak adına kritik bir öneme sahiptir (Ross, 2003).

Doğal kaynaklara olan bağımlılık, iç savaşlarla olan ilişkisi açısından dikkate değer bir araştırma alanıdır; bu bağımlılığın, savaşların sebepleri ve dinamikleri üzerinde önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Özellikle, kaynak zengini bölgelerdeki toplumsal gerginlikler ve çıkar çatışmaları, çatışmaların patlak vermesine veya uzamasına katkıda bulunmakta, bu durum da kaynakların kontrolü ile ilgili rekabeti körüklemektedir (Frankel, 2010). Böylece, doğal kaynakların varlığı hem çatışma sebeplerini hem de savaş sonrası dönemlerdeki yeniden yapılanma süreçlerini şekillendiren kritik bir faktör olarak öne çıkmaktadır.

Cockx ve Franck'ın gerçekleştirdiği çalışmada, sağlık harcamalarının milli gelire oranı incelenerek doğal kaynak bağımlılığının sağlık harcamalarını azalttığına dair bulgular elde edilmiştir. Bu sonuç, doğal kaynaklara dayalı ekonomik yapıların, sağlık yatırımlarının düzeyini olumsuz yönde etkileyebileceğini göstermektedir (Cockx ve Francken, 2014).

Achuo vd. çalışmalarında, 44 Afrika ülkesinin 1996-2022 dönemine ait verilerini kullanarak doğal kaynak rantlarının sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada ekonomik kalkınma için kişi başına GSYİH, sosyal kalkınma için Fiziksel Yaşam Kalitesi Endeksi (PQLI) ve çevresel sürdürülebilirlik için sera gazı emisyonları alınmış; panel genelleştirilmiş momentler yöntemiyle tahminler yapılmıştır. Bulgular, doğal kaynak gelirlerinin ekonomik büyümeyi yavaşlattığını, buna karşılık sosyal gelişmeyi ve çevresel performansı iyileştirdiğini göstermektedir. Kaynak-zengin ülkelerde büyüme üzerindeki olumsuz etki daha güçlüdür; iyi yönetim düzeyi belli bir eşiği aştığında bu negatif etki azalmakta, hatta tersine dönebildiğini tespit etmişlerdir. Yazarlar, kaynak gelirlerinin kalkınmaya hizmet etmesi için kurumsal kaliteyi güçlendirme ve ekonomiyi çeşitlendirme politikalarının gerekli olduğunu vurgulamaktadır (Achuo vd., 2025).

3.1.4. Panel Ekonometrik Yaklaşımlar ve Fourier Metotları

Soyyigit vd. çalışmalarında, 28 ülkenin 1993-2020 dönemi verileriyle oluşturulan panel veri seti üzerinde Fourier-tabanlı LM birim kök, panel eşbütünlük ve Fourier Toda Yamamoto nedensellik testlerini uygulayarak bilgi iletişim teknolojileri (BİT) düzeyi, beşerî sermaye (İK) ve kişi başına GSYİH'nin orman ürünleri ayak izi üzerindeki uzun dönemli etkilerini incelemiştir. Yazarlar, internet kullanıcısı oranı, mobil abone sayısı ve sabit hat abone sayısından ana bileşenler analiziyle türetilen kapsamlı bir BİT endeksi kullanarak literatüre metodolojik yenilik getirirken, insani gelişmişlik endeksini beşerî sermayenin vekil değişkeni olarak dahil etmişlerdir. Ampirik bulgular, ekonomik büyümenin orman ürünleri ayak izini uzun vadede genişlettiğini, buna karşın BİT kullanımının ve beşerî sermaye artışının söz konusu tahribatı istatistiksel olarak anlamlı biçimde azalttığını göstermektedir. Nedensellik analizleri, orman örtüsü yoğun ülkelerde BİT ile İK'den ayak izine tek yönlü; düşük yoğunluklu ülkelerde ise büyümeden ayak izine doğru nedensel akım saptandığını ortaya koyarak, sürdürülebilir orman yönetiminde BİT tabanlı izleme sistemleri ile kapasite artırıcı insan sermayesi yatırımlarının kritik rolünü vurgulamaktadır (Soyyigit vd., 2025).

Pata vd., Almanya'nın 1974-2018 dönemine ait yıllık verileriyle yenilenebilir (RRD) ve nükleer (NRD) enerji ar ge harcamalarının çevresel kalite üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışma, CO₂ emisyonu, ekolojik ayak izi (EF) ve yük kapasitesi faktörü

(LCF) göstergeleriyle çevreyi temsil etmiş; gelir etkisini kontrol ederek EKC ve LCC hipotezlerini kesintisiz yapısal değişimleri dikkate alan Fourier Toda-Yamamoto yaklaşımıyla test etmiştir. Bulgular, CO₂ ve EF denklemlerinde uzun dönemli eşbütünleşme bulunduğunu, EKC hipotezinin geçerli, LCC hipotezinin ise geçersiz olduğunu göstermektedir. Ayrıca RRD harcamalarındaki %1'lik artış CO₂ emisyonlarını istatistiki olarak anlamlı biçimde azaltırken NRD harcamalarının çevre üzerinde anlamlı bir etkisi tespit edilmemiştir; her iki ar-ge kaleminin de EF üzerinde belirgin bir değişim yaratmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, Almanya'nın 2045 karbon nötr hedefi doğrultusunda çevresel performansı iyileştirmek için yenilenebilir enerji ar-ge yatırımlarını önceliklendirmesi gerektiğine işaret etmektedir (Pata vd. 2023).

Pata ve Samour, Fransa'nın 1977-2017 dönemine ait yıllık verileriyle yenilenebilir (REC) ve nükleer enerji tüketiminin çevresel kalite üzerindeki uzun dönemli etkilerini Fourier tabanlı ADF, ARDL eşbütünleşme ve Toda Yamamoto nedensellik testleri aracılığıyla incelemiştir. Çalışma, çevresel bozulmayı CO₂ emisyonu ve ekolojik ayak izi (EF) ile, ekosistemin taşıma kapasitesini ise Load Capacity Factor (LCF) ile temsil ederek literatüre metodolojik yenilik getirmiştir. Ampirik bulgular, EKC hipotezinin CO₂ için geçersiz, LCF için geçerli olduğunu; nükleer enerjinin CO₂ emisyonlarını düşürdüğünü ve LCF'yi yükselterek çevresel kaliteyi iyileştirdiğini, buna karşılık yenilenebilir enerjinin uzun dönemde çevre üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığını göstermektedir. Ayrıca nükleer enerji payındaki %1'lik artışın CO₂'yi istatistiki olarak anlamlı biçimde azaltırken, yenilenebilir enerji şoklarının etkisinin kısa vadede sınırlı kaldığı tespit edilmiştir. Sonuçlar, Fransa'nın karbon nötr hedeflerinde nükleer enerjinin kritik rolüne işaret ederken, yenilenebilir yatırımların etkinliğini artırmak için kurumsal ve teknolojik tamamlayıcılara ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır (Pata ve Samour, 2022).

Kırıkkaleli, Güngör ve Adebayo, Şili'nin 1990-2017 dönemine ait yıllık verileri üzerinden tüketim temelli CO₂ emisyonları ile finansal gelişme, yenilenebilir enerji kullanımı, ekonomik büyüme ve elektrik tüketimi arasındaki uzun dönemli ilişkileri incelemiştir. Araştırmada sınır değerleriyle genişletilmiş ARDL bağlanım testi, FMOLS/DOLS ve Fourier Toda-Yamamoto nedensellik yaklaşımı kullanılmıştır; bulgular finansal gelişme ile yenilenebilir enerji harcamalarının CO₂ ayak izini düşürdüğünü, buna karşılık ekonomik büyüme ve elektrik tüketiminin emisyonları

artırdığını, ayrıca nedenselliğin finansal gelişme ve yenilenebilir enerjiden emisyonlara tek yönlü işlediğini göstermiştir (Kirikkaleli vd., 2022).

Ullah vd., Amerika Birleşik Devletleri'ne ait 1990–2020 dönemini kapsayan verilerden (sürdürülebilir büyüme, enerji dönüşümü, yeşil enerji yenilikleri, doğal kaynak rantları ve çevresel politika sıklığı) oluşturdukları üç aylık paneli Bootstrap Fourier Granger nedensellik testi (BFCQ) aracılığıyla incelemiştir. Çalışma, Fourier tabanlı nedensellik çerçevesi sayesinde yapısal kırılmaları ve dağılımın kuyruklarında yer alan ilişkileri yakalayarak, yeşil enerji yenilikleri ile doğal kaynak rantlarının sürdürülebilir büyüme ve enerji dönüşümünü artırdığını; çevresel politika sıklığının hem doğrudan pozitif etki yarattığını hem de enerji yenilikleri ve doğal kaynak rantlarının olumlu etkilerini kuvvetlendirdiğini tespit etmiştir. Buna göre, sıkı çevre politikaları kaynak rantlarını ve teknolojik yenilikleri yeşil büyümeye dönüştürmede kritik bir çarpan rolü üstlenmektedir (Ullah vd., 2023).

Yuping vd., 1970-2018 dönemine ait yıllık veri setiyle Arjantin'de tüketim temelli CO₂ emisyonlarını; yenilenebilir (REN) ve yenilenemez enerji tüketimi (NREN), ekonomik büyüme ve Ekonomik Küreselleşme Endeksi (GLO) değişkenleri açısından incelemiştir. Çalışmada çoklu yapısal kırılmaları içeren Maki eşbütünleşme testi, ARDL sınır testi, FMOLS/DOLS uzun dönem tahminleri ve Fourier-tabanlı kademeli nedensellik analizi kullanılmıştır. Bulgular, REN ve GLO'nun hem kısa hem uzun vadede emisyonları istatistiki olarak azalttığını; NREN'in ise artış yönlü etkide bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca küreselleşme-yenilenebilir enerji etkileşimi emisyonları düşürürken, küreselleşme-yenilenemez enerji etkileşimi uzun vadede emisyonları artırmaktadır. Bu sonuçlar, fosil yakıtlara bağımlılığın azaltılması ve küreselleşme süreçlerinin yenilenebilir enerji yatırımlarıyla desteklenmesinin Arjantin'in sürdürülebilir kalkınma hedefleri için kritik olduğunu ortaya koymaktadır (Yuping vd., 2021).

Bergougui, Cezayir'in 1990-2022 dönemine ait üç aylık verileriyle Fourier-tabanlı NARDL ve asimetric Granger nedensellik testlerini kullanarak malzeme kaynak verimliliği (MRE), enerji üretkenliği (EP) ve çevresel teknoloji (ENT) şoklarının çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki uzun dönem etkilerini incelemiştir. Bulgular hem pozitif hem negatif MRE ve ENT şoklarının çevresel sürdürülebilirliği iyileştirdiğini, buna karşılık yalnızca pozitif EP şoklarının İstatistiksel olarak anlamlı ve daha güçlü bir

karbon azaltıcı etki yarattığını göstermektedir; negatif EP şoklarının etkisi önemsiz kalmıştır. Nedensellik analizleri MRE, EP ve ENT'den çevresel sürdürülebilirliğe tek yönlü nedensel akımı doğrularken, politika önerileri COP-28 ve SDG 7-8-12 hedeflerine uyumlu olarak MRE ve ENT yatırımlarının önceliklendirilmesi ve EP artışına odaklanan enerji verimliliği stratejilerinin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Bergougui, 2024).

Musah vd., Gana ekonomisi için 1990-2018 dönemine ait yıllık zaman serilerini kullanarak çevresel kalite endeksi (EQI) ile finansal gelişme (FD), yeşil yenilikler (GI), doğal kaynak rantları (NRR) ve ekonomik büyüme (GDP) arasındaki etkileşimi dinamik ARDL (DARDL) çerçevesinde incelemiştir. Bulgular, FD, NRR ve GDP'nin kirletici emisyonları anlamlı şekilde artırdığını; GI'nin hem kısa hem uzun dönemde emisyonları düşürdüğünü; $GI \times FD$ etkileşiminin çevresel kaliteyi iyileştirdiğini, buna karşılık $NRR \times FD$ etkileşiminin ekolojik bozulmayı hızlandırdığını ortaya koymuştur. Fourier-tabanlı kademeli nedensellik testleri FD, GI, NRR ve GDP'den EQI'ye tek yönlü nedensel akımı doğrulamış; çalışma net-sıfır emisyon hedeflerine ulaşmada ekolojik hassasiyet içeren finansal düzenlemelerle desteklenen yeşil yenilik yatırımlarının kritik rolünü vurgulamıştır (Musah vd., 2024).

Kazak vd., Türkiye bağlamında tarımsal emtia, altın ve hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkinin nedensel dinamiklerini incelemiştir. Çalışma, Ocak 2005–Şubat 2023 arası aylık spot fiyatlardan oluşan veri setinde (pirinç, buğday unu, fasulye, nohut, mercimek, şeker; altın; BIST100 endeksi) Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testi ile yapısal kırılmaları gözetererek durağanlık ön şartı olmaksızın Granger nedenselliğini sınamış, ardından dalgalı zaman-frekans bağımlılıklarını ortaya koymak amacıyla wavelet koherens yaklaşımını uygulamıştır. Elde edilen bulgular, altın fiyatlarındaki değişimlerin tüm tarımsal emtia fiyatlarını tek yönlü olarak hareketlendirdiğini; yalnızca fasulye serisinde altın-fasulye arasında çift yönlü nedensellik bulunduğunu ortaya koymaktadır. BIST100 endeksi ise nohut, şeker ve un fiyatlarıyla tek yönlü, diğer ürünlerle ilişkisiz bir etkileşim sergilemekte; bu durum hisse senedi-emtia portföylerinde seçici çeşitlendirme olanaklarına işaret etmektedir. Çalışma ayrıca portföy ağırlıkları ve hedge oranları ışığında, altın-tarım ve BIST100-tarım eşleşmelerinin döneme göre değişen risk azaltıcı performansını rapor ederek yatırımcılar için dinamik koruma stratejileri önermektedir. Böylece, altının Türkiye'de tarımsal piyasa fiyatlamasında

temel belirleyici olduğunu ve belirli ürün gruplarının (örn. pirinç, mercimek) hisse senedi portföylerinde etkin bir çeşitlendirme aracı olabileceğini göstererek literatüre metodolojik ve ampirik katkı sağlamaktadır (Kazak vd., 2025).

Bandyopadhyay vd., Hindistan için 1980-2019 dönemine ait yıllık verilerden oluşan bir panel kurarak kişi başına CO₂ emisyonunu; turizm yoğunluğunu, reel kişi başına GSYİH'yi, hidroelektrik tüketimini ve enerji yoğunluğunu modele dâhil etmiştir. Değişkenlerin karma bütünleşme derecelerini dikkate alarak Bayer–Hanck birleşik eşbütünleşme testi ve Fourier-tabanlı ARDL sınır testi uygulanmış; uzun dönem katsayıları FMOLS, DOLS ve CCR kestirimcileriyle sağlamlaştırılmış; yön-bağımlı ilişkiler ise Fourier frekanslı Toda–Yamamoto nedensellik yaklaşımıyla sınanmıştır. Çalışma, turizm ile CO₂ arasındaki ilişkinin ters-N biçiminde seyrettiğini göstermektedir: turizmde ilk artışlar emisyonu düşürürken, belirli bir eşiğin aşılmasıyla etkiler tersine dönmekte; ikinci dönüm noktasından sonra ise yeniden azaltıcı etkiye geçilmektedir. Buna karşılık hidroelektrik tüketimi uzun vadede emisyonu istatistiki olarak azaltırken ekonomik büyüme ve enerji yoğunluğundaki artışlar kirlenmeyi yükseltmektedir; yazarlar bu bulguları düşük karbonlu turizm altyapısına geçiş, hidro enerjinin payını artırma ve enerji verimliliğini teşvik eden teknolojik yatırımların gerekliliği şeklinde politikalastırmaktadır (Bandyopadhyay vd., 2023).

Faryal vd., Pakistan için 1991-2020 dönemini kapsayan yıllık serilerle Fourier-tabanlı ADF ve GLS birim kök testleri, Bayer-Hanck birleşik eşbütünleşme, RALS-Fourier ADL, DOLS uzun-dönem kestirimcileri ve kümülatif Fourier Toda-Yamamoto nedensellik yaklaşımlarını bir arada kullanarak doğal kaynak gelirleri, kayıt-dışı ekonomi ve kurumsal kalite arasındaki ilişkileri incelemiştir. Sonuçlar, doğal kaynak gelirleri ve kayıt-dışı ekonominin finansal kurum derinliğini anlamlı biçimde azalttığını; dolayısıyla finansal kaynak lanetinin Pakistan bağlamında geçerli olduğunu, ancak yüksek kurumsal kalitenin kayıt-dışı ekonominin olumsuz etkisini hafifleterek finansal derinliği artırdığını ortaya koymaktadır. Çalışma, kaynak rantlarının resmî finansal sisteme yönlendirilebilmesi için kurumsal yönetişimin güçlendirilmesi, kayıt-dışı faaliyetlerin vergi ve teşvik politikalarıyla resmileştirilmesi ve finansal ürün inovasyonunun desteklenmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Faryal vd., 2023).

3.2. Model ve Veri

Çalışmada, 2002–2021 dönemine ait yıllık zaman serisi verileri Sovyet sonrası ülkeleri (Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Estonya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Litvanya, Letonya, Molda, Rusya, Tacikistan, Ukrayna ve Özbekistan) kapsayacak biçimde kullanılmış; veri temini yapılamadığı için Türkmenistan analiz dışı bırakılmıştır. Çalışmada kullanılan veri seti Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Değişken Tanımları

Değişken İsmi (ENG)	Değişken İsmi (TR)	Kısaltma	Veri Kaynağı
Employment to population ratio, 15+, total (%) (modeled ILO estimate)	İstihdamın nüfusa oranı, 15+, toplam (%) (modellenmiş ILO tahmini)	ISTH	World Bank World Development Indicators
Total natural resources rents (% of GDP)	Toplam Doğal Kaynak Rantları ((% of GSYİH)	DK	
GDP per capita (constant 2015 US\$)	Kişi başına GSYİH (sabit 2015 ABD Doları)	GDP	
Government Effectiveness: Percentile Rank	Hükümet Etkinliği: Yüzelik Sıralama	HETK	
Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US\$)	Doğrudan yabancı yatırım, net girişler (BoP-ödemeler dengesi, cari ABD\$)	FDI	

Çalışmada kullanılan veri seti, analizde yararlanılan model ve yöntemler açıklandıktan sonra, örneklem kapsamında yer alan 14 eski Sovyetler Birliği ülkesine ait değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 2’de özetlenmiştir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Countries	Series	Mean	Max.	Min.	Std. Dev.
Armenia	GDP	3,491484	3,659152	3,199222	0,129539
	DK	1,187254	7,0543	0,009296	1,683128
	FDI	8,483749	8,974849	7,76777	0,320271
	HETK	47,77907	58,76777	39,52381	5,932031
	ISTH	54,41035	55,12	53,507	0,403306
Azerbaijan	GDP	3,62512	3,740851	3,244063	0,167226
	DK	27,66619	43,04068	13,00273	8,557841
	FDI	9,451455	9,723722	8,705138	0,30313
	HETK	33,99692	58,57143	16,21622	12,71203
	ISTH	60,66975	65,23	57,469	2,375521
Belarus	GDP	3,711222	3,810081	3,464212	0,107888

	DK	1,574125	1,981284	1,141106	0,246559
	FDI	9,009923	9,60232	8,214314	0,399216
	HETK	20,50167	44,76191	7,462687	12,58206
	ISTH	58,1014	60,799	53,122	2,585951
Estonia	GDP	4,21479	4,336605	4,057558	0,073281
	DK	1,751456	2,456911	1,246873	0,280836
	FDI	9,241237	9,86695	8,529218	0,278888
	HETK	81,57147	88,57143	73,51351	3,529636
	ISTH	56,05585	60,309	50,395	3,106862
Georgia	GDP	3,515811	3,693	3,249101	0,132801
	DK	0,848669	1,898517	0,451236	0,359464
	FDI	8,979883	9,285643	8,205201	0,289436
	HETK	61,14416	75,71429	28,10811	13,49068
	ISTH	55,1851	58,421	51,213	1,929423
Kazakhstan	GDP	3,955267	4,05701	3,744332	0,094142
	DK	21,66156	33,24803	9,328765	6,521808
	FDI	9,78405	10,23613	8,548133	0,396194
	HETK	39,82998	55,71429	11,35135	11,74839
	ISTH	65,89795	67,008	63,569	1,273677
Kyrgyz Republic	GDP	2,998409	3,088782	2,870663	0,066255
	DK	5,341881	11,50654	1,072307	2,846279
	FDI	8,362474	9,058447	6,668569	0,539511
	HETK	25,78827	36,21622	15,71429	6,351244
	ISTH	60,82485	63,845	56,36	2,559196
Latvia	GDP	4,094107	4,220345	3,894739	0,090024
	DK	1,218603	1,746083	0,709564	0,264613
	FDI	8,949977	9,570669	8,204366	0,326769
	HETK	74,26287	82,38095	67,02702	4,577326
	ISTH	53,18285	57,366	47,41	3,11084
Lithuania	GDP	4,096103	4,260873	3,870661	0,110006
	DK	0,476846	0,809313	0,286127	0,140741
	FDI	9,102377	9,653767	8,337257	0,32305
	HETK	76,14242	84,28571	67,56757	4,303925
	ISTH	52,9189	58,203	46,7	3,337495
Moldova	GDP	3,386157	3,563636	3,189709	0,107594
	DK	0,236677	0,329719	0,132479	0,049828
	FDI	8,373873	8,861301	7,867762	0,268862
	HETK	31,09975	41,70616	21,84466	5,386828
	ISTH	42,2361	52,733	38,448	3,498367
Russian Federation	GDP	3,936918	4,012907	3,7716	0,067569
	DK	14,24678	19,10498	7,588125	3,426401
	FDI	10,38386	10,8738	9,540809	0,377758
	HETK	41,36833	52,85714	31,75356	5,41826

	ISTH	58,1545	59,55	55,041	1,46334
Tajikistan	GDP	2,917865	3,107875	2,699868	0,119678
	DK	2,516017	9,046348	0,573555	2,28621
	FDI	8,229722	8,687185	7,50037	0,345468
	HETK	15,22399	29,52381	7,027027	5,132006
	ISTH	38,3924	39,456	37,578	0,545333
Ukraine	GDP	3,354917	3,414778	3,220233	0,047314
	DK	4,262066	7,944112	1,093127	2,015695
	FDI	9,535017	10,02938	8,482874	0,446045
	HETK	31,11185	39,90385	20,85308	5,734417
	ISTH	51,4358	52,669	49,269	0,828328
Uzbekistan	GDP	3,347255	3,525826	3,129936	0,129591
	DK	16,71517	30,05145	6,720253	6,132517
	FDI	8,813597	9,364829	7,814913	0,466021
	HETK	22,18696	40,47619	7,960199	9,741319
	ISTH	54,68125	56,272	52,678	1,176473

Tablo 2 incelendiğinde, çalışmadaki 14 Sovyet sonrası ülkenin temel ekonomik göstergelerinde belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin kişi başına GSYİH düzeyi ülkeler arasında geniş bir aralığa sahiptir. En düşük ortalama GSYİH düzeyi Tacikistan (2,917865) ve Kırgızistan (2,998409) gibi görece daha düşük gelire sahip ülkelerde gözlenirken, Estonya (4,21479) ve Litvanya (4,096103) gibi daha gelişmiş ülkelerde bu değer daha yüksek gözlemlenmiştir. Bu durum ülkelerin kalkınma düzeylerinin belirgin bir şekilde farklılık gösterdiğini işaret etmektedir. Benzer şekilde toplam doğal kaynak gelirene sahip ülkelerde de belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Doğal kaynak zengini iki ülke Azerbaycan (27,66619) ve Kazakistan (21,66156) en yüksek gelire sahipken Moldova (0,236677) ve Litvanya (0,476846) gibi doğal kaynak fakiri ülkeler en düşük değere sahiptir. Bu geniş farklılıklar, ülke ekonomilerinin yüksek oranda doğal kaynaklara bağlı olduğunu, başka bir deyişle potansiyel doğal kaynak laneti ile karşılaşabileceklerini, bazılarının ise kaynak gelirlerine çok az bağımlı olduklarını ortaya işaret etmektedir. Kurumsal gösterge olarak hükümet etkililiğine gelindiğinde Estonya (81,57147) ve Litvanya (76,14242) en yüksek kurum kalitesine sahipken, Tacikistan (15,22399) ve Belarus (20,50167) en düşük kurum kalitesine sahiptir. Bu farklılıklar ülkeler arası yönetim kalitesinin dramatik biçimde değiştiğine işaret etmektedir. İstihdam-nüfus oranına göre Kazakistan (65,89795) ve Kırgızistan (60,82485) en iyi istihdama sahipken Tacikistan (38,3924) ve Moldova (42,2361) en düşük istihdama sahiptir. Doğrudan yabancı yatırımlarda ise ülkeler bazında (%8-10) düzeyinde seyretmiş

ve diğer değişkenlerin aksine görece düşük bir değişkenlik göstermiştir. Rusya (10,38386) ve Kazakistan (9,78405) en çok yabancı yatırım alan ülke iken Tacikistan (8,229722) ve Kırgızistan (8,362474) en az yabancı yatırım alan ülke konumundadır. Bu durum, yabancı yatırım girişlerinin ülkeler arasında benzer büyüklükte gerçekleştiğine işaret etmektedir. Özetle, Tablo 2 incelendiğinde, ülkelerin yapı ve performanslarında belirgin farklılıklar olduğu, özellikle doğal kaynak bağımlılığı, yönetim kalitesi ve istihdam oranındaki farklılıklar dikkat çekmektedir.

3.3. Metodoloji

Çalışmada, Sovyet sonrası 14 ülkeye (Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Estonya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Litvanya, Letonya, Molda, Rusya, Tacikistan, Ukrayna ve Özbekistan) ait 2002–2021 dönemine ait yıllık zaman serisi verilerine dayanarak aşağıdaki analizler sırası ile uygulanmıştır.

Panel modeli analize dahil edilen tüm değişkenlere ait formül aşağıdaki gibi uygulanmıştır:

$$GDP_{it} = \alpha_i + \beta_1 DK_{it} + \beta_2 HETK_{it} + \beta_3 ISTH_{it} + \beta_4 FDI_{it} + \varepsilon_{it}$$

Panel veri analizine geçmeden önce, değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının olup olmadığını test etmek metodolojik açıdan kritiktir. Breusch & Pagan (1980) tarafından geliştirilen test LM1 olarak adlandırılır ve panel veri setindeki her bir birim çifti arasındaki hata terimi korelasyonlarını dikkate alarak kesitsel bağımlılığı test eder. Pesaran (2004) tarafından geliştirilen LM2 ve CD Test olarak adlandırılan test daha büyük panel boyutları için uygun, özellikle CD testi ortalama korelasyonlara dayalı standart normal dağılıma sahip bir istatistik sunar. LM3 olarak adlandırılan Pesaran vd. (2008) tarafından daha büyük panel boyutlarında sapma gösterdiği durumlarda sapmayı düzeltmek için geliştirilen test daha doğru ve sağlam kesitsel bağımlılık testi yapılmasına imkan tanıyarak daha tutarlı bir test sonucu sağlar. Testlere ait formüller aşağıdaki gibidir (Topuz vd., 2025):

$$CD_{LM} = \left(\frac{1}{N(N-1)} \right)^{\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{\rho}_{ij}^2 - 1)$$

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \hat{\mu}_{Tij}}{VT_{ij}}$$

Çalışmada, panel veri analizinde tüm değişkenlerin aynı yapıya mı sahip olduğu (homojen mi?) yoksa farklı dinamiklerle mi çalıştığı (heterojen mi?) sorusuna cevap veren Pesaran & Yamagata (2008) tarafından geliştirilen eğim katsayıları homojenliği testi kullanılmıştır. Teste ait formül aşağıdaki gibidir (Topuz vd., 2025):

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{2k}}$$

$$\hat{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - E(\hat{Z}_{it})}{\sqrt{Var(\hat{Z}_{it})}} \right)$$

Değişkenlerin zaman serisi özelliklerini değerlendirmek için, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir. Bu çalışmada, panel verideki zaman serilerinin hem birim köklü olup olmadığını (H_0 : seride birim kök var) hem de dönem içinde kademeli (smooth) yapısal kırılmalar içerip içermediğini aynı anda sınamamızı sağlayan Nazlıoğlu ve Karul (2017) tarafından geliştirilen Panel Fourier LM birim kök testi kullanılmıştır. Bu test, geleneksel birim kök testlerine kıyasla serilerdeki olası yapısal kırılmaları Fourier terimleri aracılığıyla modelleyerek hem kırılma hem de yatay kesit bağımlılığı durumlarında daha güvenilir sonuçlar vermektedir. Teste ait formüller aşağıdaki gibidir (Kazak vd., 2024):

$$\Delta y_{it} = \delta_{0i} + \delta_{1i}\Delta \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_{2i}\Delta \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_{it}$$

$$P_{LM}(k) = N^{-1} \sum_{i=1}^N \tilde{\tau}_i(k)$$

$$Z_{LM}(k) = \frac{\sqrt{N}(P_{\tau}(k) - \xi(k))}{\zeta(k)} \sim N(0,1)$$

Çalışmada yer alan 14 Sovyet sonrası ülkesine ilişkin olarak kişi başına düşen gayrisafi yurt içi hasıla (GDP) ile doğal kaynak rantları (DK) arasındaki uzun dönemli ilişki, Fractional Frequency Flexible Fourier Form (FFFFF) panel eşbütünleşme testi aracılığıyla analiz edilmiştir. Olayeni vd. (2020) tarafından geliştirilen bu yöntem, yapısal kırılmaları ve döngüsel dalgalanmaları esnek biçimde modele dahil ederek, geleneksel eşbütünleşme testlerine kıyasla daha yüksek düzeyde duyarlılık sağlamaktadır. Teste ait formül aşağıdaki gibidir:

$$\hat{v}_{i,t} = \hat{v}_{i,t} - \hat{\alpha}_i - \hat{\lambda}_i \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) - \hat{\phi}_i \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right)$$

Çalışmada, gayri safi yurtiçi hasılanın doğal kaynak rantları, doğrudan yabancı yatırımlar, hükümet etkililiği ve istihdam oranı tarafından uzun dönemde nasıl etkilendiğini nicel olarak belirlemek amacıyla panel regresyon analizi yapılmıştır. Yatay kesit bağımlılığının varlığı ve ortak faktörlerin (örneğin küresel ekonomik koşullar, bölgesel şoklar gibi) ülkeleri birlikte etkileyebileceği gerçeği göz önüne alındığında, geleneksel sabit etkiler modeli yerine Etkileşimli Sabit Etkiler (Interactive Fixed Effects, IFE) modeli tercih edilmiştir. IFE modeli, paneldeki gözlemlere ortak etkide bulunan gizli faktörleri modele dahil ederek yatay kesitler arası bağımlılığı gideren bir çerçeve sunar. Bu yöntemde, sabit etkiler terimi zaman boyutunda ortak faktörlerle etkileşime girerek her bir ülke için farklı şekillerde yansıtılabilen gizli ortak şokları yakalar (Bai, 2009). Bu sayede, cross-section bağımlılığının neden olabileceği yanlışlık ve tutarsızlık sorunları minimize edilir. IFE modeli hem ülke özelinde sabit etkileri ve ortak faktörleri bir arada modelleyerek heterojenlik ve bağımlılık problemlerini adreslemekte, hem de eğimlerin ortak olduğu varsayımına dayanarak paneldeki uzun dönem katsayılarını tek bir regresyon denklemi içinde tahmin etmektedir. Teste ait formül aşağıdaki gibidir:

$$Y_{it} = X'_{it}\beta + \alpha_i + \xi_t + \varepsilon_{it}$$

$$\lambda'_i F_t = \alpha_i + \xi_t$$

$$SSR(\beta, F, \lambda) = \sum_{i=1}^N (Y_i - X_i\beta - F\lambda)'(Y_i - X_i\beta - F\lambda)$$

Çalışmada, yapısal kırılmaların zamanlamasının kesin olarak bilinmediği, değişkenlerin durağanlık seviyelerinin net olmadığı ve doğrusal olmayan ilişkilerin söz konusu olduğu panel veri setlerinde, geleneksel nedensellik testlerinin yetersiz kaldığı durumlara alternatif olarak geliştirilmiş bir yöntem olan Nazlıoğlu vd. (2020) tarafından geliştirilmiş olan Panel Fourier Toda-Yamamoto Nedensellik Testi kullanılmıştır. Bu test, söz konusu sınırlılıkları aşarak daha esnek ve sağlıklı nedensellik analizleri yapılmasına olanak tanır. Teste ait formüller aşağıdaki gibidir (Kazak et al., 2024):

$$y_{i,t} = \mu_i + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max_i}} A_{11}y_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max_i}} A_{12}x_{i,t-j} + A_{13} \sin\left(\frac{2\pi t f_i}{T}\right) + A_{14} \cos\left(\frac{2\pi t f_i}{T}\right) + u_{i,t}$$

$$x_{i,t} = \mu_i + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max_i}} A_{21}y_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max_i}} A_{22}x_{i,t-j} + A_{23} \sin\left(\frac{2\pi t f_i}{T}\right) + A_{24} \cos\left(\frac{2\pi t f_i}{T}\right) + u_{i,t}$$

3.4. Ampirik Sonuçlar

Tablo 3: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Test	Yatay Kesit Bağımlılığı lagrange multiplier 1		Yatay Kesit Bağımlılığı lagrange multiplier 2		Yatay Kesit Bağımlılığı lagrange multiplier 3	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
GDP	672.263***	0.000	43.086***	0.000	12.662***	0.000
DK	292.879***	0.000	14.964***	0.000	5.276***	0.000
HETK	255.861***	0.000	12.220***	0.000	8.476***	0.000
ISTH	382.282***	0.000	21.591***	0.000	7.662***	0.000
FDI	219.747***	0.000	9.543***	0.000	5.408***	0.000
Slope Homogeneity Test			İstatistik Value		Olasılık Değeri	
Delta(Δ) Tilde			-2.224		0.987	
Delta(Δ) Tilde Adjusted			-2.412		0.992	

“*”, “***” ve “****” sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 2’deki sonuçlar, tüm değişkenler için güçlü bir yatay kesit bağımlılığı bulunduğunu ortaya koymaktadır. Breusch-Pagan LM, Pesaran LM ve Pesaran CD testlerine ait istatistikler, her bir değişken için %1 düzeyinde anlamlı çıkarak “yatay kesitler arası bağımsızlık” varsayımını reddetmektedir (örneğin GDP için LM₁ = 672.263; CD testi istatistiği = 12.662; p-değerleri 0.000 olarak bulunmuştur). Benzer şekilde DK, FDI, HETK ve ISTH değişkenlerinin tümünde bu testler null hipotezi reddetmektedir (Tablo 2’ye göre tüm p-değerleri %1’in altındadır). Bu bulgu, paneldeki ülkelerin ekonomik göstergelerinin ortak şoklar veya benzer dinamikler nedeniyle birbirleriyle ilişkili olduğunu, yani gözlemlerin birbirinden bağımsız olmadığına işaret etmektedir. Başka bir deyişle, örneğin bir ülkedeki ekonomik dalgalanma veya şok, diğer ülkeleri de etkilemektedir. Dolayısıyla, yatay kesit bağımlılığının varlığı, panel birim kök ve eşbütünleşme incelemelerinde kesitsel bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil yöntemlerin kullanılmasını zorunlu kılar.

Tablo 2'nin alt kısmında rapor edilen Δ tilde ve Δ tilde adj test istatistikleri sırasıyla yaklaşık -2.22 ve -2.41 olarak hesaplanmış; bu değerlerin olasılık (p) değerleri ise 0.99 seviyesinde bulunmuştur. Dolayısıyla, eğim homojenliği testinin sonuçları, paneldeki ülkelerin regresyon katsayılarının İstatistiksel olarak heterojen olmadığını göstermektedir (Ho: "Eğimler homojendir" hipotezi reddedilememektedir). Daha açık bir ifadeyle, 14 ülkenin her birinde bağımlı değişken GDP ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişki katsayılarının önemli ölçüde farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bulgu, ortak bir katsayı seti varsayımının (yani havuzlanmış modelin) makul olduğunu ve panel regresyon analizinde ülkeler arasında sabit eğim katsayıları kullanılabileceğini teyit etmektedir. Ancak, yukarıda tespit edilen yatay kesit bağımlılığı nedeniyle, homojen eğimler varsayımı altında bile geleneksel panel yöntemlerinin yetersiz kalabileceği unutulmamalıdır. Bu nedenle, hem yatay kesit bağımlılığını hesaba katmak hem de homojen eğimler varsayımından faydalanmak amacıyla, ilerleyen analizlerde etkileşimli sabit etkiler gibi ikinci nesil panel modellerine başvurulacaktır.

Tablo 4: Panel Fourier Lagrange Çarpanı Birim Kök Testi Sonuçları

Ülkeler	GDP			DK		
	Fourier LM tau	Fourier LM tau	Fourier LM tau	Fourier LM tau	Fourier LM tau	Fourier LM tau
	k=1	k=2	k=3	k=1	k=2	k=3
Armenia	-4,8196	-2,5713	-1,4599	-3,1495	-8,1794	-8,8047
Azerbaijan	-4,5626	-2,4393	-1,4376	-2,6617	-5,7743	-9,4749
Belarus	-4,2743	-2,3875	-1,3083	-2,3314	-3,4408	-4,8588
Estonia	-3,9043	-2,2695	-1,3125	-2,3688	-3,4998	-4,381
Georgia	-2,7628	-2,1841	-1,2024	-2,8518	-3,0179	-3,3807
Kazakhstan	-2,5381	-2,1095	-1,1017	-1,9586	-1,5568	-1,4883
Kyrgyz Republic	-0,8946	-1,1665	-0,0631	-0,511	-0,348	-0,0471
Latvia	-0,8286	-1,2862	-0,1668	-3,3456	-3,2268	-3,1676
Lithuania	-0,7171	-0,7753	-0,5722	0,6742	0,4651	-0,9282
Moldova	-0,7921	-0,8294	-0,655	-0,5367	-0,6541	-1,4706
Russian Federation	-0,4798	-0,1029	0,3699	0,2987	0,4593	-0,3948
Tajikistan	-0,4428	-0,0948	0,4202	0,9958	0,866	0,0031
Ukraine	-0,9234	0,0931	0,3885	-0,6662	-0,9324	-2,2952
Uzbekistan	-0,7814	0,1809	0,4479	-0,4638	-0,3222	-1,0965
P _{LM}	-2.0515	-1.2816	-0.5466	-1.3483	-2.0830	-2.9847
Z _{LM}	5.4800	4.8207	8.7037	9.7597	0.6861	-5.2077

Olasılık	1.000	1.000	1.000	1.000	0.7537	0.0000
----------	-------	-------	-------	-------	--------	--------

**Tablo 4: Panel Fourier Lagrange Çarpanı Birim Kök Testi Sonuçları
HETK**

Ülkeler	HETK			ISTH		
	Fourier LM tau	Fourier LM tau	Fourier LM tau	Fourier LM tau	Fourier LM tau	Fourier LM tau
	k=1	k=2	k=3	k=1	k=2	k=3
Armenia	-2,9146	-3,5312	-3,5422	-3,257	-4,4544	-7,9336
Azerbaijan	-2,2757	-3,1015	-3,9521	-3,1064	-4,4844	-8,6722
Belarus	-3,2168	-3,9672	-3,3836	-3,3152	-3,3413	-3,9479
Estonia	-2,6072	-3,8436	-3,6423	-2,7014	-2,9051	-3,4357
Georgia	-0,734	-0,4701	-1,3249	-0,54	0,0656	0,053
Kazakhstan	-0,4747	-0,9019	-1,6757	-0,3802	0,0139	-0,0994
Kyrgyz Republic	0,9331	0,4791	-0,0584	-0,3675	-0,5988	-0,2789
Latvia	-0,3393	-0,5702	-1,2157	0,6172	0,3038	0,88
Lithuania	-0,5031	-0,8741	-1,4984	-0,3255	-0,2926	-0,0702
Moldova	-0,8324	-1,1059	-1,3183	-0,843	-0,5966	-0,3776
Russian Federation	-0,7554	-0,6444	-0,7672	-1,1808	0,5773	-0,5401
Tajikistan	-0,6514	-0,6117	-0,7921	-1,0745	0,3845	-0,6045
Ukraine	-0,8318	-1,28	-1,0495	-0,7333	0,4088	-0,608
Uzbekistan	-1,1791	-1,5131	-1,1716	-0,6398	0,5993	-0,4218
P _{LM}	-1.1702	-1.5668	-1.8137	-1.2748	-1.0229	-1.8612
Z _{LM}	10.8439	3.3491	1.4738	10.2070	6.1555	1.2028
Olasılık	1.000	0.9996	0.9297	1.000	1.000	0.8855

**Tablo 4: Panel Fourier Lagrange Çarpanı Birim Kök Testi Sonuçları
FDI**

Ülkeler	FDI		
	Fourier LM tau	Fourier LM tau	Fourier LM tau
	k=1	k=2	k=3
Armenia	-0,8166	0,0772	0,2158
Azerbaijan	-0,7808	0,2081	0,1914
Belarus	-0,4918	-0,2054	0,4827
Estonia	-0,5607	-0,9028	0,137
Georgia	-1,8639	-3,2353	-1,3679
Kazakhstan	-1,1792	-1,7754	-0,5678
Kyrgyz Republic	-0,7708	-1,368	-0,6614
Latvia	-1,3964	-2,3467	-0,8291
Lithuania	-0,1628	-0,01	0,3123

Max	-6,425***	Olasılık 0,001	-10,744***	Olasılık 0,000
Median	-4,272**	Olasılık 0,014	-4,101**	Olasılık 0,031

Not 1: “*”, “**” ve “***” sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 5'te sunulan sonuçlara göre, hem GLS (Generalized Least Squares) hem de PP (Phillips–Perron) test istatistikleri, panel düzeyinde anlamlı eşbütünleşme ilişkisini ortaya koymaktadır. Tablo 5’de sunulan verilere ait eşbütünleşme denklemi $GDP_{it} = \alpha_i + \beta_2 DK_{it} + \epsilon_{it}$ şeklinde oluşturulmuştur. GLS yöntemiyle elde edilen ortalama istatistik değeri -4,422 olup %5 düzeyinde anlamlıdır (p = 0,011). Benzer şekilde, PP yöntemiyle hesaplanan ortalama istatistik değeri -4,831’dir ve bu da %5 düzeyinde anlamlıdır (p = 0,014). Bu bulgular, panel genelinde GDP ile doğal kaynak rantları arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin var olduğunu göstermektedir.

Ülke bazında incelendiğinde, özellikle Azerbaycan (-6,425) ve Ukrayna (-5,209) gibi ülkelerde eşbütünleşme katsayıları oldukça yüksek ve %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bu da, bu ülkelerin ekonomik büyüme performanslarının doğal kaynak gelirlerindeki uzun vadeli eğilimlere büyük ölçüde bağımlı olduğunu göstermektedir. Diğer ülkelerde de benzer biçimde %1 düzeyinde anlamlı sonuçlar elde edilmiştir; örneğin, Ermenistan, Belarus, Gürcistan, Rusya ve Tacikistan gibi ülkelerde doğal kaynak rantları ile GDP arasında uzun dönemli güçlü bağlar tespit edilmiştir.

Elde edilen bulgular, literatürde doğal kaynak laneti olarak tanımlanan olgunun ampirik bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Zira doğal kaynak zengini ekonomilerde, kısa vadeli dalgalanmalara rağmen GDP ve DK arasında uzun dönemde bir denge ilişkisine dönülmektedir. Bu durum, bu ülkelerin büyüme patikalarının, doğal kaynak fiyatlarındaki dalgalanmalara duyarlı olduğunu ve ekonomik kırılganlık taşıdığını göstermektedir. Mehlum vd. (2006) tarafından da ifade edildiği üzere, bu olumsuz etkinin kurumsal kalite düzeyine bağlı olarak değişkenlik gösterebileceği unutulmamalıdır. (Mehlum vd., 2006)

Tablo 6: Panel Fourier Eşbütünleşme Testi Sonuçları (GDP ve HETK)

Ülkeler	GLS				PP			
	Stat.	1%	5%	10%	Stat.	1%	5%	10%
Armenia	-5,391***	-3,127	-1,967	-0,869	-5,494***	-3,268	-1,969	-0,795
Azerbaidjan	-4,509***	-3,748	-2,555	-0,936	-4,426***	-3,648	-2,397	-1,008
Belarus	-5,269***	-3,288	-2,291	-0,448	-5,71***	-3,53	-2,255	-0,029
Estonia	-4,572***	-3,154	-2,076	-1,068	-3,608***	-2,741	-2,016	-1,085
Georgia	-2,94**	-3,218	-2,097	-0,706	-2,614**	-2,846	-1,946	-0,085
Kazakhstan	-7,077***	-3,572	-2,625	-0,958	-8,522***	-3,597	-2,604	-1,306

Kyrgyz Republic	-3,982***	-2,858	-1,642	0,133	-4***	-2,737	-1,683	3,001
Latvia	-6,663***	-3,815	-2,528	-0,847	-6,351***	-3,937	-2,504	-0,703
Lithuania	-3,73***	-3,367	-2,285	-1,115	-6,257***	-3,484	-2,318	-0,42
Moldova	-4,753***	-3,421	-1,949	0,046	-6,359***	-3,219	-1,888	0,361
Russian Federation	-4,336***	-3,261	-2,12	-0,431	-4,293***	-3,082	-2,189	-1,219
Tajikistan	-3,425***	-2,86	-1,863	-0,433	-3,763***	-2,894	-1,917	-0,659
Ukraine	-3,862***	-2,777	-1,894	-0,411	-4,584***	-2,797	-1,966	-0,705
Uzbekistan	-4,436***	-3,077	-2,106	-0,686	-3,834***	-2,799	-1,991	-0,725
	Gurup İstatistik				Gurup İstatistik			
Mean	-4,639***	Olasılık	0,007		-4,987**	Olasılık	0,011	
Max	-7,077***	Olasılık	0,000		-8,522***	Olasılık	0,001	
Median	-4,509***	Olasılık	0,010		-4,584**	Olasılık	0,018	

Not 2: “*”, “**” ve “***” sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 6’da sunulan verilere ait eşbütünleşme denklemi $GDP_{it} = \alpha_i + \beta_2 HETK_{it} + \epsilon_{it}$ şeklinde oluşturulmuştur. Tablo 6’da yer alan sonuçlara göre hem GLS hem de PP yöntemleri panel düzeyinde anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisini ortaya koymaktadır. GLS yöntemiyle elde edilen ortalama test istatistiği değeri -4,639 olup, bu değer %1 düzeyinde anlamlıdır ($p = 0,007$). Benzer şekilde, PP yöntemiyle elde edilen ortalama değer -6,885 olarak hesaplanmış ve %5 düzeyinde anlamlı bulunmuştur ($p = 0,011$). Panel düzeyindeki bu sonuçlar, hükümet etkinliği ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Ülke bazında incelendiğinde, Azerbaycan (-6,663), Moldova (-4,753), Litvanya (-6,553) ve Letonya (-6,645) gibi ülkelerde İstatistiksel anlamlılık %1 düzeyinde güçlü biçimde gözlemlenmiştir. Bu bulgular, bu ülkelerde hükümetin etkinliğinin ekonomik performansla yüksek düzeyde senkronize hareket ettiğini, dolayısıyla iyi yönetişimin büyüme üzerindeki etkisinin uzun vadede sürdürülebilir olduğunu göstermektedir.

Bu sonuçlar, literatürdeki kurumsal ekonomi yaklaşımlarıyla da örtüşmektedir. Örneğin, Kaufmann vd. (2009), hükümet etkinliğini kurumsal kalite göstergesi olarak tanımlamış ve iyi yönetişimin büyümeyi desteklediğini ileri sürmüştür, benzer şekilde, Acemoglu vd. (2001), kurumsal yapıların ekonomik kalkınma üzerindeki belirleyici rolüne dikkat çekmiş, Ahuja ve Pandit, (2020) ise 59 ülkeyi kapsayan analizinde, hükümetin etkinliğinin uzun vadeli büyüme performansı üzerinde pozitif ve anlamlı etkiler oluşturduğunu ortaya koymuştur. (Kaufmann vd. 2009; Acemoglu vd. 2001; Ahuja & Pandit, 2020)

Elde edilen bulgular, özellikle geçiş ekonomilerinde hükümetin etkin politika üretme ve uygulama kapasitesinin ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği açısından kritik önemde olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, hükümetin şeffaflık, hesap verebilirlik ve kamu hizmeti kalitesi gibi yönetim göstergelerinde sağlayacağı iyileşmelerin, GSYİH üzerinde uzun dönemli olumlu etkiler yaratabileceği sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 7: Panel Fourier Eşbütünleşme Testi Sonuçları (GDP ve ISTH)

Ülkeler	GLS				PP			
	Stat.	1%	5%	10%	Stat.	1%	5%	10%
Armenia	-4,464***	-2,932	-1,657	0,148	-4,368***	-3,134	-1,767	1,146
Azerbaijan	-2,811**	-3,012	-1,879	2,01	-3,274**	-3,293	-2,12	-0,925
Belarus	-4,707***	-3,238	-2,129	-0,826	-8,538***	-3,235	-2,092	-0,516
Estonia	-4,233***	-3,727	-2,232	-0,951	-6,931***	-3,276	-1,984	-1,119
Georgia	-4,579***	-3,839	-2,12	-0,203	-7,357***	-4,363	-2,409	-0,316
Kazakhstan	-3,253***	-2,945	-1,681	0,43	-3,398***	-2,636	-1,465	0,936
Kyrgyz Republic	-4,474***	-4,259	-2,688	-1,302	-4,789**	-5,104	-2,771	-1,17
Latvia	-4,657***	-3,054	-1,809	-0,753	-7,259***	-2,943	-1,799	-0,107
Lithuania	-5,682***	-3,38	-2,404	-1,274	-8,094***	-3,686	-2,52	-1,23
Moldova	-4,568***	-3,007	-1,573	-0,308	-4,864***	-2,709	-1,574	-0,043
Russian Federation	-3,899***	-3,359	-2,072	-0,373	-3,777***	-2,949	-2,01	-0,245
Tajikistan	-4,071***	-3,245	-1,4	0,77	-3,656***	-2,805	-1,611	3,739
Ukraine	-3,439***	-3,098	-2,299	-1,217	-3,164**	-3,813	-2,407	-1,264
Uzbekistan	-4,381***	-4,026	-2,582	-1,112	-5,649***	-3,941	-2,434	-1,157
	Gurup İstatistik				Gurup İstatistik			
Mean	-4,23**	Olasılık	0,025		-5,366**	Olasılık	0,017	
Max	-5,682***	Olasılık	0,001		-8,538***	Olasılık	0,001	
Median	-4,464**	Olasılık	0,018		-4,864**	Olasılık	0,027	

Not 3: “*”, “**” ve “***” sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 7’de sunulan verilere ait eşbütünleşme denklemi $GDP_{it} = \alpha_i + \beta_2 ISTH_{it} + \epsilon_{it}$ şeklinde oluşturulmuştur. Tablo 7’de yer alan sonuçlara göre hem GLS hem de PP yöntemleri panel düzeyinde anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisini ortaya koymaktadır. GLS yöntemiyle elde edilen ortalama test istatistiği değeri -4,23 olup, bu değer %5 düzeyinde anlamlıdır (p = 0,025). Benzer şekilde, PP yöntemiyle elde edilen ortalama değer -5,366 olarak hesaplanmış ve %5 düzeyinde anlamlı bulunmuştur (p = 0,017). Panel düzeyindeki bu sonuçlar, istihdam ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Ülke bazında incelendiğinde, GLS testi açısından en yüksek istatistiğe sahip Litvanya (GLS = -5,682), PP testi açısından ise en yüksek değeri gösteren Belarus (PP = -8,538) öne çıkmaktadır. Ayrıca, Letonya (GLS = -4,657; PP = -7,259) ve Moldova (GLS = -4,568; PP = -4,864) gibi ülkelerde de her iki testte %1 düzeyinde güçlü anlamlılık gözlemlenmiştir. Bu bulgular, söz konusu ülkelerde ekonomik büyüme ile istihdamın nüfusa oranı değişkeni arasındaki uzun dönemli denge ilişkisinin diğer ülkelere kıyasla daha belirgin ve kalıcı olduğunu göstermektedir.

Tablo 8: Panel Fourier Eşbütünleşme Testi Sonuçları (GDP ve FDI)

Ülkeler	GLS				PP			
	Stat.	1%	5%	10%	Stat.	1%	5%	10%
Armenia	-4,368***	-3,532	-2,312	-1,221	-8,572***	-3,62	-2,252	0,834
Azerbaijan	-5,334***	-4,099	-2,381	-0,428	-16,593***	4,556	-2,658	1,228
Belarus	-4,828***	-3,387	-1,832	0,798	-4,838***	3,232	-1,811	1,6
Estonia	-4,177***	-3,092	-1,983	-0,586	-4,588***	3,044	-2,089	0,601
Georgia	-3,955***	-2,551	-1,416	-0,032	-3,814***	2,327	-1,453	0,823
Kazakhstan	-4,017***	-3,02	-1,864	-0,311	-6,235***	3,441	-1,812	0,121
Kyrgyz Republic	-3,805***	-3,291	-2,026	1,218	-6,264***	-3,63	-1,999	0,469
Latvia	-3,296***	-2,987	-1,611	0,349	-3,654***	3,168	-1,73	1,817
Lithuania	-4,34***	-3,021	-1,748	-0,515	-4,473***	3,441	-1,89	0,117
Moldova	-5,927***	-3,325	-1,855	0,026	-6,327***	3,354	-1,907	1,506
Russian Federation	-4,154***	-2,923	-1,894	-0,491	-6,925***	2,894	-1,995	0,119
Tajikistan	-2,737***	-2,584	-1,49	0,259	-3,092***	2,505	-1,5	0,525
Ukraine	-3,514***	-2,619	-1,619	0,34	-3,55***	2,885	-1,773	0,168
Uzbekistan	-4,2***	-3,568	-2,287	-0,744	-5,539***	3,395	-2,208	0,512
	Gurup İstatistik				Gurup İstatistik			
Mean	-4,189**	Olasılık	0,019		-6,033***	Olasılık	0,006	
Max	-5,927***	Olasılık	0,000		-16,593***	Olasılık	0,000	
Median	-4,177**	Olasılık	0,019		-5,539***	Olasılık	0,009	

Not 4: “*”, “**” ve “***” sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 8’de sunulan verilere ait eşbütünleşme denklemi $GDP_{it} = \alpha_i + \beta_2 FDI_{it} + \epsilon_{it}$ şeklinde oluşturulmuştur. Tablo 8’de yer alan sonuçlara göre hem GLS hem de PP yöntemleri panel düzeyinde anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisini ortaya koymaktadır. GLS yöntemiyle elde edilen ortalama test istatistiği değeri -4,189 olup, bu değer %5 düzeyinde anlamlıdır ($p = 0,019$). Benzer şekilde, PP yöntemiyle elde edilen ortalama değer -6,033 olarak hesaplanmış ve %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur ($p = 0,006$). Panel düzeyindeki bu sonuçlar, doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Ülke bazında bakıldığında, ekonomik büyüme ile doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki uzun dönemli ilişki tüm ülkeler için hem GLS testi hem PP testi için %1 anlamlı bulunmuştur. GLS testi en yüksek eşbütünleşme sinyalini Moldova’da (-5,927) verirken, PP testi Azerbaycan’da (-16,593) çarpıcı bir değer ile tespit edilmiştir. Ayrıca Rusya Federasyonu (PP = -6,925) ve Moldova (PP = -6,327) da PP testinde güçlü anlamlılık sunarak, bu dört ülkenin diğerlerine kıyasla ekonomik büyüme ile doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki dengeye daha sıkı şekilde bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Tacikistan (GLS = -2,737 ve PP = -3,092), Letonya (GLS = -3,296; PP = -3,654) ve Ukrayna (GLS = -3,514; PP = -3,550) ise en düşük istatistikleri sunarak diğer ülkelere kıyasla ekonomik büyüme ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında daha zayıf bir uzun dönem ilişkisine işaret etmektedir. Genel olarak incelenen 14 ülkenin tamamında ekonomik büyüme ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında uzun dönemli denge ilişkisi bulunduğu tespit edilmiştir.

Tablo 9: Panel IFE Sonuçları

Bağımlı Değişken	Ülke Sayısı	Gözlemler	Seriler	Katsayı	Olasılık Değer
GDP	14	280	Constant	3.289.173	0,000
			DK	0,0021169	0,003
			HETK	-0,0011234	0,002
			ISTH	0,0023137	0,061
			FDI	0,0260362	0,000

Tablo 9’da sunulan Panel IFE modeli sonuçlarına göre, GDP’nin belirleyicileri olan DK, FDI, HETK ve ISTH değişkenlerinin katsayıları ekonometrik olarak anlamlı bulunmuş ve model genel olarak tatmin edici bir uyum sergilemiştir. Modelde bağımlı

değişken $\log(\text{GDP})$ olup, 2002–2022 döneminde 14 ülkeye ait 280 gözlem kullanılmıştır. Tahmin sonuçları, özellikle Doğal Kaynak Rantları (DK) ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar (FDI) değişkenlerinin GDP üzerinde pozitif ve İstatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip olduğunu göstermektedir. DK değişkeninin katsayısı 0.002117 olup %1 düzeyinde anlamlıdır ($p = 0.003$). Bu değer, doğal kaynak gelirlerinin GDP'ye pozitif bir katkısı olduğunu, yani doğal kaynak laneti hipotezinin en azından uzun dönem denklemi bağlamında teyit edilmediğini göstermektedir. Katsayının büyüklüğü dikkate alındığında, DK'daki 1 puanlık (GDP'nin %1'i oranındaki) artışın GDP düzeyinde yaklaşık %0.21'lik bir artışla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Etkinin nispeten küçük olması, doğal kaynak rantlarının tek başına büyümeyi patlatan değil; ancak mütevazı biçimde destekleyen bir unsur olduğunu düşündürmektedir. Yine de yön işaretinin pozitif olması önemlidir. Bu bulgu, inceleme dönemi ve ülkeler itibariyle, doğal kaynak gelirlerinin uzun vadede ekonomik performansı baltalamaktan ziyade desteklediğine işaret etmektedir.

Benzer biçimde, FDI değişkeninin katsayısı 0.026036 olarak tahmin edilmiş ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($p < 0.001$). FDI katsayısının diğer değişkenlere kıyasla daha büyük olması dikkat çekicidir, bu değer, yabancı yatırım girişlerindeki %1'lik (GDP payı olarak) artışın GDP düzeyini yaklaşık %2.6 oranında artırdığını ima etmektedir. Sonuç olarak, panel kapsamında doğrudan yabancı yatırımlar ekonomik büyüklüğü güçlü biçimde yukarı çeken bir faktör olarak görülmektedir. Bu bulgu, literatürde gelişmekte olan ekonomiler için beklenen yöndedir ve yabancı sermaye girişlerinin teknoloji transferi, istihdam artışı ve finansman imkânları yoluyla büyümeyi teşvik ettiği yönündeki teorik beklentiyi doğrulamaktadır.

Hükümetin Etkililiği (HETK) değişkeni için elde edilen katsayı ise -0.001123 olup %1 düzeyinde istatistiki anlamlıdır ($p = 0.002$). Bu negatif işaretli ve anlamlı katsayı, teorik beklentilerin aksine, daha yüksek yönetim kalitesinin daha düşük GDP seviyeleriyle ilişkilendiğini göstermektedir. İlk bakışta beklenmedik olan bu sonuç, paneldeki özel durumlara veya değişkenler arası ilişkilere dayanıyor olabilir. Örneğin, çalışmadaki Baltık ülkeleri (Estonya, Litvanya, Letonya) hem yüksek HETK skorlarına hem de nispeten yüksek GDP'ye sahipken; Rusya, Kazakistan gibi bazı doğal kaynak zengini ülkeler orta düzeyde yönetim performansına rağmen yüksek GDP düzeylerine erişmiştir. Model, diğer değişkenleri kontrol ettiği için, kaynak zengini (ama yönetim skorları düşük) ülkelerin sağladığı yüksek gelir düzeyleri HETK katsayısını negatif yönde

etkiliyor olabilir. Bir diğ er olasılık, HETK ile diğ er bağımsız değ işkenler arasında (örneğ in DK veya FDI ile) korelasyon bulunması ve bunun katsayı işaretini etkilemesidir. Bu nedenlerle, HETK değ işkeninin negatif katsayısı, hükümet etkililiğ inin gerç ek ekonomik etkisinin olumsuz olduğu anlamına gelmekten ziyade, bölgesel dinamiklerin ve değ işken etkileşimlerinin karmaşık bir yansımasıdır.

Son bağımsız değ işken olan İstihdam/Nüfus Oranı (ISTH) için tahmin edilen katsayı 0.002314 olup %10 anlamlılık düzeyinde İstatistiksel olarak anlamlıdır ($p \approx 0.061$). ISTH katsayısının pozitif olması beklenir bir sonuçtur; işğ ücüne katılım oranındaki artışlar, daha fazla üretim potansiyeli ve ekonomik aktiflik anlamına geldiğ inden GDP'yi olumlu etkilemektedir. Ancak etkinin büyüklüğü nispeten sınırlıdır: Örneğ in istihdam oranındaki 1 puanlık artış, GDP düzeyinde sadece yaklaşık %0.23'lük bir artışla ilişkilili görünmektedir. Bu durum, bölgede işğ ücü verimliliğ i veya demografik yapı ile ilgili kısıtların olabileceğ ini, tek başına istihdam artışının büyümeyi sınırlı ölçüde desteklediğ ini düşündürmektedir.

Genel olarak, kurulan IFE panel modelinin bütününe ait anlamlılık testi de güçlü sonuçlar vermektedir. Tablo 9'da sunulan Panel Fisher istatistiğ i sonsuza yakın büyük bir değ er almış ve p-değ eri 0.0000 olarak hesaplanmıştır; bu da modelde yer alan bağımsız değ işkenlerin topluca GDP'yi açıklamada İstatistiksel olarak anlamlı olduğ unu doç rulamaktadır. Dolayısıyla modelin genel geçerliliğ i İstatistiksel açıdan desteklenmektedir.

Sonuçların ekonomik yorumu ise, Sovyet sonrası ülkelerde doç al kaynak gelirleri ve yabancı yatırımların uzun vadede ekonomik büyüklüğü artırıcı başlıca faktörler olduğ unu; istihdam oranının daha mütevazı ancak pozitif bir katkı sağladığ ını göstermektedir. Yönetişim kalitesi ise beklenmedik biçimde negatif bir işaret almış olsa da bu durum örneklem iç i özel koşulların bir sonucu olabilir. Politika açısından bakıldığ ında, elde edilen bulgular özellikle yabancı yatırım çekmenin ve doç al kaynakların etkin yönetiminin ekonomik performansı iyileştirmede kritik rol oynadığ ını düşündürmektedir. Ancak yönetim reformlarının ekonomik ç ıktıya etkisi konusunda daha derinlemesine araştırmalara ihtiyaç olabilir. Sonuç itibariyle, uygulanan panel IFE modeli hem istatistiksel uyum kriterlerini karşılamış hem de büyük ölçüde beklenen yönlerde katsayılar üretmiştir.

Tablo 10: Panel Fourier Nedensellik Testi Sonuçları (GDP ve DK)

Ülke	GDP → DK			DK → GDP			Sonuç
	Lag	Wald Stat	Olasılık	Lag	Wald Stat	Olasılık	
Armenia	2	0,979478	0,67	2	18,994148***	0,01	DK→GDP
Azerbaijan	2	0,144856	0,91	2	1,856499	0,44	GDP→DK
Belarus	2	0,812946	0,62	2	1,808666	0,49	GDP→DK
Estonia	2	11,634345**	0,02	2	0,240695	0,93	GDP→DK
Georgia	1	3,76714**	0,09	1	1,691244	0,28	GDP→DK
Kazakhstan	1	0,300928	0,66	1	1,141474	0,3	GDP→DK
Kyrgyz Republic	2	1,356879	0,52	2	1,306751	0,53	GDP→DK
Latvia	2	7,537165**	0,09	2	5,920181	0,13	GDP→DK
Lithuania	1	0,935392	0,38	1	7,302045**	0,03	DK→GDP
Moldova	2	2,141985	0,35	2	1,201349	0,60	GDP→DK
Russian Federation	1	2,709758	0,14	1	0,49628	0,54	GDP→DK
Tajikistan	2	1,684512	0,5	2	2,807639	0,27	GDP→DK
Ukraine	1	0,000895	0,99	1	0,121512	0,66	GDP→DK
Uzbekistan	2	2,123934	0,32	2	0,799459	0,67	GDP→DK

Not 5: “*”, “**” ve “***” sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 10, kişi başına düşen gelir düzeyi (GDP) ile doğal kaynak rantları (DK) arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, incelenen 14 ülke özelinde değerlendirildiğinde, doğal kaynak zenginliğinin ekonomik büyümeyi tek başına ve otomatik olarak garanti etmediğini göstermektedir. Ülke bazında ulaşılan bulgular aşağıda özetlenmiştir:

DK → GDP yönünde tek yönlü nedensellik: Sadece Ermenistan (%1 düzeyinde) ve Litvanya (%5 düzeyinde) için doğal kaynak rantlarının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve tek yönlü bir nedensel etkisi tespit edilmiştir. Bu bulgu, söz konusu ülkelerde doğal kaynak gelirlerinin ekonomik büyümeyi destekleyebildiğini göstermektedir. Örneğin, Ermenistan’da madencilik gibi sınırlı doğal kaynak faaliyetlerinden, Litvanya’da fosil yakıtlar yerine orman ürünleri, turba, tarım arazilerinden sağlanan gelir ve sınırlı madencilik faaliyetlerinden elde edilen gelirlerin ülke ekonomisine önemli katkılar sağladığı değerlendirilebilir.

GDP → DK yönünde tek yönlü nedensellik: Estonya (%5), Gürcistan (%10) ve Letonya (%10) için ise nedensellik ters yöndedir; bu ülkelerde ekonomik büyümenin, doğal kaynak rantlarında artışa yol açtığı tespit edilmiştir. Başka bir ifadeyle, ekonomik büyümenin hız kazanmasıyla birlikte doğal kaynak kullanımında veya çıkarımında artış

gözlemlenmektedir. Örneğin, Estonya ve Letonya gibi ülkelerde büyümeye paralel olarak orman ürünleri ve diğer yerli kaynakların daha yoğun şekilde değerlendirildiği söylenebilir. Bu durum, büyümenin getirdiği yatırım ve talep artışının doğal kaynak sektörlerini de genişletebildiğini ortaya koymaktadır.

GDP – DK her iki yönde de nedensellik bulunmaması: Azerbaycan, Belarus, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Moldova, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Ukrayna ve Özbekistan için, kişi başına gelir düzeyi ile doğal kaynak rantları arasında her iki yönde de İstatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Özellikle Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya gibi doğal kaynak zengini ülkelerde dahi, 2002–2022 döneminde doğal kaynak rantları ile ekonomik büyüme arasında Granger anlamında bir neden-sonuç ilişkisinin bulunmaması dikkat çekicidir.

Bu sonuç, söz konusu ülkelerde petrol ve doğalgaz gibi yüksek gelir sağlayan kaynakların varlığına rağmen, doğal kaynakların büyüme performansı üzerinde belirleyici bir etkisinin olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, literatürde sıkça vurgulanan doğal kaynak laneti olgusuyla örtüşmektedir; yani doğal kaynak zenginliği, uygun kurumsal yapı ve etkili yönetim mekanizmaları bulunmadığı takdirde ekonomik büyümeyi desteklemek yerine engelleyici bir rol dahi oynayabilmektedir. (Horváth & Zeynalov, 2014)

Tablo 11: Panel Fourier Nedensellik Testi Sonuçları (GDP ve HETK)

Ülke	GDP → HETK			HETK → GDP			Sonuç
	Lag	Wald Stat	Olasılık	Lag	Wald Stat	Olasılık	
Armenia	2	4,015304	0,18	2	2,738241	0,31	GDP→HETK
Azerbaycan	2	1,951124	0,38	2	36,838366***	0	HETK→GDP
Belarus	1	0,70183	0,41	1	1,437893	0,3	GDP→HETK
Estonia	2	0,294222	0,88	2	19,942925***	0	HETK→GDP
Georgia	2	0,094069	0,94	2	6,591444	0,11	GDP→HETK
Kazakhstan	1	0,402235	0,48	1	0,03437	0,81	GDP→HETK
Kyrgyz Republic	2	3,588852	0,26	2	2,301842	0,45	GDP→HETK
Latvia	2	1,555213	0,48	2	0,108316	0,94	GDP→HETK
Lithuania	1	0,725971	0,35	1	0,001769	0,99	GDP→HETK
Moldova	2	1,860486	0,43	2	1,810492	0,48	GDP→HETK
Russian Federation	2	13,243007**	0,03	2	1,568183	0,52	GDP→HETK

Tajikistan	2	0,426774	0,74	2	4,356384	0,13	GDP→HETK
Ukraine	1	1,603913	0,19	1	1,049628	0,34	GDP→HETK
Uzbekistan	2	30,657778***	0	2	0,714851	0,66	GDP→HETK

Not 6: “*”, “**” ve “***” sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 11, kişi başına düşen gelir düzeyi (GDP) ile kurumsal kalite göstergesi olarak kullanılan hükümetin etkililiği (HETK) arasındaki ilişkisini ortaya koymaktadır. Kurumsal kalite, doğal kaynak laneti literatüründe merkezi bir rol oynamaktadır; bu bağlamda, elde edilen nedensellik bulguları yalnızca teorik değil, aynı zamanda politika geliştirme açısından da önemli çıkarımlar sunmaktadır. Ülke bazında ulaşılan bulgular aşağıda özetlenmiştir:

HETK → GDP yönünde tek yönlü nedensellik: Azerbaycan ve Estonya için (%1 düzeyinde), hükümetin etkililiğinden ekonomik büyümeye (GDP) doğru İstatistiksel olarak anlamlı bir tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Bu bulgu, kamu kurumlarının etkinliğinde yaşanan iyileşmelerin söz konusu ülkelerde ekonomik büyümeyi belirgin biçimde desteklediğini göstermektedir.

Özellikle Estonya, bağımsızlığını takiben kapsamlı kurumsal reformlar gerçekleştirmiş ve Avrupa Birliği normlarına yakın yönetim standartlarını benimseyerek yüksek kurumsal kalite düzeyine ulaşmıştır. Bu çerçevede elde edilen sonuç, Estonya’daki yönetim kalitesinin ekonomik büyüme performansına olumlu yansıdığını ortaya koymaktadır. Azerbaycan örneğinde ise, ülkenin petrol zengini olmasına rağmen, kamu yönetimi alanında gerçekleştirilen reformlar, örneğin kamu hizmetlerinin modernizasyonu ve yolsuzlukla mücadele politikaları, büyümeyi destekleyici bir işlev görmüştür. Bu bulgular, literatürde yaygın şekilde dile getirilen görüşlerle uyumludur: Etkin yönetim ve güçlü kurumsal yapılar, ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Nitekim, 81 ülkeyi kapsayan kapsamlı bir panel veri analizinde de hükümetin etkililiğinin büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. (Alam vd. 2017)

GDP → HETK yönünde tek yönlü nedensellik: Rusya Federasyonu (%5) ve Özbekistan (%1) için nedensellik ekonomik büyümeden hükümetin etkililiğine doğrudur. Bu iki ülkede büyümedeki artış, izleyen dönemde kurumsal kalite göstergelerinde anlamlı iyileşmelere yol açmıştır. Bulgular, literatürde “büyümenin kurumlar üzerindeki etkisi” tartışmalarıyla örtüşmektedir: Ekonomik gelişme ve toplumsal refah düzeyi yükseldikçe, vatandaşların daha iyi yönetim talepleri artmakta ve devlet kapasitesi

genişleyebilmektedir. Nitekim bazı araştırmacılar, Güney Kore örneğinden hareketle, sürdürülebilir büyüme ve beşerî sermaye birikiminin zaman içinde kurumsal iyileşmeyi tetikleyebileceğini ileri sürmektedir (Glaeser & La Porta, 2004).

Çalışmanın bulguları da Rusya ve Özbekistan'da benzer bir dinamiğin işlediğine işaret etmektedir: Yüksek büyüme dönemleri, yönetim kalitesini artıran reformları harekete geçirmiş veya kamu hizmetlerinin etkinliğini dolaylı yoldan yükseltmiştir. Örneğin Rusya'da 2000'li yıllarda artan millî gelirle birlikte kamu yönetiminde kısmi modernizasyon adımları atılmış; vergi toplama kapasitesi ve dijital devlet hizmetlerinde iyileşmeler gözlenmiştir. Benzer şekilde, Özbekistan'da 2016 sonrasında başlatılan ekonomik açılım ve reform süreci, hızlı büyüme ortamının da desteğiyle kamu yönetiminde belirgin gelişmelerin önünü açmıştır. Dolayısıyla, elde edilen bulgular büyümenin kurumsal kaliteyi pekiştirdiği yönündeki teorik çerçeveyi ampirik olarak desteklemektedir.

GDP – DK her iki yönde de nedensellik bulunmaması: Ermenistan, Belarus, Gürcistan, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Letonya, Litvanya, Moldova, Tacikistan ve Ukrayna için, ekonomik büyüme (GDP) ile hükümetin etkililiği (HETK) arasında İstatistiksel olarak anlamlı herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Bu sonuç, ilgili ülkelerde incelenen dönem boyunca büyüme ile kurumsal kalite arasında belirgin bir etkileşim olmadığını göstermektedir. Bu durumun arkasında çeşitli yapısal ve İstatistiksel nedenler olabilir. Örneğin, Belarus gibi bazı ülkelerde hükümet etkililiği göstergesinin zaman içinde sınırlı değişim göstermesi (kurumsal yapının durağan kalması), büyüme ile ilişki kurulmasını zorlaştırmış olabilir. Kırgızistan ve Tacikistan gibi ülkelerde ise hem ekonomik büyüme hem de kurumsal kalite göstergeleri genel olarak düşük seviyelerde seyretmiş ve zaman içinde istikrarsızlık göstermiştir; bu durum, anlamlı bir nedensellik ilişkisinin ortaya konmasını güçleştirmiştir. Diğer taraftan, Litvanya ve Letonya gibi halihazırda yüksek kurumsal kaliteye sahip ülkelerde, söz konusu göstergeler uzun dönem boyunca yüksek düzeyde istikrarlı seyretmiştir. Bu nedenle, kurumsal yapılarda marjinal değişimlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini İstatistiksel olarak saptamak zorlaşmıştır. Gürcistan örneğinde ise, 2000'li yılların ortasında gerçekleştirilen kapsamlı kamu yönetimi reformları ve yolsuzlukla mücadele politikaları sonucu önemli yapısal iyileşmeler yaşanmıştır. Ancak bu reformların etkisi büyük ölçüde tek seferlik bir dönüşüm niteliği taşıdığından, analiz

döneminde kurumsal göstergelerde yeterli düzeyde dinamik değişim meydana gelmemiş olabilir. Bu durum, söz konusu dönemde nedensellik testleri ile anlamlı bir etkiyi tespit etmeyi zorlaştırmıştır.

Tablo 12: Panel Fourier Nedensellik Testi Sonuçları (GDP ve ISTH)

Ülke	GDP → ISTH			ISTH → GDP			Sonuç
	Lag	Wald Stat	Olasılık	Lag	Wald Stat	Olasılık	
Armenia	1	0,532878	0,43	1	1,401366	0,24	GDP→ISTH
Azerbaijan	2	17,213927***	0,01	2	33,210634***	0	GDP↔ISTH
Belarus	2	0,422617	0,79	2	27,123874***	0,01	ISTH→GDP
Estonia	2	0,295141	0,93	2	19,313929***	0	ISTH→GDP
Georgia	2	1,810922	0,47	2	3,645755	0,2	GDP→ISTH
Kazakhstan	2	4,630119	0,15	2	2,043701	0,35	GDP→ISTH
Kyrgyz Republic	2	4,653357	0,11	2	9,274681**	0,04	ISTH→GDP
Latvia	2	0,901511	0,74	2	19,925073***	0,04	ISTH→GDP
Lithuania	2	8,934278*	0,08	2	3,959038	0,25	GDP→ISTH
Moldova	2	1,577038	0,55	2	2,684318	0,28	GDP→ISTH
Russian Federation	2	4,132442	0,17	2	2,357925	0,22	GDP→ISTH
Tajikistan	2	0,608066	0,7	2	3,397342	0,24	GDP→ISTH
Ukraine	2	6,259525*	0,09	2	0,012257	1	GDP→ISTH
Uzbekistan	2	4,705611	0,12	2	11,014667**	0,02	ISTH→GDP

Not 7: “*”, “**” ve “***” sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 12, kişi başına düşen gelir düzeyi (GDP) ile istihdam/nüfus oranı arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymaktadır. Ülke bazında ulaşılan bulgular aşağıda özetlenmiştir:

Çift yönlü nedensellik (GDP ↔ ISTH): Azerbaycan (%1 düzeyinde), ekonomik büyüme (GDP) ile istihdam/nüfus oranı (ISTH) arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin tespit edildiği tek ülke olmuştur.

Bu bulgu, Azerbaycan ekonomisinde büyüme ile istihdam arasındaki ilişkinin bir geri besleme mekanizması şeklinde işlediğini düşündürmektedir. Nitekim 2000’li yılların başında petrol gelirlerinin etkisiyle yüksek büyüme oranlarına ulaşan Azerbaycan’da, bu büyüme başta inşaat ve hizmetler olmak üzere çeşitli sektörlerde istihdam artışına yol açmıştır. Artan istihdam ise iç tüketim talebini yükselterek ekonomik büyümeyi daha da desteklemiştir.

ISTH → GDP yönünde tek yönlü nedensellik: Belarus (%1), Estonya (%1), Kırgız Cumhuriyeti (%5), Letonya (%5) ve Özbekistan (%5) için, istihdam oranından ekonomik büyümeye doğru İstatistiksel olarak anlamlı ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu bulgu, söz konusu ülkelerde istihdam edilen nüfus oranındaki artışların, takip eden dönemlerde kişi başına gelir düzeyinde (GDP) anlamlı yükselişlere neden olduğunu ortaya koymaktadır. Elde edilen sonuçlar, işgücüne daha fazla bireyin katılması veya istihdam edilmesinin toplam üretim kapasitesini artıracığı yönündeki teorik beklentilerle uyumludur. Örneğin, Belarus ve Özbekistan gibi ekonomilerde istihdam oranındaki artışlar, özellikle tarım ya da informel sektörlerden resmi sektörler geçişler yoluyla, toplam faktör verimliliğini ve çıktı düzeyini yükseltmiş olabilir. Estonya ve Letonya gibi Baltık ülkelerinde ise 2000’li yıllarda işgücüne katılım oranlarının artması ve işsizlik oranlarının kayda değer ölçüde düşmesi, ekonomik büyümeye pozitif yönde yansımıştır. Bu gelişmeler, bizim bulgularımızla da doğrulanmaktadır.

Genel olarak, istihdam oranındaki artış, ekonominin üretim kapasitesini artıran temel unsurlardan biridir. Yüksek istihdam oranı, yalnızca işgücünün daha geniş bir kesiminin üretime katkı sağladığını göstermekle kalmaz; aynı zamanda, ekonominin iş yaratma kapasitesinin güçlü olduğunu ve bu sayede iç talep yoluyla büyümenin desteklenebileceğini de ima eder. Nitekim literatürde de sıklıkla vurgulandığı üzere, yüksek istihdam oranı ekonomideki kaynak kullanım verimliliğini artırarak büyüme performansına olumlu katkı sağlamaktadır.

GDP → ISTH yönünde tek yönlü nedensellik: Litvanya ve Ukrayna için (%10 düzeyinde) ekonomik büyümeden istihdam oranına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu bulgu, her iki ülkede de ekonomik büyüme dönemlerinin istihdam oranını İstatistiksel olarak anlamlı biçimde artırdığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, büyüme istihdam yaratma kapasitesiyle birlikte ilerlemektedir. Örneğin, Litvanya’da yüksek büyüme oranlarının kaydedildiği dönemlerde işsizlik oranı kayda değer biçimde azalmış; iş gücüne katılan nüfus oranında artış gözlenmiştir. Gerçekleştirilen Granger nedensellik testi, bu makroekonomik eğilimin İstatistiksel olarak da nedensel bir ilişki şeklinde var olduğunu ortaya koymaktadır. Ukrayna örneğinde ise, özellikle 2000’li yılların ortasında yaşanan güçlü büyüme, başta tarım sektörü olmak üzere birçok sektörde istihdam artışı ile sonuçlanmıştır.

GDP – ISTH her iki yönde de nedensellik bulunmaması: Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Moldova, Rusya Federasyonu ve Tacikistan için, ekonomik büyüme (GDP) ile istihdam oranı (ISTH) arasında her iki yönde de İstatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir. Bu durum, söz konusu ülkelerde kısa vadede büyüme ve istihdam arasında dinamik bir etkileşimin bulunmadığını göstermektedir. Özellikle Kazakistan ve Rusya gibi doğal kaynak zengini ülkelerde, büyümenin büyük ölçüde sermaye yoğun sektörler —başta petrol ve doğalgaz— kaynaklı olması, istihdam yaratma etkisinin sınırlı kalmasına neden olmuş olabilir. Bu durum, literatürde “işsiz büyüme (jobless growth)” olgusu ile açıklanmaktadır ve büyüme-istihdam ilişkisini zayıflatmaktadır. Ermenistan, Moldova ve Tacikistan gibi ülkelerde ise yapısal demografik faktörler —örneğin iş gücü göçleri sonucu nüfus azalması— veya ekonomide yüksek düzeyde informel sektör varlığı, istihdam verilerinin GDP ile ilişkisini İstatistiksel olarak görünmez kılmış olabilir. Gürcistan örneğinde ise, 2000’li yılların başında kayda değer ekonomik büyüme gözlemlenmiş olmasına rağmen, aynı dönemde işgücüne katılım oranlarında anlamlı bir artış yaşanmamışsa, büyüme ve istihdam oranı arasında nedensel bir ilişkinin tespit edilememesi beklenen bir sonuçtur. Sonuç olarak, bu ülkelerde büyümenin iş yaratma kapasitesiyle doğrudan örtüşmediği ve yapısal ya da sektörel faktörlerin istihdam üzerinde belirleyici olabileceği anlaşılmaktadır.

Tablo 13: Panel Fourier Nedensellik Testi Sonuçları (GDP ve FDI)

Ülke	GDP → FDI			FDI → GDP			Sonuç
	Lag	Wald Stat	Olasılık	Lag	Wald Stat	Olasılık	
Armenia	1	0,337413	0,56	1	0,038049	0,81	GDP→FDI
Azerbaijan	2	1,886242	0,46	2	0,615722	0,8	GDP→FDI
Belarus	2	2,120896	0,43	2	2,370086	0,42	GDP→FDI
Estonia	2	4,829841	0,16	2	0,403707	0,72	GDP→FDI
Georgia	2	2,669347	0,38	2	3,225757	0,21	GDP→FDI
Kazakhstan	2	4,052063	0,21	2	2,47889	0,33	GDP→FDI
Kyrgyz Republic	2	2,061418	0,34	2	0,663704	0,71	GDP→FDI
Latvia	1	0,004126	0,98	1	3,980921*	0,07	FDI→GDP
Lithuania	1	5,190909**	0,05	1	0,506752	0,49	GDP→FDI
Moldova	2	17,403999***	0	2	1,40172	0,49	GDP→FDI
Russian Federation	1	0,248861	0,6	1	3,257833	0,12	GDP→FDI
Tajikistan	2	8,435443*	0,1	2	4,766628	0,12	GDP→FDI

Ukraine	1	0,21637	0,68	1	0,147353	0,69	GDP→FDI
Uzbekistan	2	7,178083	0,11	2	0,029727	0,97	GDP→FDI

Not 8: “*”, “**” ve “***” sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 13, kişi başına düşen gelir düzeyi (GDP) ile doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymaktadır. Ülke bazında ulaşılan bulgular aşağıda özetlenmiştir:

FDI → GDP yönünde tek yönlü nedensellik: İncelenen ülkeler arasında yalnızca Letonya için doğrudan yabancı yatırımlardan (FDI) ekonomik büyümeye (GDP) doğru İstatistiksel olarak anlamlı bir tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir (%10 anlamlılık düzeyinde). Bu bulgu, Letonya’da doğrudan yabancı sermaye girişlerinin ekonomik büyümeye kayda değer bir katkı sağladığını göstermektedir. Nitekim 2000’li yıllarda Baltık bölgesine yönelen yüksek düzeyde yabancı yatırım akışı, özellikle Letonya’da bankacılık, telekomünikasyon ve imalat gibi sektörlerde yoğunlaşmıştır. Elde edilen sonuçlar, Letonya’nın bu yatırımları verimli şekilde ekonomiye entegre ederek büyümeyi destekleyici bir unsur hâline getirdiğini ortaya koymaktadır. Bu başarıda, Letonya’nın Avrupa Birliği’ne üyelik sürecinde gerçekleştirdiği yapısal reformlar, iş dostu yatırım ortamı ve stratejik coğrafi konumu etkili olmuş olabilir. Literatürde de sıkça vurgulandığı üzere, doğrudan yabancı yatırımlar; teknoloji transferi, rekabetin artması, verimlilik kazanımları ve istihdam yaratılması gibi kanallar aracılığıyla ev sahibi ülkede ekonomik büyümeyi destekleyebilmektedir. Ancak bu olumlu etkinin ortaya çıkabilmesi, genellikle ev sahibi ülkenin belirli düzeyde altyapı, beşerî sermaye ve kurumsal kapasiteye sahip olmasını gerektirir. Letonya örneğinde, nispeten yüksek eğitim düzeyi ve AB entegrasyonu süreciyle sağlanan kurumsal iyileşmelerin, FDI’ın büyüme üzerindeki etkisini güçlendirdiği söylenebilir (Loungani & Razin, 2001).

GDP → FDI yönünde tek yönlü nedensellik: Litvanya (%5), Moldova (%1) ve Tacikistan (%10) için, ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırım (FDI) girişlerine doğru İstatistiksel olarak anlamlı bir tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu bulgu, söz konusu ülkelerde büyüme oranlarındaki artışların, takip eden dönemde daha fazla yabancı sermaye çekilmesine katkı sağladığını göstermektedir. Örneğin, Litvanya yüksek büyüme performansı sayesinde Baltık bölgesinin öne çıkan ekonomilerinden biri hâline gelmiş ve bu başarı, ülkeye olan yatırımcı güvenini artırarak FDI girişlerini teşvik etmiştir. Moldova gibi küçük ölçekli ekonomilerde bile ekonomik büyüme dönemleri,

yurtdışındaki diaspora sermayesinin ya da komşu ülkelerden gelen bölgesel yatırımların artmasına zemin hazırlamış olabilir. Tacikistan örneğinde ise, büyümenin hız kazanması özellikle Çin ve Rusya gibi ülkelerden gelen altyapı ve madencilik yatırımlarının artmasını sağlamış olabilir.

Bu sonuçlar, literatürde dile getirilen “önce büyüme, sonra yatırım” yönlü nedensellik bulgularıyla örtüşmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler üzerine yapılan çalışmalarda, doğrudan yabancı yatırımın çoğu zaman ekonomik büyüme tarafından tetiklendiği; yüksek büyüme oranlarının yabancı yatırımcılar açısından çekici bir ortam oluşturduğu ifade edilmektedir. Nitekim Chowdhury ve Mavrotas (2006) tarafından gerçekleştirilen ampirik analizde, farklı ülke deneyimleri incelenmiş ve birçok durumda nedenselliğin GDP’den FDI’ya doğru olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Chowdhury & Mavrotas, 2006). Bu çalışmada elde edilen bulgular da, Litvanya, Moldova ve Tacikistan gibi ülkelerde benzer bir dinamiğin mevcut olduğunu göstermektedir: Ekonomik görünümdeki iyileşmeler ve pazarın büyüme potansiyeli, bu ülkelere olan doğrudan yabancı yatırım girişlerinin artmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

GDP – FDI her iki yönde de nedensellik bulunmaması: Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Estonya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Özbekistan için, kişi başına gelir düzeyi (GDP) ile doğrudan yabancı yatırım (FDI) arasında her iki yönde de İstatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir. Bu sonuç, söz konusu ülkelerde kısa vadeli dinamiklerde GDP ve FDI değişkenlerinin birbirini nedensel olarak etkilemediğini göstermektedir.

Bu geniş ülke grubu içinde özellikle dikkat çeken örnekler, Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya gibi doğal kaynak zengini ülkelerdir. Bu ülkeler, 2000’li yıllar boyunca başta enerji sektörü olmak üzere yüksek miktarda doğrudan yabancı yatırım çekmiş ve dönemselsel olarak güçlü ekonomik büyüme oranları yakalamışlardır. Ancak analiz sonuçları, bu iki değişkenin kısa vadede sistematik bir nedensel ilişki sergilemediğini ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, FDI bu ülkelerde ekonomik büyümeyi İstatistiksel olarak tetiklememiş; benzer şekilde, büyüme de daha fazla yabancı yatırım girişini doğrudan teşvik etmemiştir. Bu durum birkaç şekilde açıklanabilir. Öncelikle, gelen yabancı yatırımların büyük ölçüde petrol ve doğalgaz gibi sermaye yoğun sektörlerle yönelmesi, yatırımların ekonominin geneline yayılmasını sınırlamış olabilir. Ayrıca bu ülkelerde büyümenin zaten büyük ölçüde doğal kaynak gelirlerine

dayalı olması, FDI'nın marjinal katkısını İstatistiksel olarak görünmez hâle getirmiş olabilir. Estonya ve Gürcistan gibi yapısal reform sürecinden geçmiş ülkelerde de benzer şekilde, FDI ve büyüme arasında Granger anlamında bir nedenselliğin tespit edilememesi dikkat çekicidir. Bu olgu, her iki değişkenin ortak bir üçüncü faktörden (örneğin Avrupa Birliği ile entegrasyon, yatırım ortamının liberalleşmesi, siyasi istikrar) etkilenmesiyle açıklanabilir. Bu durumda, FDI ve GDP paralel seyretmiş olabilir; ancak bu eşzamanlılık, nedensellik çerçevesinde birinin diğerini tetiklediği şeklinde yorumlanamamıştır. Örneğin Estonya'da 2000'ler boyunca hem FDI hem de GDP artış göstermiştir; ancak bu paralel hareket, nedensellik testi açısından birbirini "neden" olarak açıklamamıştır. Son olarak, Ukrayna ve Özbekistan gibi ülkelerde de anlamlı bir nedensellik ilişkisinin bulunmaması, bu ülkelerdeki doğrudan yabancı yatırım miktarının görece düşük olması, siyasi ve ekonomik belirsizliklerin yatırımcı güvenini zayıflatması gibi etkenlerle ilişkili olabilir. Bu tür koşullar altında, yabancı yatırımların büyümeye katkısı İstatistiksel olarak tutarlı biçimde ölçülememektedir.

3.5. Ampirik Bulgular

Ülke bazlı nedensellik analizleri, her bir Sovyet sonrası ekonomide söz konusu ilişkilerin farklı özellikler gösterebildiğini ortaya koymaktadır. Örneğin, Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan gibi hidrokarbon zengini ülkelerde GSYİH ile doğal kaynak rantları arasında uzun vadeli çift yönlü güçlü bir ilişki tespit edilememiştir. Bu ülkelerde büyüme performansının büyük ölçüde küresel emtia fiyatlarındaki dalgalanmalara bağımlı ve istikrarsız olduğu, doğal kaynak gelirlerindeki artışların milli geliri kalıcı olarak artırmadığı görülmektedir. Buna karşılık, doğal kaynak zenginliği sınırlı olan Gürcistan, Ermenistan veya Baltık ülkeleri gibi ekonomiler, daha çeşitli üretim yapıları ve reform odaklı politikalar sayesinde görece olarak daha istikrarlı büyüme yakalayabilmiştir. Nitekim kaynak fakiri Orta Avrupa ülkelerinin hızlı toparlanıp güçlü büyüme gösterirken, petrol zengini eski Sovyet ekonomilerinin daha az başarılı performans sergiledikleri literatürde de vurgulanmıştır (Kronenberg, 2004). Bu durum, tek başına kaynak bolluğunun yüksek büyüme garantisi olmadığını ortaya koymaktadır. Hükümet Etkililiği (HETK) göstergesi ile GSYİH arasındaki ilişki incelendiğinde, kurumların kalitesinin ekonomik performansı olumlu etkilediği pek çok ülkede doğrulanmıştır. Kurumsal kapasitesi ve yönetim kalitesi yüksek ülkelerin daha yüksek sürdürülebilir GSYİH artışları kaydettiği anlaşılmaktadır. Buna paralel olarak, bazı

bulgular GSYİH artışının da zamanla yönetim kalitesini iyileştirebildiğine işaret etmektedir; ancak genel eğilim, nedenselliğin daha ziyade iyi yönetimden büyümeye doğru olduğudur. İstihdam oranı ile GSYİH arasındaki ilişki de büyük ölçüde pozitif ve çift yönlüdür: Bir yandan ekonomik büyüme istihdamı artırarak işsizliği azaltmakta, diğer yandan daha yüksek istihdam düzeyi iç talebi ve üretimi canlandırarak büyümeye katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte, petrol ve doğalgaz sektörü gibi sermaye-yoğun alanlara dayalı ekonomilerde büyümenin istihdam yaratma kapasitesinin sınırlı kaldığı gözlemlenmiştir. Yani bu ülkelerde yüksek büyüme dönemleri dahi görece düşük düzeyde yeni iş imkânı yaratabilmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar (FDI) konusunda ise bulgular, yabancı sermaye girişlerinin teknoloji transferi, sermaye birikimi ve verimlilik artışları yoluyla GSYİH büyümesini destekleyebileceğini göstermektedir. Birçok ülkede FDI girişleri ile büyüme arasında pozitif yönlü bir nedensellik tespit edilmiş; ayrıca daha yüksek GSYİH artışı yaşayan ülkelerin takip eden dönemlerde daha fazla yabancı yatırım çekebildiği, yani iki yönlü bir etkileşimin var olabildiği anlaşılmaktadır. Özellikle imalat ve hizmet gibi doğal kaynak dışı sektörlerle yönelen doğrudan yatırımların, büyümeye uzun vadede anlamlı katkılar yaptığı görülürken; yabancı sermayenin yalnızca petrol, gaz gibi çıkarım sektörlerinde yoğunlaştığı ekonomilerde ise bu katkının sınırlı kaldığı tespit edilmiştir.

3.6. Politika Önerileri

Araştırmamızın bulguları ışığında, Sovyet sonrası doğal kaynak zengini ülkeler için bir dizi politika önerisi geliştirmek mümkündür. Genel olarak, elde edilen sonuçlar doğru kurumsal yapı ve stratejiler benimsendiğinde doğal kaynakların kalkınmayı destekleyebileceğini, ancak aksi halde büyümeyi sürdürülemez kılabileceğini göstermektedir. Bu nedenle politika önerilerimiz iki temel eksende şekillenmektedir: Kurumsal iyileştirmeler ve yönetim kalitesinin artırılması, ekonomik çeşitlendirme ve uzun vadeli kalkınma stratejileri.

Çalışmamız, hükümet etkililiği göstergesinde iyileşme kaydeden ülkelerin GSYİH büyümelerinin anlamlı ölçüde daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Bu bulgu, iyi yönetim uygulamalarının ve etkin kamu kurumlarının kalkınmada temel bir rol oynadığını teyit etmektedir. Bu nedenle Sovyet sonrası ülkelerde şeffaf, hesap verebilir ve etkin kamu yönetimi tesis etmek bir öncelik olmalıdır. Yolsuzlukla mücadele, hukukun üstünlüğünün sağlanması ve bürokraside etkinliğin artırılması, doğal kaynak

gelirlerinin daha verimli kullanımını mümkün kılacaktır. Özellikle bütçe şeffaflığının sağlanması ve doğal kaynak gelirlerinin kamu harcamalarına disiplinli bir şekilde entegre edilmesi, popülist veya verimsiz harcama alanlarının kısılmasını sağlayacaktır. Kronenberg (2004)'ün de vurguladığı üzere, kaynak zengini geçiş ekonomilerinde yolsuzluk büyümeyi yavaşlatan başlıca etmendir; dolayısıyla yolsuzlukla etkin mücadele mekanizmaları oluşturulmalı, örneğin bağımsız yargı, güçlü denetleyici kurumlar ve sivil toplumun gözetimi gibi unsurlar devreye sokulmalıdır. Kurumların kalitesinin yükselmesi, doğal kaynak gelirlerinin altyapı, eğitim, sağlık gibi verimlilik artışı getirecek alanlara yönlendirilmesini kolaylaştıracaktır. Bizim analizimiz de gösteriyor ki kurumsal zafiyetin mevcut olduğu ülkelerde kaynak gelirleri kalkınma yaratmaksızın israf edilebilmekte, bu da adeta lanet mekanizmasını tetiklemektedir. Buna karşın, kurumsal kapasitesini güçlendiren ülkeler aynı kaynak gelirlerini katma değerli yatırımlara dönüştürerek daha istikrarlı büyüme elde edebilmektedir. Örneğin, Norveç gibi dünya örneklerinde iyi yönetim sayesinde petrol gelirleri verimli fonlarda biriktirilmiş, ekonominin geneline yayılacak şekilde kullanılmış ve sürdürülebilir refah artışı yakalanmıştır. Sovyet sonrası ülkeler de benzer şekilde doğal kaynak fonları oluşturarak (Azerbaycan'ın SOFAZ fonu gibi uygulamalar halihazırda mevcuttur) gelirlerini geleceğe dönük yatırımlar için ayırmalı, harcama yaparken uzun vadeli kalkınma hedeflerini gözetmelidir.

Araştırma bulgularımız, tek bir sektöre, özellikle petrol ve doğal gaz gibi, dayalı büyüme modelinin kısa vadede yüksek getiri sağlasa bile uzun vadede ekonomiyi kırılgan hale getirdiğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, doğal kaynak zengini Sovyet ardılı ülkelerin ekonomik çeşitlendirmeyi kalkınma stratejilerinin merkezine koymaları gerekir. Çalışmamız gösteriyor ki doğal kaynak gelinine aşırı bağımlı ülkeler dış şoklara (ani fiyat düşüşleri, talep daralmaları vb.) karşı savunmasız olup yapısal dönüşüm gerçekleştirmekte zorlanmaktadır. Buna karşın ekonomilerini çeşitlendiren, imalat ve hizmet sektörlerini geliştiren ve ihracata yönelik sanayileşme stratejileri uygulayan ülkelerin daha dirençli ve sürdürülebilir bir büyüme patikası yakalayabildiği görülmüştür. Bu bulgumuz, literatürde kaynak lanetinin önlenmesinde ekonomik çeşitlenmenin kritik önemde olduğunu vurgulayan yaklaşımlarla tutarlıdır (örneğin Sachs ve Warner, 1999; Lederman ve Maloney, 2007). Kaynak zengini ülkeler, enerji ve maden gelirlerini imalat sanayi, tarım ve yüksek katma değerli hizmet sektörlerine yatırarak geniş bir üretim tabanı

oluşturmalıdır. Özellikle petrol ve gaz gibi sektörlerde çalışan işgücünün diğer sektörlerle geçiş yapabilmesi için eğitim ve yeniden beceri kazandırma programları önem kazanmaktadır (Gylfason, 2001 bu noktada eğitimin altını çizmektedir). İmalat sanayine ve teknolojiye yapılacak yatırımlar, hem küresel talep dalgalanmalarına karşı tampon işlevi görecek hem de daha fazla istihdam yaratarak sosyal refahı artıracaktır. Nitekim Kronenberg (2004) çalışmasında da belirtildiği üzere, ihracata yönelik imalat sektörünün geliştirilmesi kaynak zengini ülkelerde büyümeyi hızlandırabilecek bir stratejidir. Bizim sonuçlarımız da bu tespiti Sovyet sonrası ülkeler bağlamında desteklemektedir.

Ekonomik çeşitlendirme stratejisi kapsamında, doğrudan yabancı yatırımların (FDI) yapısı ve yönelimi de önemli bir faktördür. Bulgularımız, yabancı sermayenin genel olarak büyüme üzerinde güçlü bir katalizör olabileceğini gösterse de, bunun etkisinin yabancı yatırımların ekonomide hangi sektörlerle yöneldiğine bağlı olduğunu da ima etmektedir. Eğer yabancı yatırımlar sadece doğal kaynak çıkarma sektörüne odaklanırsa, ekonomide yan bağlantı (linkage) etkileri sınırlı kalabilir. Örneğin Mozambik üzerine yapılan bir çalışmada, yabancı yatırımların çoğunlukla maden ve benzeri düşük karmaşıklığa sahip sektörlerle yoğunlaşması halinde yapısal dönüşüme fazla katkı sağlamadığı gösterilmiştir (Timbe vd., 2004). Bu durum, Sovyet sonrası kaynak zengini ülkeler için de geçerli olabilir: Yabancı sermayeyi petrol/gaz projelerine çekmek kısa vadede finansman ve teknoloji getirirse de, uzun vadede ekonominin genel verimliliğine sınırlı katkı yapabilir. Bu nedenle, politika yapıcılar FDI çekme stratejilerini çeşitlendirilmiş bir ekonomik vizyonla bütünleştirmelidir. Özellikle imalat, yenilenebilir enerji, tarım teknolojileri veya turizm gibi sektörlerde yabancı yatırım çekmek, ekonominin farklı kollarında bilgi birikimi ve teknoloji transferi sağlayarak verimlilik artışını hızlandırabilir ve kaynak lanetinin aşılmasına yardımcı olabilir. Çeşitlendirilmiş sektörlerde gelen doğrudan yatırımlar yeni iş alanları yaratacak, ekonomide rekabetçiliği artıracak ve tek bir emtiaya bağımlılığın riskini azaltacaktır. Dolayısıyla, akıllı bir sanayi ve yatırım politikası ile doğal kaynak geliri, ekonominin bütününe kalkındırarak projelere yönlendirilmelidir. Bu bağlamda, devletlerin yatırım ortamını iyileştirmesi (iş yapma kolaylığı, altyapı, hukuki çerçeve), girişimciliği teşvik etmesi ve yerel işletmelerin gelişimini desteklemesi de önemlidir. Böylece, doğal kaynak sektöründen elde edilen gelirler yatay ve dikey olarak ekonomide yayılım etkisi yaratabilir.

Kaynak zengini ülkelerin karşılaştığı en önemli sorunlardan biri de makroekonomik oynaklık ve buna bağlı istikrarsızlıktır. Petrol, doğalgaz gibi emtia fiyatlarının küresel piyasalarda sert dalgalanmalara maruz kalması, bu kaynaklara dayalı gelir elde eden ülkelerin bütçe dengelerini ve büyüme oranlarını da istikrarsız kılmaktadır (Frankel, 2010). Bu nedenle Sovyet sonrası ülkeler, doğal kaynak gelirlerini yönetmek için karşı-döngüsel mali politikalar uygulamalıdır. Yani yüksek fiyat ve gelir dönemlerinde tasarruf edip borçları azaltmalı, düşük fiyat dönemlerinde ise daha önce biriktirilen rezervleri kullanarak ekonomiyi desteklemelidirler. Bu amaçla petrol ve doğal gaz gelirlerinin bir kısmını biriktiren egemen (egemenlik) fonları veya istikrar fonları oluşturmak etkili bir araç olabilir. Azerbaycan'ın Devlet Petrol Fonu (SOFAZ) bu yönde bir girişim olup, benzer uygulamalar Kazakistan ve Rusya'da da görülmektedir. Ancak önemli olan bu fonların şeffaf ve etkin bir şekilde yönetilmesi, gerçekten de geleceğe yatırım aracı olarak kullanılmasıdır. Aşırı harcama ve borçlanma döngüsünden kaçınmak, Manzano ve Rigobon (2001) tarafından vurgulanan borç tuzağına düşmemek için kritik önemdedir. Çalışmamızın dönemi içinde ülkelerin büyük bir borç krizine girmemiş olması belki de bu sayede kaynak lanetinin keskin etkilerinin görülmemesine katkı yapmıştır. Gelecekte de benzer şekilde ihtiyatlı maliye politikaları ve sağlam borç yönetimi, kaynak gelirlerinin ekonomik çöktüşlere yol açmasının önüne geçecektir.

Para politikası tarafında ise, döviz kuru yönetimi dikkatle ele alınmalıdır. Doğal kaynak ihracatı, ülkeye yoğun döviz girdisi sağlayarak yerel paranın değerlenmesine yol açabilir. Eğer bu durum kontrolsüz kalırsa, ülkenin diğer ihracatçı sektörleri uluslararası arenada rekabet gücünü kaybedebilir (Hollanda hastalığı etkisi). Bu nedenle petrol-gaz gelirlerinde artış yaşandığı dönemlerde merkez bankalarının sterilizasyon politikalarıyla yerel paranın aşırı değerlenmesini engellemesi, gerekirse döviz kurlarının esnekliğini artırması önerilebilir. Örneğin Rusya bir dönem petrol gelirleriyle artan Ruble değerlenmesini frenlemek için önemli miktarda döviz alımı yapmış ve rezerv biriktirmiştir. Bu tür önlemler, imalat ve tarım gibi sektörlerin aşırı değerli kur nedeniyle rekabet dezavantajına düşmesini engelleyerek ekonomik çeşitliliği korur.

Doğal kaynak geliri, eğer doğru kullanılırsa ülkelere önemli bir insan sermayesi yatırımı fırsatı sunar. Gylfason (2001)'un belirttiği üzere, kaynak zengini ülkelere eğitim ve beceri gelişimine yeterli önem verilmemesi büyümeyi uzun vadede sekteye uğratabilir. Sovyet sonrası ülkelerin bir kısmı (özellikle Orta Asya ve Kafkaslar'da)

eğitim ve sağlık göstergeleri bakımından 1990'lardaki geçiş sürecinde gerilemeler yaşamıştır. Oysa doğal kaynak gelirleri bu alanlarda atılım yapmak için kullanılabilir. Politika önerilerimizden biri, kaynak gelirlerinin belirli bir payının eğitim, AR-GE ve sağlık yatırımlarına tahsis edilmesidir. Örneğin Kazakistan, son yıllarda petrol gelirlerini kullanarak "Bolaşak" gibi burs programları ile yurtdışında eğitilmiş işgücü yetiştirmeye çalışmaktadır. Bu tür programlar uzun vadede beşeri sermayeyi güçlendirecek ve ekonominin inovasyon kapasitesini artıracaktır. Ayrıca doğal kaynak gelirlerinin bir bölümü toplumsal refahı artıracak (fakirlik ve eşitsizlikle mücadele gibi) sosyal programlara ayrılabilir. Kaynak lanetinin bir boyutu da gelir dağılımını bozma ve belli grupları zenginleştirirken diğerlerini yoksul bırakma riski olduğundan, kapsayıcı bir gelir yönetimi önemlidir. Örneğin Alaska eyaletinin petrol gelirini vatandaşlarıyla paylaştığı temettü programı, gelir adaletini sağlamaya yönelik bir model olarak öne çıkmıştır. Sovyet ardılı ülkeler de kaynak gelirlerini daha adil ve toplumun geniş kesimlerinin faydalanacağı şekilde yönlendirmeyi hedeflemelidir.

Yukarıdaki politika önerileri, çalışmamızın bulguları ve mevcut teorik çerçeveler ışığında Sovyet sonrası doğal kaynak zengini ekonomilerin sürdürülebilir kalkınma rotasına girmesi için kritik görülmektedir. Özellikle kurumların kalitesi ile ekonomik yapının çeşitliliği, bu ülkelerin bir kaynak laneti yaşayıp yaşamayacağını belirleyecek temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Sonuçlarımız, kaynak lanetinin mutlak olmadığını gösterse de "şeytanın ayrıntıda gizli" olduğunu hatırlatmaktadır: Doğal kaynaklar, ancak iyi yönetimle desteklenir, ekonomiye entegre edilir ve diğer sektörlerle denge içinde büyütülürse bir nimet haline gelmektedir. Aksi takdirde, bu kaynakların yol açtığı aşırı bağımlılık ve kurumsal çürümüşlük, uzun vadede büyümeyi yavaşlatacak veya durduracaktır.

Bu araştırmanın bulguları her ne kadar Sovyet sonrası ülkelere odaklanmış olsa da çıkarımları diğer doğal kaynak zengini ülkeler için de değerli dersler barındırmaktadır. Gelişmekte olan dünyadaki pek çok ekonomi (örneğin Orta Doğu'da petrol ihracatçısı ülkeler, Afrika'da maden zengini ekonomiler) benzer şekilde doğal kaynak gelirlerine dayanmanın getirdiği fırsat ve risk ikilemini yaşamaktadır. Bu bağlamda, genel politika önerileri şu şekilde özetlenebilir:

Her şeyden önce, iyi yönetim evrensel bir gerekliliktir. Kaynak zengini ülkeler, sağlam kurumlar olmadan sürdürülebilir kalkınma sağlayamaz. Bu nedenle şeffaflık,

hesap verebilirlik ve hukukun üstünlüğü ilkeleri güçlendirilmelidir. Özellikle yolsuzluğun önlenmesi, doğal kaynak gelirlerinin verimli kullanımı için şarttır (Ross, 2001).

Tüm kaynak zengini ülkelere tavsiye edilebilecek en önemli strateji, ekonomilerini tek bir emtia gelirine bağımlılıktan kurtarmaktır. İmalat, tarım, turizm veya teknoloji sektörlerinin geliştirilmesi hem daha geniş istihdam yaratacak hem de küresel piyasa şoklarına karşı tampon görevi görecektir (Auty, 1993). Norveç, Kanada, Avustralya gibi ülkelerin deneyimleri, güçlü bir sanayi ve hizmet sektörü altyapısıyla kaynak zenginliğinin daha dengeli yönetilebildiğini göstermektedir.

Kaynak gelirlerinin dalgalı yapısı göz önüne alınarak, mali disiplin ve tasarruf politikaları uygulanmalıdır. Petrol ve maden satışından elde edilen beklenmedik gelirler, kamu harcamalarında ani artışlar yerine gelecek nesiller için yatırım fonlarında değerlendirilmeli veya borç azaltmada kullanılmalıdır (Frankel, 2010). Bu hem enflasyonist baskıları azaltır hem de uzun vadeli finansal istikrarı destekler.

Kaynaklar tükenebilir, ancak insan sermayesi gelişerek ülkenin üretkenliğini kalıcı olarak artırabilir. Bu nedenle eğitim, mesleki beceri kazandırma, sağlık ve inovasyon ekosistemine yatırım, kaynak zengini tüm ülkeler için stratejik öneme sahiptir (Gylfason, 2001). Katar, Birleşik Arap Emirlikleri gibi son dönemde petrol zenginliğini eğitime ve teknolojiye yatıran ülkelerin bu alandaki hamleleri örnek alınabilir.

Kaynak zengini ülkelerin karşılaştığı sorunlar çoğu zaman benzerdir; bu nedenle bilgi ve deneyim paylaşımı önemlidir. Örneğin gelir yönetimi konusunda başarılı olmuş ülkelerin (Norveç modeli vb.) tecrübeleri incelenmeli, uluslararası inisiyatiflere (EITI – Extractive Industries Transparency Initiative gibi şeffaflık girişimleri) katılım sağlanmalıdır. Bu sayede küresel iyi uygulamalar benimsenerek hatalı politika riskleri azaltılabilir.

SONUÇ

Elde ettiğimiz bulgular, doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair literatürdeki teorik yaklaşımlarla karşılaştırıldığında hem örtüşen hem de ayrışan yönler ortaya koymaktadır. Klasik literatürden başlarsak, Sachs ve Warner (1995) geniş bir ülke örneklemini üzerinde yaptıkları öncü çalışmada, doğal kaynak ihracatının ekonomik büyüme ile negatif korelasyona sahip olduğunu göstermişlerdir. Bu bulgu, literatüre “doğal kaynak laneti” kavramını somutlaştıran en önemli kanıtlardan biri olmuştur. Bizim Sovyet sonrası ülkelere dair panel bulgularımız ise doğrudan bu hipotezi doğrular nitelikte değildir; zira uzun dönemde doğal kaynak payının büyümeye negatif değil, aksine hafif pozitif etkisi olduğunu bulduk. Bu ayrışma, birkaç faktörle ilişkilendirilebilir. İlk olarak, Sachs ve Warner’ın analiz dönemi (1970’ler-80’ler) ve ülke örneklemini küresel ölçekte çok çeşitlidir; oysa bizim çalışmamız 2000’ler sonrası döneme odaklanmış ve geçiş ekonomileri ile sınırlıdır. 2000’lerde petrol, doğal gaz ve maden fiyatlarında görülen olağanüstü artışlar, Azerbaycan, Kazakistan gibi ülkelerde yüksek büyüme oranları doğurmuştur. Bu sayede kaynak zengini bazı Sovyet ardılları, araştırma dönemimizde hızlı büyüme yaşamış ve bu da kaynakların büyümeye katkısını pozitif yönde ortaya çıkarmıştır. Sachs ve Warner’ın döneminde ise birçok kaynak zengini ülke (özellikle 1980’lerde) borç krizleri ve fiyat şoklarıyla sarsılmış, büyüme performansları zayıf kalmıştır. Nitekim Manzano ve Rigobon (2001), Sachs ve Warner’ın bulgularını yeniden ele aldıkları çalışmalarında, 1980’lerde yaşanan borç birikiminin ve ekonomik krizlerin kaynak zengini ülkelerde büyümeyi aşağı çektiğini, aslında doğal kaynakların kendisinden ziyade bu borç yükünün büyüme performansını bozduğunu öne sürmüşlerdir. Onlara göre, doğal kaynak geliri yüksek ülkeler petrol ve emtia fiyatlarındaki geçici yükselişleri teminat göstererek aşırı borçlandıkları için, fiyatlar düşünce borç krizine girmiş ve sonuçta zayıf büyüme sergilemişlerdir (Manzano ve Rigobon, 2001). Bizim incelediğimiz 2002-2022 dönemi ise küresel borç krizlerinin görece geride kaldığı, fiyatların ise yükseliş eğiliminde olduğu bir periyottur. Bu nedenle kaynak laneti hipotezinin en olumsuz etkileri bu dönemde su yüzüne çıkmamış olabilir. Aslında bu çıkarım, literatürde “kaynak lanetinin kaçınılmaz olmadığı, doğru politikalarla bir kaynak nimetine dönüştürülebileceği” yönündeki görüşlerle uyumludur (Sachs ve Warner, 2001; Mehlum vd., 2006; Arezki ve Van der Ploeg, 2007). Bizim

çalışmamızda kaynakların ortalama etkisinin pozitif olması, kaynakların lanet olmasının ön koşul olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak yine de bulgularımız, doğal kaynakların gelişmeyi garanti etmediğini de gösteriyor; zira nedensellik analizleri ve kırılgnalık belirtileri, yanlış yönetim halinde lanetin ortaya çıkabileceğine işaret ediyor. Bu noktada sonuçlarımızı literatürdeki diğer yaklaşımlarla karşılaştırmak yerinde olacaktır.

Richard Auty (1993) tarafından ortaya atılan doğal kaynak laneti tezi, özellikle doğal kaynak geliriyle zenginleşen ülkelerin neden sanayileşemediklerini ve beklenen kalkınma performansını gösteremediklerini açıklamaya odaklanır. Auty, 1970'lerdeki petrol zengini gelişmekte olan ülkelerin örneklerinden hareketle, yüksek doğal kaynak gelirlerinin imalat sanayiinin gelişimini engelleyebildiğini ve ekonomik yapıyı tek yönlü hale getirdiğini belirtmiştir. Bu çerçevede doğal kaynak gelirin yanlış kullanımının, büyüme üzerinde uzun vadede olumsuz sonuçlar doğurabileceğini vurgular. Çalışmamızda gözlediğimiz üzere, Sovyet sonrası bazı ekonomiler gerçekten de tek bir sektöre (petrol/doğalgaz) dayalı büyüme modeli izlemiş ve bunun kırılgnlığını yaşamıştır. Örneğin Azerbaycan ekonomisi 2000'lerin ortalarında hızla büyürken 2014 sonrası petrol fiyatlarının düşmesiyle ekonomik durgunluk yaşamıştır. Bu, Auty'nin teorik öngörüsüyle uyumludur: Eğer doğal kaynak gelirleri imalat ve hizmet sektörlerine yatırılmaz, ekonomik çeşitlilik sağlanmazsa, başlangıçta bir lütuf gibi gelen kaynak zenginliği zamanla bir gelişim engeline dönüşebilir. Bizim bulgularımız da kaynak bağımlı ülkelerin dış şoklara savunmasız olduğunu göstererek Auty'nin vurguladığı noktayı doğrulamaktadır. Bununla birlikte Auty (1993), doğru politikalarla kaynak lanetinin kaçınılmaz olmadığını da belirtmiştir. Nitekim bazı Sovyet ardılı ülkeler (örneğin Kazakistan kısmen ve kaynağı az olan Baltıklar) son yıllarda ekonomik çeşitlendirme adımları atarak bu tuzaktan kaçınmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla, çalışmamızın sonuçları Auty'nin teorisiyle genel olarak örtüşmekle birlikte, politik tercihler ve ekonomik yapıdaki farklılıkların lanet tezini yumuşatabileceğini gösteren istisnaları da barındırmaktadır.

Thorvaldur Gylfason (2001) doğal kaynakların bolluğunun ekonomik gelişmeyi çeşitli kanallardan olumsuz etkileyebileceğini, özellikle de insan sermayesi birikimini engelleyebileceğini ileri sürmüştür. Gylfason'a göre zengin yeraltı kaynaklarına bel bağlayan ülkeler, eğitim ve beşeri sermayeye yeterince yatırım yapmayabilir; ayrıca döviz gelirlerinin kolay yoldan kazanılması, diğer sektörlerde rekabet gücünü ve

girişimciliği azaltabilir (Gylfason, 2001). Literatürde kaynak zenginliğinin eğitim harcamalarını gereksiz gördürmesi veya ailelerin çocuklarını okutmaktan ziyade madencilik vb. sektörlerle yönelmesi gibi mekanizmalar tartışılmıştır (Gylfason, 2001; 2007). Bizim çalışmamız doğrudan eğitim gibi değişkenleri modele dahil etmemiş olsa da, kurumsal kalite ve istihdam gibi unsurları göz önüne almıştır. Elde ettiğimiz bulgular, özellikle hükümet etkililiğinin düşük olduğu ülkelerde doğal kaynak gelirlerinin adeta heba edildiğini, uzun vadeli beşeri ve fiziki yatırımlara dönüşmediğini ima etmektedir. Bu da Gylfason'un işaret ettiği mekanizmalara paraleldir: Eğer kaynak gelirleri eğitim, teknoloji ve verimlilik artırıcı alanlara kanalize edilmezse, başlangıçta büyümeyi desteklese bile kalıcı refah artışı sağlayamaz. Nitekim panel sonuçlarımızda doğal kaynakların büyümeye pozitif katkısının küçük olması ve bazı ülkelerde hiç etki etmemesi, kaynak gelirlerinin verimli kullanılmadığı durumlarda kalkınma yaratmadığını gösteriyor. Gylfason'un teorik çerçevesiyle uyumlu olarak, çalışmamızın genel mesajı doğal kaynak zenginliğinin kaliteli eğitim, altyapı ve kurumsal reformlarla desteklenmediği takdirde sürdürülebilir büyüme getirmeyeceğidir. Aksi halde, kısa vadeli gelir artışına rağmen uzun vadede kişi başına gelir düzeyi düşük kalabilir veya büyüme hızla tıkanabilir. Bu noktada, Sovyet sonrası bazı ülkelerin (özellikle Orta Asya'da) eğitim ve kurumsal reformlarda geri kalmış olması, literatürde bahsedilen kaynak lanetinin beşeri sermaye boyutunu doğrular niteliktedir.

Michael Ross ise özellikle doğal kaynakların siyasal ve kurumsal sonuçlarına odaklanan çalışmalarıyla tanınır. Ross (1999; 2001), petrol gibi yüksek rant getiren kaynakların demokratikleşme eğilimini zayıflattığını ve yönetimde hesap verebilirliği azalttığını öne sürmüştür. "Petrol otokrasileri" olarak adlandırılan durumlarda, devletler yüksek petrol gelirleri sayesinde vergiye ihtiyaç duymadan halktan kopuk bir yönetim sergileyebilir ve bu da demokratik baskıları azaltabilir (Ross, 2001). Ayrıca Ross (2003), kaynak gelirlerindeki artışların yolsuzluğu besleyebileceğini ve kamu kurumlarının etkinliğini düşürebileceğini göstermiştir. Bizim bulgularımızda, hükümet etkililiği göstergesi ile büyüme arasındaki karmaşık ilişki aslında Ross'un vurguladığı noktayı desteklemektedir: Kaynak zenginliği, eğer kurumsal kaliteyi aşındırırsa, uzun vadede ekonomik performansı baltalayabilir. Nitekim panelde yönetim skoru düşük olup da kaynak geliriyle büyüyen ülkelerin varlığı, kısa vadede büyüme getirirse de bu büyümenin kalıcılığının şüpheli olduğuna işaret etmektedir. Çalışmamızdaki nedensellik analizinde

Rusya ve Özbekistan gibi örneklerde ekonomik büyümenin kurumsal iyileşmeye yol açtığı görülse de, yönetimden büyümeye nedenselliğin genele yayılamaması dikkat çekicidir. Bu, birçok ülkede kaynak gelirlerinin kurumsal dönüşüme katkı yapmadığını, tam tersine mevcut kurumların kalitesini korumakta bile zorlanılabileceğini düşündürmektedir. Literatürde “kaynak bolluğu, kurumsal çürüme getirir” şeklinde özetlenebilecek teze (Bkz. Kolonya ve Menaldo, 2012 tartışmaları) dair karışık bulgular olsa da, bizim sonuçlarımız kurumların kritik önemini net biçimde ortaya koymaktadır. Özetle, Ross’un teorik yaklaşımına paralel olarak diyebiliriz ki Sovyet sonrası doğal kaynak zengini ülkelerde kurumsal reformlar yapılmaksızın sadece yer altı zenginliğine bel bağlanması, uzun vadede bir kalkınma reçetesi sunmamaktadır. Tam aksine, zayıf kurumlar ortamında kaynak bolluğu ekonomik eşitsizlik, yolsuzluk ve verimsiz yatırımlar doğurarak bir lanete dönüşebilecektir.

Jeffrey Frankel (2010) ise doğal kaynaklar konusunda dengeli bir perspektif sunarak, zengin doğal kaynakların hem büyük fırsatlar hem de ciddi meydan okumalar barındırdığını belirtmiştir. Frankel’e göre doğal kaynaklar iki ucu keskin bıçak gibidir: Doğru yönetildiğinde ülkeye zenginlik ve refah getirir, yanlış yönetildiğinde ise ekonomik istikrarı bozup diğer sektörleri gölgede bırakır (Frankel, 2010). Frankel özellikle döviz kurunun aşırı değerlenmesi (Hollanda hastalığı), fiyat oynaklığının makroekonomik istikrarsızlık yaratması ve kurumların zarar görmesi gibi mekanizmalara dikkat çekerek, kaynak zengini ülkelerin bu alanlarda akıllı politikalar geliştirmesi gerektiğini vurgular. Bizim çalışmamızda belirlenen kırılmalı unsurları ve politika ihtiyaçları tam da Frankel’in altını çizdiği noktalara temas ediyor. Özellikle tek sektöre dayalı büyüme modellerinin kırılmalı yapısı, döviz kazandıran kaynağın ülke parasını değerlendirip imalat sektörü rekabetini zorlaştırması (Hollanda hastalığı belirtisi) gibi riskler Sovyet sonrası ekonomiler için gerçek tehditlerdir. Nitekim petrol ihraç eden Azerbaycan, Kazakistan gibi ülkelerde yerel paranın aşırı değerlenmesi ve ithalatın patlaması gibi gelişmeler yaşanmış; bu durum imalat sektörlerinin gelişimini sınırlamıştır. Çalışmamızdaki bulgular, bu ülkelerin büyüme patikalarının küresel emtia fiyatlarına bağımlı olduğunu göstererek makroekonomik istikrarın pamuk ipliğine bağlı olabileceğini ortaya koymaktadır. Frankel (2010) bu nedenle kaynak zengini ülkelerin güçlü maliye politikaları (örneğin gelirleri istikrara kavuşturacak petrol fonları), esnek kur rejimleri ve çeşitlendirilmiş ticaret yapısı ile bu riskleri yönetebileceğini söyler. Biz

de ulaştığımız sonuçlar doğrultusunda, doğal kaynakların etkin yönetiminin şart olduğunu vurguluyoruz. Aksi halde, Frankel'in benzetmesiyle bu iki ucu keskin bıçak, fırsat yerine ekonomik bir tökezleme aracı haline gelebilir. Çalışmamız Frankel'in "kaynak laneti kaçınılmaz değil, yönetim hatasıyla ortaya çıkar" yönündeki argümanını destekler biçimde, Sovyet sonrası ülkelerde iyi yönetim ve çeşitlenme ile lanetten kaçınılabileceğini göstermiştir.

Son olarak, literatürde doğal kaynak laneti bağlamında borçlanma, yatırım ve kurumsal etkileşimlere değinen önemli çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin Manzano ve Rigobon (2001) yukarıda bahsettiğimiz gibi borç birikimi etkisine dikkat çekmiş, Arezki ve Van der Ploeg (2007) ise ticaret politikaları ve kurumların rolünü incelemiştir. Arezki ve Van der Ploeg'e göre açık ekonomi politikaları ve sağlam kurumlar, kaynak lanetini avantaja çevirebilir. Sovyet sonrası ülkelerin bir kısmı (özellikle Doğu Avrupa'ya yakın olanlar) Avrupa Birliği ile entegrasyon ve açık ticaret stratejileri sayesinde kaynak gelirlerini daha verimli kullanma eğilimindeyken, bazılarında içe kapalı ve devletçi politikalar hakim olmuştur. Bu farklılıklar, bizim incelediğimiz panelde de ülkeden ülkeye değişen performanslara yansımıştır. Kronenberg (2004) ise özellikle geçiş ekonomilerine odaklanarak, yolsuzluğun kaynak zengini geçiş ülkelerinde büyümeyi yavaşlatan başlıca etken olduğunu ortaya koymuştur. Bizim çalışmamız da Kronenberg'in bulgularını destekler şekilde, kurumsal zafiyetin doğal kaynak gelirlerini kalkınmaya dönüştürmede engel teşkil ettiğini göstermiştir. Özellikle kamu yönetimi etkinliği düşük ülkelerde kaynak gelirlerinin popülist harcamalara veya dar çıkar çevrelerine kanalize olduğu, bu yüzden uzun vadede ekonomik dönüşümü sağlayamadığı tespiti, Kronenberg (2004) ve diğer kurum odaklı çalışmalarla uyumludur. Öte yandan, Mehlum, Moene ve Torvik (2006) gibi araştırmacılar, doğal kaynakların ancak "kötü kurumlar" varlığında lanete dönüştüğünü, iyi kurumlara sahip ülkelerde ise aynı kaynakların bir nimet olabileceğini savunurlar. Bu ayrımı "yağmacı vs. üretken kurumlar" çerçevesinde ele alan Mehlum vd. (2006), kaynak lanetinin genel bir kader değil, kurumların aracı olduğu bir sonuç olduğunu kanıtlamıştır. Bu bakış açısı, bizim bulgularımızda da karşılığını bulmuştur: İyi yönetim uygulayan ülkelerde (örneğin Estonya gibi, kısmen Kazakistan'da son dönemdeki reform çabalarıyla) kaynak gelirlerinin daha kalkınmacı projelere yöneldiğini, kurumların zayıf olduğu ülkelerde ise aynı gelirlerin israf edilebildiğini gözlemledik. Sonuç olarak literatürdeki bu çeşitli teorik

yaklaşımlar ve bulgular, bizim Sovyet sonrası ülkeler analizimizle birlikte değerlendirildiğinde ortak bir mesaj vermektedir: Doğal kaynak bolluğu tek başına ne lanet ne de lütuftur; sonucu belirleyen faktör, ülkelerin uyguladığı politikalar, kurumlarının kalitesi ve ekonomilerini çeşitlendirme başarısıdır.

Sonuç olarak, doğal kaynak zenginliği doğru politikalarla desteklenirse ülkelerin ekonomik kalkınmasına ciddi katkılar sunabilecek bir avantajdır. Ancak literatür ve bu çalışmanın bulguları göstermektedir ki, kaynak bolluğu otomatik bir refah garantisi değil, dikkatli yönetilmezse ekonomik ve sosyal sorunlara yol açabilecek çift yönlü bir kılıçtır (Frankel, 2010). Sovyet sonrası ülkelerin deneyimi, diğer kaynak zengini ülkelere de bu dengeyi kurabilmek adına somut dersler sunmaktadır: Kaynağı değil, kurumları ve insanı merkeze alan bir kalkınma vizyonu benimsemek, günü kurtarmak yerine geleceği planlamak ve çeşitlilik üzerine inşa edilmiş bir ekonomi yaratmak, gerçek anlamda zenginliğe ulaşmanın anahtarıdır (Sachs ve Warner, 2001; Auty, 1993; Mehlum vd., 2006). Bu ilkeleri hayata geçirebilen ülkeler, doğal kaynaklarını bir lanet olmaktan çıkarıp gelecek nesiller için bir nimet haline dönüştürebileceklerdir.

KAYNAKÇA

- Abbasov, J. A., & Aliyev, K. (2018). Testing Wagner's Law and Keynesian Hypothesis in Selected Post-Soviet Countries. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 66(5), 1227–1237. <https://doi.org/10.11118/actaun201866051227>
- Abdullah, A. (2020). Rusya Federasyonu'nda Gençlerin İşgücü Piyasasındaki İşsizlik ve İstihdam Sorunları. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(3), 654-668. <https://doi.org/10.33712/mana.833586>
- Abidhadjaev, U., & Davletov, F. (2022). An evidence-based approach to infrastructure development in Uzbekistan. In *Unlocking Private Investment in Sustainable Infrastructure in Asia* (pp. 224-238). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003228790-15>
- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2001). The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation. *American Economic Review*, 91(5), 1369–1401. <https://doi.org/10.1257/aer.91.5.1369>
- Acet, H., Ashurov, E. H., & Khatır, A. Q. (2020). Doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Orta Asya ülkeleri örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (43), 391-402.
- Achuo, E. D., Njong, A. M., & Miamo, C. W. (2025). Born with a silver spoon but raised as a beggar: Fresh empirical investigations into the resource curse thesis in Africa. *Resources Policy*, 102, 105522. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2025.105522>
- Aghaaizov, N. (2019). Azerbaycan'da siyasal yapı: Sovyet öncesi dönem, Sovyetler Birliği dönemi ve sonrası (Yüksek lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi). Muğla.
- Aguirre-Unceta, R. (2024). Has Kyrgyzstan suffered from a resource curse? The Extractive Industries and Society, 17, 101427. <https://doi.org/10.1016/j.exis.2024.101427>
- Ahuja, D., & Pandit, D. (2020). Public Expenditure and Economic Growth: Evidence from the Developing Countries. *FIIB Business Review*, 9(3), 228–236. <https://doi.org/10.1177/2319714520938901>
- Akbaş, A. (2023). Post-Sovyet dönemde Rusya ve yeni Orta Doğu politikaları. *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 3(2), 1–17.
- Akça, E. E., Bal, H., & Demiral, M. (2015). Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisinde Yönetişim Göstergelerinin Aracılık Etkisi: MENA ve Hazar Ülkelerinden Ampirik Bulgular. *Ege Akademik Bakis*

(Ege Academic Review), 15(3), 301–301.
<https://doi.org/10.21121/eab.2015316714>

Akdemir Dilek, B. (2023). Gürcistan sinemasında kadın temsiline Sovyet dönemi ve Sovyet sonrası dönemi film örnekleri üzerinden değerlendirilmesi. Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 9(17), 45–64.
<https://doi.org/10.31765/karen.1194944>

Akpınar, Ö. (2021). Moldova'da ulus kimlik inşası ve eğitim: Sovyetlerden sovyet sonrası döneme müfredat analizi (Doktora tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi). İstanbul.

Akyıldız, S. (2019). Reflections of nationalism and the role of language policies in national identity formation in post-Soviet Azerbaijan (Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi). Ankara.

Alagöz, M., Erdoğan, S., & Saçık, S. Y. (2011). Kazakistan Cumhuriyeti'nin ekonomik performansının ölçümü: 1992–2008. Avrasya Etüdüleri, 39(1), 3-29.

Alam, M. R., Kiterage, E., & Bizuayehu, B. (2017). Government effectiveness and economic growth. Economic Bulletin, 37(1), 222-227.
<https://ssrn.com/abstract=3696166>

Aliyev, H. (2017). Informal Institutions in Azerbaijan: Exploring the Intricacies of Tapsh. Europe-Asia Studies, 69(4), 594–613.
<https://doi.org/10.1080/09668136.2017.1329404>

Aizhan, K., & Diana, M. (2015). Doğrudan Yabancı Yatırımlar Ve Ekonomik Gelişme: Kazakistan Örneği. Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, 4(2), 20–20.
<https://doi.org/10.18354/esam.81722>

Arezki, R., & Ploeg, F. van der. (2007). Can the Natural Resource Curse Be Turned Into a Blessing? The Role of Trade Policies and Institutions. IMF Working Papers, 07(55), 1.
<https://doi.org/10.5089/9781451866193.001>

Arezki, R., & Gylfason, T. (2013). Resource Rents, Democracy, Corruption and Conflict: Evidence from Sub-Saharan Africa. Journal of African Economies, 22(4), 552–569.
<https://doi.org/10.1093/jae/ejs036>

Askarova, C., Choroiev, K., & Kultaev, T. (2024). Structural shifts in the economy and economic growth of the Kyrgyz Republic. Scientific Herald of Uzhhorod University Series Physics, 55, 2348-2360.
<https://doi.org/10.54919/physics/55.2024.234ol8>

Aslund, A. (2012). How Capitalism Was Built. Cambridge, UK: Cambridge University Press. (ISBN: 9781139207850)
<https://doi.org/10.1017/cbo9781139207850>

- Åslund, A. (2020). Responses to the COVID-19 crisis in Russia, Ukraine, and Belarus. *Eurasian Geography and Economics*, 61(4–5), 532–545. <https://doi.org/10.1080/15387216.2020.1778499>
- Aşirov, T., Gayypnazarov, S., & Durdygylyjov, P. (2022). Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında Stavropol Türkmenleri üzerine çalışmalar: G. Kuliyev örneği. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 218–230.
- Atamanchuk, M., Hajdenberg, A., Kadissi, D., Lisi, G., & Rao, N. (2025). Drivers of inflation in the Caucasus and Central Asia. IMF Working Paper No. WP/25/3. Washington, DC: International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9798400296031.001>
- Atkinson, G., & Hamilton, K. (2003). Savings, Growth and the Resource Curse Hypothesis. *World Development*, 31(11), 1793–1807. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2003.05.001>
- Auty, R. M. (1993). *Sustaining Development In Mineral Economics: The resource curse thesis*. New York: Routledge. (ISBN: 9780415094825)
- Auty, R. M. (2001). The political economy of resource-driven growth. *European Economic Review*, 45(4–6), 839–846. [https://doi.org/10.1016/s0014-2921\(01\)00126-x](https://doi.org/10.1016/s0014-2921(01)00126-x)
- Badeeb, R. A., Lean, H. H., & Clark, J. (2017). The evolution of the natural resource curse thesis: A critical literature survey. *Resources Policy*, 51, 123–134. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2016.10.015>
- Bai, J. (2009), Panel Data Models With Interactive Fixed Effects. *Econometrica*, 77: 1229-1279. <https://doi.org/10.3982/ECTA6135>
- Baimyrzaeva, M. (2011). Kyrgyzstan's Public Sector Reforms: 1991–2010. *International Journal of Public Administration*, 34(9), 555–566. <https://doi.org/10.1080/01900692.2011.582062>
- Bal, H. (2011). İktisadi Gelişme ve Doğal Kaynaklar: Geçiş Ekonomileri Çerçevesinde Bir İnceleme. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (1), 87-104.
- Bal, H., & Akça, E. E. (2018). Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eksik Halka: Beşerî Sermayenin Aracılık Etkisi. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 55-84.
- Bandyopadhyay, A., Rej, S., Abbasi, K. R., & Awan, A. (2022). Nexus between tourism, hydropower, and CO2 emissions in India: fresh insights from ARDL and cumulative fourier frequency domain causality. *Environment, Development and Sustainability*, 25(10), 10903–10927. <https://doi.org/10.1007/s10668-022-02511-3>

- Baranov, A., Malkov, E., Polishchuk, L., Rochlitz, M., & Syunyaev, G. (2015). How (not) to measure Russian regional institutions. *Russian Journal of Economics*, 1(2), 154–181. <https://doi.org/10.1016/j.ruje.2015.11.005>
- Barbier, E. B. (2003). The Role of Natural Resources in Economic Development. *Australian Economic Papers*, 42(2), 253–272. Portico. <https://doi.org/10.1111/1467-8454.00198>
- Bayır, M. (2020). The Determinants of Foreign Direct Investment in Transition Countries. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 858–871. <https://doi.org/10.33206/mjss.461709>
- Bayulgen, O. (2010). Foreign Investment and Political Regimes. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511676048>
- Bergougui, B. (2024). Algeria’s pathway to COP28 and SDGs: Asymmetric impact of environmental technology, energy productivity, and material resource efficiency on environmental sustainability. *Energy Strategy Reviews*, 55, 101541. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2024.101541>
- Berksoy, T. ve Yıldırım, N. E. (2017). Yolsuzluk Kavramına Genel Bir Bakış: Olasılıklar ve Çözüm Önerileri. *Journal of Awareness (JOA)*, 2(1), 1-18.
- Binici, D. (2022). The impact of rising Kazakh nationalism on minorities in the post-Soviet nation-building (Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi). Ankara.
- Bohle, D., & Greskovits, B. (2012). *Capitalist Diversity on Europe’s Periphery*. Cornell University Press. (ISBN: 978-0-8014-5110-2; 978-0-8014-7815-4; 978-0-8014-6522-2) <https://doi.org/10.7591/9780801465666>
- Bouton, L., Paul, S., & Tiongson, E. R. (2011). The Impact of Emigration on Source Country Wages: Evidence from the Republic of Moldova. *World Bank*. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-5764>
- Bova, E., Medas, P. A., & Poghosyan, T. (2016). Macroeconomic Stability in Resource-Rich Countries: The Role of Fiscal Policy. *IMF Working Papers*, 2016(036). Retrieved Jul 15, 2025, from <https://doi.org/10.5089/9781475596465.001>
- Boyce, J. R., & Herbert Emery, J. C. (2011). Is a negative correlation between resource abundance and growth sufficient evidence that there is a “resource curse”? *Resources Policy*, 36(1), 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2010.08.004>
- Bozdağlıoğlu, E. Y., & Evlimoğlu, U. (2018). Geçiş Süreci ve Makroekonomik Yapı: Seçilmiş Geçiş Ekonomileri Üzerine Bir İnceleme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 37-59.

- Caselli, I., (2013), —Venezuela’s economic woes: sabotage or mismanagementl, *The Economist*, <http://www.bbc.com/news/world-latinamerica-23970027>
- Chambers, D., & Munemo, J. (2018). Natural Resource Dependency and Entrepreneurship: Are Nations with High Resource Rents Cursed? *Journal of International Development*, 31(2), 137–164. Portico. <https://doi.org/10.1002/jid.3397>
- Chowdhury, A., & Mavrotas, G. (2006). FDI and Growth: What Causes What? *The World Economy*, 29(1), 9–19. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2006.00755.x>
- Churbanov, S. G., & Rozmainyky, I. V. (2022). Empirical analysis of the permanent income hypothesis based on the Post-Soviet Russian data. *Journal of the New Economic Association*, 54(2), 76–93. <https://doi.org/10.31737/2221-2264-2022-54-2-4>
- Cockx, L., & Francken, N. (2014). Extending the concept of the resource curse: Natural resources and public spending on health. *Ecological Economics*, 108, 136–149. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2014.10.013>
- Collier, P., & Hoeffler, A. (2009). Testing the neocon agenda: Democracy in resource-rich societies. *European Economic Review*, 53(3), 293–308. <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2008.05.006>
- Commander, S. J., & Prieskienyte, R. (2021). The Political Economy of Kazakhstan: A Case of Good Economics, Bad Politics? *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3892582>
- Compass Center (2017). “The Economic Situation in Armenia: Opportunities and Challenges in 2017.” Friedrich-Ebert-Stiftung, Yerevan. (Şubat 2017).
- Connolly, R. (2011). Financial Constraints on the Modernization of the Russian Economy. *Eurasian Geography and Economics*, 52(3), 428–459. <https://doi.org/10.2747/1539-7216.52.3.428>
- Çakın, Ö. (2017). Post-Sovyet Kırgızistan’da yerel gazeteler ve sorunları. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 76–87.
- Çatalbaş, N., & Yıldırım, Z. (2008). Geçiş Ekonomilerinde Bütçe Açıklarının Nedenleri: Polonya ve Kırgızistan Örneği. *Sosyoekonomi*, 7(7). <https://doi.org/10.17233/se.10653>
- Çayan, Z. E. C. (2019). Kazakhstan's regional integration policy: The impact of the post-Soviet regional organizations (Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi). Ankara.
- Çelebi, E. (2019). Sovyet Kazakistan’ında eğitimin genel durumu (1930–1940). *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(1), 23–37. <https://doi.org/10.21551/jhf.540303>

- Çelebi, E. (2020). Sovyet Rus Kültür Politikası ve Türkistan Asâr-ı Atıkasının Akıbeti. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 7(3). <https://doi.org/10.46868/atdd.15>
- Dabrowski, M. (2019). Factors determining Russia's long-term growth rate. Russian Journal of Economics, 5(4), 328–353. <https://doi.org/10.32609/j.ruje.5.49417>
- Dabrowski, M. (2022). Thirty years of economic transition in the former Soviet Union: Macroeconomic dimension. Russian Journal of Economics, 8(2), 95–121. <https://doi.org/10.32609/j.ruje.8.90947>
- Dabrowski, M. P. (2022). 30 years of economic reforms in the post-Soviet space: Macroeconomic processes. Voprosy Ekonomiki, 2, 5–32. <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2022-2-5-32>
- Deacon, R. (2011). The Political Economy of the Natural Resources Curse: A Survey of Theory and Evidence. Foundations and Trends® in Microeconomics, 7(2), 111–208. <https://doi.org/10.1561/07000000042>
- Demirci, O. (2022). Özbekistan'ın Dönüşüm Sürecinde Makro Ekonomik ve Finansal Gelişmeler. Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 1-15.
- Dikkaya, M., & Keles, I. (2006). A case study of foreign direct investment in Kyrgyzstan. Central Asian Survey, 25(1–2), 149–156. <https://doi.org/10.1080/02634930600903213>
- Dobrinsky, R., Adarov, A., Bornukova, K., Havlik, P., Hunya, G., Kruk, D., & Pindyuk, O. (Eds.). (2016). The Belarus economy: The challenges of stalled reforms. WIIW.
- Doğan, B. (2021). Orta Asya Ülkelerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Belirleyicileri. Akademik Düşünce Dergisi (3), 32-41.
- Doğanay, H., & Altaş, N. T. (2022). Doğal Kaynaklar. Ankara: Pegem Akademi (11. Baskı) (ISBN: 978-605-364-623-5)
- Doolotkeldieva, A. (2021). The 2020 Violent Change in Government in Kyrgyzstan Amid the Covid-19 Pandemic: Three Distinct Stories in One. Between Peace and Conflict in the East and the West, 157–174. https://doi.org/10.1007/978-3-030-77489-9_8
- Dumpe, D., & Arhipova, I. (2010). Analysis of Latvian E-government Effectiveness. Scientific Journal of Riga Technical University. Computer Sciences, 42(1). <https://doi.org/10.2478/v10143-010-0042-6>
- Dünya Ticaret Örgütü. (2010). World Trade Report 2010: Trade in Natural Resources. Geneva: WTO. <https://doi.org/10.30875/60524349-en>

- Dziura, B., & Magdich, A. (2024). Digitalization trends and expectations in Ukraine from a European perspective. *Proceedings of the International Conference on Business Excellence*, 18(1), 3726–3736. <https://doi.org/10.2478/picbe-2024-0303>
- Efimova, E. G., Volovoj, V., & Vroblevsky, S. A. (2021). Ports Of Eastern Baltic And Russian Transit Policy: Competition And Cooperation. *Baltic Region*, 13(3), 125–148. <https://doi.org/10.5922/2079-8555-2021-3-7>
- Egeli, H. A., & Emsen, Ö. S. (2002). Geçiş Sürecinde Kırgızistan Ekonomisi. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 103-116.
- Eken, C. (2023). 1970 sonrası Sovyet dönemi Azerbaycan romanında sosyalist realizm eleştirisi. *Folklor Akademisi Dergisi*, 6(2), 804–814. <https://doi.org/10.55666/folklor.1318835>
- Elborgh-Woytek, K. (2003). Of Openess and Distance: Trade Developments in the Commonwealth of Independent States, 1993-2002. *IMF Working Papers*, 03(207), 1. <https://doi.org/10.5089/9781451874679.001>
- Enterieva, M. (2022). Sovyet sonrası Kırgızistan ve Türkiye’de öğretmen yetiştirme süreci ve sorunlarına bir bakış. *Mustafa Kemal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(10), 29–41. <https://doi.org/10.56677/mkuefder.1144697>
- Erdem, E., Ulucak, R., & Yücel, A. G. (2015). Avrasya Bölgesinde Doğal Kaynak Kullanımı ve Sürdürülebilirlik.
- Erdoğan, A. (2018). Sovyet Rusya rejiminin Türkistan halklarına yönelik asimile politikası. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 251–269.
- Ergül, O. (2023). Le régionalisme à l'épreuve du défi Eurasien: L'institutionnalisation de l'ordre hégémonique en Eurasie post-soviétique (1991–2022) (Doktora tezi, Galatasaray Üniversitesi). İstanbul.
- Ertürk, M. (2019). The post-Soviet regional integration process (Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi). Ankara.
- European Bank for Reconstruction and Development. (2024). Azerbaijan diagnostic. London: Author. https://www.ebrd.com/content/dam/ebd_dxp/assets/pdfs/country-strategies/azerbaijan/Azerbaijan-country-diagnostic-2024.pdf
- Eyidiker, U. (2020). Geçiş ekonomisi kavramı ve bir geçiş ekonomisi örneği: Türkmenistan. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2020(1), 13-35.
- Fagerberg, J., Srholec, M., & Knell, M. (2007). The Competitiveness of Nations: Why Some Countries Prosper While Others Fall Behind. *World*

- Development, 35(10), 1595–1620.
<https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2007.01.004>
- Falcetti, E., Lysenko, T., & Sanfey, P. (2006). Reforms and growth in transition: Re-examining the evidence. *Journal of Comparative Economics*, 34(3), 421–445. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2006.06.008>
- Faryal, Faisal, F., Amin, M. Y., Haq, Z. U., Rahman, S. U., & Ali, A. (2023). Natural resources revenues, shadow economy and financial institutions depth: The way forward. *Resources Policy*, 85, 103849. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103849>
- Fish, M. S. (2005). *Democracy Derailed in Russia*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. (ISBN: 9780511791062)
<https://doi.org/10.1017/cbo9780511791062>
- Fischer, S., & Sahay, R. (2000). *The Transition Economies After Ten Years*. IMF Working Papers, 00(30), 1. <https://doi.org/10.5089/9781451844900.001>
- Frankel, J. (2010). *The Natural Resource Curse: A Survey*. National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w15836>
- Freedom House (2020). *Nations in Transit 2020: Estonia*. Freedom House.
- Freinkman, L., Polyakov, E., & Revenco, C. (2004). Trade Performance and Regional Integration of the CIS Countries. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2401724>
- Frye, T. (1997). A Politics of Institutional Choice. *Comparative Political Studies*, 30(5), 523–552. <https://doi.org/10.1177/0010414097030005001>
- Gasimov, I., Jabiyev, F., & Asgarzade, G. (2023). Institutional quality and economic growth in the non-EU post-Soviet countries: Does energy abundance matter? *Economics & Sociology*, 16(2), 139–147. Internet Archive. <https://doi.org/10.14254/2071-789x.2023/16-2/9>
- Gayran, Z. (2019). Sovyet Sonrası Dönemde Gerçekliğin Yitimi Ve Generation II Romani. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 293–304.
- Ginsburg, T., & Versteeg, M. (2021). The bound executive: Emergency powers during the pandemic. *International Journal of Constitutional Law*, 19(5), 1498–1535. <https://doi.org/10.1093/icon/moab059>
- Glaeser, E. L., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2004). Do Institutions Cause Growth? *Journal of Economic Growth*, 9(3), 271–303. <https://doi.org/10.1023/b:joeg.0000038933.16398.ed>
- Golovnin, M. Yu., & Grinberg, R. S. (2021). *Outcomes of 30 Years of Economic Transformation in the Post-Soviet Space: Light and Shadows*. *Outlines of*

- Global Transformations: Politics, Economics, Law, 14(5), 6–29. <https://doi.org/10.23932/2542-0240-2021-14-5-1>
- Gömeç, S. (2020). Sovyet Rusya döneminde Kazakistan. Türk Dünyası Araştırmaları, 124(245), 405–420.
- Gulbis, I. (2018). Foreign Direct Investment and Special Economic Zones in Latvia. Baltic Journal of Real Estate Economics and Construction Management, 6(1), 240–252. <https://doi.org/10.2478/bjreecm-2018-0018>
- Guliyev, F. (2013). “Oil and Regime Stability in Azerbaijan: The Role of Policy Paradigms.” Caspian Political Economy, 2(1), 5–27.
- Guliyev, F. (2015). 'After Us, the Deluge': Oil Windfalls, State Elites and the Elusive Quest for Economic Diversification in Azerbaijan. Caucasus Analytical Digest, (69).
- Guriev, S. (2020). The Political Economy of the Belarusian Crisis. Intereconomics, 55(5), 274–275. <https://doi.org/10.1007/s10272-020-0913-1>
- Gurvich, E., & Prilepskiy, I. (2015). The impact of financial sanctions on the Russian economy. Russian Journal of Economics, 1(4), 359–385. <https://doi.org/10.1016/j.ruje.2016.02.002>
- Güler, E. (2012). Geçiş Ekonomileri ve Yeni Kurumsal İktisadın Yeniden Yükselişi. Doğu Üniversitesi Dergisi, 13(1), 52-68. <https://doi.org/10.31671/dogus.2018.115>
- Güney, T. (2017). Hükümet Etkililiği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. International Review of Economics and Management, 5(4), 42-55. <https://doi.org/10.18825/iremjournal.335671>
- Gylfason, T. (2000). Resources, Agriculture, and Economic Growth in Economies in Transition. Kyklos, 53(4), 337–361. Portico. <https://doi.org/10.1111/1467-6435.00133>
- Gylfason, T. (2001). Nature, Power and Growth. Scottish Journal of Political Economy, 48(5), 558–588. Portico. <https://doi.org/10.1111/1467-9485.00215>
- Gylfason, T. (2001). Natural resources, education, and economic development. European Economic Review, 45(4–6), 847–859. [https://doi.org/10.1016/s0014-2921\(01\)00127-1](https://doi.org/10.1016/s0014-2921(01)00127-1)
- Gylfason, T., & Zoega, G. (2006). Natural Resources and Economic Growth: The Role of Investment. The World Economy, 29(8), 1091–1115. Portico. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2006.00807.x>

- Gylfason, T. (2007). The International Economics of Natural Resources and Growth. *Minerals & Energy - Raw Materials Report*, 22(1–2), 7–17. <https://doi.org/10.1080/14041040701445882>
- Haber, S., & Menaldo, V. (2011). Do Natural Resources Fuel Authoritarianism? A Reappraisal of the Resource Curse. *American Political Science Review*, 105(1), 1–26. <https://doi.org/10.1017/s0003055410000584>
- Hafez, Z. (2012). *Why nations fail: the origins of power, prosperity, and poverty*, by Daron Acemoglu and James A. Robinson, New York, NY, Crown, 2012, 528 pp., ISBN 978-0-307-71921-8. *Contemporary Arab Affairs*, 5(4), 571–573. <https://doi.org/10.1080/17550912.2012.718670105.1>
- Hale, H. E. (2014). Patronal Politics. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139683524>
- Hamilton, C., & de Vries, G. J. (2025). The structural transformation of transition economies. *World Development*, 191, 106977. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2025.106977>
- Han, A., & Korkmaz, Ö. (2024). Doğal Kaynak Rantları, Bilgi ve İletişim Teknoloji Kullanımı, Finansal Küreselleşme ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi: BRICS Ülkeleri İçin Bir Uygulama. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(3), 995–1022. <https://doi.org/10.26745/ahbvuibfd.1412106>
- Hasanov, B. (2007). *Sovyet kuşağından Sovyet sonrası kuşağına Azerbaycan'da din* (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi). İstanbul.
- Hasanov, F., Aliyev, R., Tashkin, D., & Suleymanov, E. (2022). Oil Rents and Non-Oil Economic Growth in CIS Oil Exporters. *The Role of Financial Development. SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4161492>
- Havrylyshyn, O., & van Rooden, R. (2003). Institutions Matter in Transition, But So Do Policies. *Comparative Economic Studies*, 45(1), 2–24. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ces.8100005>
- Havrylyshyn, O. (2020). *Present at the Transition*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. (ISBN: 9781108553834) <https://doi.org/10.1017/9781108553834>
- Havrylyshyn, O., & Wolf, T. (1999). Determinants of growth in transition countries. *IMF Finance & Development*, 36(2), 31–35.
- Hazans, M., & Pluta, A. (2017). *An in-depth analysis of the impact of reforms on inequality—Latvia*.
- Hodges, T., (2004), —*Angola: Anatomy of the oil statel*, Second Edition Oxford: James Curry.

- Horváth, R., & Zeynalov, A. (2014). The natural resource curse in post-soviet countries: The role of institutions and trade policies (No. 341). IOS Working Papers.
- Hrechyshkina, O., & Samakhavets, M. (2018). Importance of foreign direct investment in financing for innovative development of the Republic of Belarus. *Marketing and Management of Innovations*, 4, 339–348. <https://doi.org/10.21272/mmi.2018.4-29>
- Iashvili, T. (2019). The Essentials of Georgia’s Economic Transformation. *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*, 9(1), 46–57. <https://doi.org/10.2478/wrlae-2019-0003>
- Iimi, A. (2007). Escaping from the Resource Curse: Evidence from Botswana and the Rest of the World. *IMF Staff Papers*, 54(4), 663–699. <https://doi.org/10.1057/palgrave.imfsp.9450020>
- International Finance Corporation (IFC). (2021). *Creating Markets in the Kyrgyz Republic: Country Private Sector Diagnostic*. Washington, DC: World Bank Gurup. <https://doi.org/10.1596/38335>
- International Labour Organization. (2019). *Decent work country programme of the Republic of Armenia, 2019–2023*. Yerevan: ILO & Government of Armenia.
- International Monetary Fund (2006). “Public Information Notice: IMF Concludes 2006 Article IV Consultation with the Republic of Armenia.” *International Monetary Fund*. (Kasim 2006). <https://doi.org/10.5089/9781451801644.002>
- International Monetary Fund (2009). “Republic of Estonia: Concluding Statement of the 2009 Article IV Mission.” *IMF Press Release*. (Ekim 2009)
- International Monetary Fund. (2013). *Russian Federation: 2013 Article IV consultation—Staff report (IMF Country Report No. 13/310)*. Washington, DC: International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9781484375617.002>
- International Monetary Fund. (2015). *Russian Federation: 2015 Article IV consultation—Press release; and staff report (IMF Country Report No. 15/211)*. Washington, D.C.: International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9781513572192.002>
- International Monetary Fund. (2017). *Kazakhstan—Oil rules and anchoring fiscal policy (IMF Country Report No. 17/109, Selected Issues Paper)*. Washington, DC: International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9781475598759.002>

- International Monetary Fund (2019). "Republic of Azerbaijan: 2019 Article IV Consultation—Press Release & Staff Report." IMF Country Report No. 19/258. (Ağustos 2019). <https://doi.org/10.5089/9781513514376.002>
- International Monetary Fund. Middle East and Central Asia Dept. "Republic of Kazakhstan: 2024 Article IV Consultation-Press Release; and Staff Report", IMF Staff Country Reports 2025, 030 (2025), accessed July 15, 2025, <https://doi.org/10.5089/9798400299483.002>
- International Monetary Fund. (2025). World Economic Outlook: Navigating divergence. Washington, DC: International Monetary Fund. (ISBN: 979-8-40028-996-5)
- Iradian, G. (2007). Rapid Growth in Transition Economies: Panel Regression Approach. IMF Working Papers, 07(170), 1. <https://doi.org/10.5089/9781451867343.001>
- Işık, A. (2006). Serbest piyasaya geçiş ekonomilerinde gerçekleştirilen reform hareketi ve Türkmenistan örneği (Doktora tezi). Uludağ Üniversitesi.
- İşcan, İ., & Hatipoğlu, Y. (2011). Rusya'da Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci ve 2008 Küresel Krizi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 61(1), 177-237.
- Jain, A. K. (2001). Corruption: A Review. Journal of Economic Surveys, 15(1), 71–121. Portico. <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00133>
- Janaszek, A., Nartowska, E., ROZENVALDE, A., & ZOTOVS, I. (2023). Comparison of the Use of Renewable Energy Sources (Res) by Poland and Latvia in the Perspective of the Environmental Objectives Set by the European Union. Civil and Environmental Engineering Reports, 33(3), 111–128. <https://doi.org/10.59440/ceer/175466>
- Jurša, A. (2021). Structural Analysis of Inward Foreign Direct Investment in Latvia. Humanities and Social Sciences: Latvia, 29(1), 76–94. <https://doi.org/10.22364/hssl.29.1.05>
- Kakim, M. (2023). Doğal Kaynak Bolluğunun Ekonomik Büyüme ve Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkisi: Kazakistan Üzerine Ampirik Bir Analiz. (Yüksek Lisans Tezi). Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi/Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Kakhkharov, J., & Rohde, N. (2023). Remittance flows and informal economies in post-Soviet transition countries. The World Economy, 46(10), 3057–3080. Portico. <https://doi.org/10.1111/twec.13375>
- Kalanta, M. (2023). Middle-Income Trap and the Baltic States: Common Challenges, Different Strategies*. Politologija, 110(2), 8–47. <https://doi.org/10.15388/polit.2023.110.1>

- Kalcheva, K., & Oomes, N. (2007). Diagnosing Dutch Disease: Does Russia Have the Symptoms? IMF Working Papers, 07(102), 1. <https://doi.org/10.5089/9781451866667.001>
- Kamçıbekova, K. (2008). Sovyet dönemi Kırgız Türkçesinde dil planlaması. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (26), 31–40.
- Kara, F. (2013). Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ekonomik durumu. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2(2), 25–35.
- Karadağ, H. (2018). Çarlık ve Sovyet dönemlerinde Kırgızistan’da hayvancılık. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (40), 369–390.
- Karl, T. L. (1997). The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States. Berkeley: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520918696>
- Katliarou, Y. (2023). Changes in official language policies and the trajectories of nation building in post-Soviet republics (Doktora tezi, Koç Üniversitesi). İstanbul.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2009). Governance Matters VIII: Aggregate And Individual Governance Indicators 1996-2008. World Bank. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-4978>
- Kazak, H., Akcan, A. T., & İyibildiren, M. (2024). The Relationship Between Foreign Direct Investment and Economic Growth in Turkic Republics. Sosyoekonomi, 32(62), 157–176. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2024.04.08>
- Kazak, H., Mensi, W., Gunduz, M. A., Kilicarslan, A., & Akcan, A. T. (2025). Connections between gold, main agricultural commodities, and Turkish stock markets. Borsa Istanbul Review, 25(2), 296–310. <https://doi.org/10.1016/j.bir.2025.01.001>
- Kelleci, S. U., Bostan, A., & Yılmaz, A. (2016). Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Avrasya ekonomileri örneği. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5(5), 23-36.
- Keskin, A. (2011). Ekonomik Kalkınmada Beşerî Sermayenin Rolü ve Türkiye. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 25(3-4), 125-153.
- Keskin, S., & Gürsoy, H. E. (2017). Sovyet ve Sovyet sonrası dönemde Ahıska Türklerinin karşılaştıkları insan hakları ihlalleri ve ayrımcılıklar. Uluslararası Suçlar ve Tarih, (18), 13–46.
- Khatoun, I. (2023). Examining the impact of 2014 international sanctions on Russian foreign direct investment (Master’s thesis, Central European University, Department of Economics and Business). Vienna, Austria.

- Kirikaleli, D., Güngör, H., & Adebayo, T. S. (2021). Consumption-based carbon emissions, renewable energy consumption, financial development and economic growth in Chile. *Business Strategy and the Environment*, 31(3), 1123–1137. Portico. <https://doi.org/10.1002/bse.2945>
- Klysiński, K. (2019). Are reforms unavoidable? Belarus's economy facing a reduction of subsidies from Russia.
- Komendantova, N., Sizov, S., Chekirbaev, U., Rovenskaya, E., Strelkovskii, N., Karabashov, N., ... & Rodriguez, F. S. (2018). Industrial development of Kyrgyzstan: Investment and financing.
- Kolstad, I., & Wiig, A. (2009). It's the rents, stupid! The political economy of the resource curse. *Energy Policy*, 37(12), 5317–5325. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.07.055>
- Krawchenko, T. (2023). Ukraine's Decentralisation Reforms and the Path to Reconstruction, Recovery and European Integration. *LSE Public Policy Review*, 3(1). <https://doi.org/10.31389/lseppr.87>
- Kronenberg, T. (2004). The curse of natural resources in the transition economies*. *Economics of Transition*, 12(3), 399–426. Portico. <https://doi.org/10.1111/j.0967-0750.2004.00187.x>
- Kudabayeva, M. (2009). Economic growth of Kyrgyzstan: tendencies and features.
- Kuokštis, V. (2014). Lithuania's economic development during EU membership. *Politologija*, 4(76), 92–123.
- Kupatadze, A. (2012). Explaining Georgia's anti-corruption drive. *European Security*, 21(1), 16–36. <https://doi.org/10.1080/09662839.2012.656597>
- Kurul, Z., & Yalta, A. (2017). Relationship between Institutional Factors and FDI Flows in Developing Countries: New Evidence from Dynamic Panel Estimation. *Economies*, 5(2), 17. <https://doi.org/10.3390/economies5020017>
- Laar, M. (2008). Leading a Successful Transition: The Estonian Miracle. *European View*, 7(1), 67–74. <https://doi.org/10.1007/s12290-008-0024-z>
- Lederman, D., & Maloney, W. F. (2007). Trade Structure And Growth. D. Lederman & W. F. Maloney (Eds.). *Natural Resources Neither Curse Nor Destiny*. (15-40). Washington: A Copublication Of Stanford Economics And Finance, An Imprint Of Stanford University Press, And The World Bank. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-6545-8>
- Lee, Y. (2017). Interdependence, issue importance, and the 2009 Russia-Ukraine gas conflict. *Energy Policy*, 102, 199–209. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2016.11.038>

- Lehmann, H., Razzolini, T., & Zaiceva, A. (2019). The Great Recession and Labor Market Adjustment: Evidence from Latvia. *Comparative Economic Studies*, 62(1), 149–181. <https://doi.org/10.1057/s41294-019-00106-y>
- Levitsky, S., & Way, L. A. (2010). *Competitive Authoritarianism*. (ISBN: 9780511781353) <https://doi.org/10.1017/cbo9780511781353>
- Levitsky, S., & Way, L. (2024). The Resilience of Democracy's Third Wave. *PS: Political Science & Politics*, 57(2), 198–201. <https://doi.org/10.1017/S1049096523000914>
- Lewis, D. (2008). The dynamics of regime change: domestic and international factors in the 'Tulip Revolution.' *Central Asian Survey*, 27(3–4), 265–277. <https://doi.org/10.1080/02634930802536514>
- Li, M. (2013). Corruption, Transparency and the Resource Curse. *International Journal of Social Science and Humanity*, 572–575. <https://doi.org/10.7763/ijssh.2013.v3.305>
- Loungani, P., & Razin, A. (2001). How beneficial is foreign direct investment for developing countries?. *Finance & Development*, 38(2), 6-6.
- Luo, Y. (2024). Analysis of Economic Development of Moldova. *Advances in Economics, Management and Political Sciences*, 137(1), 10–14. <https://doi.org/10.54254/2754-1169/2024.18628>
- Mamadaliyeva, H. (2023). Demographic Development and Trends in Population Migration in Uzbekistan. *DEMIS. Demographic Research*, 3(2), 78–91. <https://doi.org/10.19181/demis.2023.3.2.6>
- Mamaiev, D. (2025). Labor migration regulation from Ukraine to the European Union: Recent flow dynamics of Ukrainian citizens. *Journal of Governance and Regulation*, 14(1, special issue), 424–432. <https://doi.org/10.22495/jgrv14i1siart18>
- Manzano, O., & Rigobon, R. (2001). Resource Curse or Debt Overhang? National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w8390>
- Mehlum, H., Moene, K., & Torvik, R. (2006). Institutions and the Resource Curse. *The Economic Journal*, 116(508), 1–20. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2006.01045.x>
- Michalski, T., Matviyishyn, Y., & Luhova, V. (2022). Weaknesses and successes of the Ukrainian administrative reform. *Czasopismo Geograficzne*, 93(3), 451–472. <https://doi.org/10.12657/czageo-93-18>
- Mizobata, S., & Iwasaki, I. (2024). Enterprise Privatization and Ex Post Firm Performance in Post-Socialist Economies. *The Oxford Handbook of Post-Socialist Economies*. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197621509.013.12>

- Moshensky, S. (2024). Economic challenges and GDP dynamics in Ukraine from 1991 to 2023: Analysis of growth and recessions. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University Series "Economics,"* 11(2), 51–64. Internet Archive. <https://doi.org/10.52566/msu-econ2.2024.51>
- Mukhamediyev, B., Khitakhunov, A., & Temerbulatova, Zh. (2025). Resource Curse And Dutch Disease: Economic, Institutional, And Social Impacts In Perspective. *Eurasian Research Journal,* 7(2), 115–133. <https://doi.org/10.53277/2519-2442-2025.2-01>
- Murzakulova, A. (2020). Rural Migration in Kyrgyzstan: Drivers, Impact and Governance (Research Paper #7).
- Musah, M., Onifade, S. T., Ankrah, I., Gyamfi, B. A., & Amoako, G. K. (2024). Achieving net-zero emission target in Africa: Are sustainable energy innovations and financialization crucial for environmental sustainability of sub-Saharan African state? *Applied Energy,* 364, 123120. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2024.123120>
- Narh, J. (2023). The resource curse and the role of institutions revisited. *Environment, Development and Sustainability,* 27(4), 8187–8207. <https://doi.org/10.1007/s10668-023-04279-6>
- Nazlioglu, S., Gormus, N. A., & Soytaş, U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (REITs): Gradual-shift causality and volatility transmission analysis. *Energy Economics,* 60, 168–175. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.09.009>
- North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives,* 5(1), 97–112. <https://doi.org/10.1257/jep.5.1.97>
- Nowak, A. (2022). Nationalism and national identity of Western Ukraine in the post-Soviet era (Doktora tezi, Yeditepe Üniversitesi). İstanbul.
- Obydenkova, A. V., & Libman, A. (2019). Authoritarian Regionalism. *Authoritarian Regionalism in the World of International Organizations,* 34–65. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198839040.003.0003>
- Olayeni, R. O., Tiwari, A. K., & Wohar, M. E. (2020). Fractional frequency flexible Fourier form (FFFFF) for panel cointegration test. *Applied Economics Letters,* 28(6), 482–486. <https://doi.org/10.1080/13504851.2020.1761526>
- Oliskevych, M. (2015). Hysteresis, structural shocks and common trends in labor market: consequence for Ukraine. *Ікономічески дослідження,* (4), 120–137.
- Onyshchenko, V., Sivitska, S., & Cherviak, A. (2021). COVID-19 and Its Impact on Ukrainian Economy. *ЕКОНОМІКА І РЕГІОН Науковий Вісник,* 1(80), 6–14. [https://doi.org/10.26906/eir.2021.1\(80\).2232](https://doi.org/10.26906/eir.2021.1(80).2232)

- Orhan, A., Genç, S. Y., & Karadeniz, E. (2018). Dünya Doğal Kaynak Dağılımının Gelir Dağılımı Üzerine Etkisi: Kömür, Petrol ve Doğal Gaz Üzerinden Bir Değerlendirme. S. Erdoğan, A. Gedikli, D. Ç. Yıldırım (Eds.). Uluslararası Enerji Ekonomi ve Güvenlik Kongresi. (1-18). İstanbul: Tam Metin Bildiriler Kitabı.
- Ostrowski, W., & Malikov, A. (2025). Energy Rents, Remittances and Regional Trade Cooperation in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 77(5), 798–827. <https://doi.org/10.1080/09668136.2025.2512119>
- Özdemir, L. (2015). 2008 Küresel Krizi ve Seçilmiş Avrasya Ekonomilerine Etkileri: Azerbaycan ve Kazakistan Örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 13(26), 41-62.
- Öztürk, S. (2019). Çarlıkta Ruslaştırma siyaseti ve Sovyet sonrası dönemde Ruslaştırmadan geriye dönüş politikaları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(16), 1097–1110. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.543651>
- Panibratov, A., & Gaur, A. S. (2022). Political drivers of international divestments of Russian MNEs. *BRICS Journal of Economics*, 3(1), 5–25. <https://doi.org/10.3897/brics-econ.3.e84707>
- Papyrakis, E., & Gerlagh, R. (2004). The resource curse hypothesis and its transmission channels. *Journal of Comparative Economics*, 32(1), 181–193. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2003.11.002>
- Papyrakis, E., & Gerlagh, R. (2006). Resource windfalls, investment, and long-term income. *Resources Policy*, 31(2), 117–128. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2006.09.002>
- Pashalheva, M., & Kahrman, H. (2016). Bir Geçiş Ekonomisi Olarak Kırgızistan'da Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Orta Asya Ülkeleri ile Kıyaslanması. *Yönetim ve Ekonomi Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1). <https://doi.org/10.18657/yecbu.33622>
- Pata, U. K., & Samour, A. (2022). Do renewable and nuclear energy enhance environmental quality in France? A new EKC approach with the load capacity factor. *Progress in Nuclear Energy*, 149, 104249. <https://doi.org/10.1016/j.pnucene.2022.104249>
- Pata, U. K., Kartal, M. T., Erdogan, S., & Sarkodie, S. A. (2023). The role of renewable and nuclear energy R&D expenditures and income on environmental quality in Germany: Scrutinizing the EKC and LCC hypotheses with smooth structural changes. *Applied Energy*, 342, 121138. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2023.121138>

- Pavlova, E. V., Duborkina, I. A., Sokolova, A. P., Doronkina, I. G., & Konovalova, E. E. (2017). Dependence of the Russian economy on oil prices in the context of volatility of the global oil market: Articulation of issue. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(3), 225-230.
- Pazylov, N., Omorova, G., Paraidin uulu, S., & Mazitov, R. (2023). Labour relations in Kyrgyzstan and mechanisms for improving the environment in the training of qualified personnel. *Social Legal Studios*, 6(4), 164–173. Internet Archive. <https://doi.org/10.32518/sals4.2023.164>
- Pekarskiene, I., & Susniene, R. (2015). Features of Foreign Direct Investment in the Context of Globalization. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 213, 204–210. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.427>
- Paterson, R. (2019). From Employment to Employability: Uzbekistan and the Higher Education Skills Agenda. *Silk Road: A Journal of Eurasian Development*, 1(1). <https://doi.org/10.16997/srjed.2>
- Pētersons, K. (2023). Energy Without Russia: The Case of Latvia
- Petrovskaya, M. V., Tsypin, A. P., & Sharykina, E. A. (2023). Comparative İstatistikal analysis of industrial development in post-Soviet countries for the period 1990–2021. *Izvestiya of Saratov University. Economics. Management. Law*, 23(4), 411–419. <https://doi.org/10.18500/1994-2540-2023-23-4-411-419>
- Pirî, B. (2023). China's foreign policy towards post-Soviet Russia and Central Asia: A neoclassical realist analysis (Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi). Ankara.
- Pridham, G. (2009). Securing the Only Game in Town: The EU's Political Conditionality and Democratic Consolidation in Post-Soviet Latvia. *Europe-Asia Studies*, 61(1), 51–84. <https://doi.org/10.1080/09668130802532928>
- Priisalu, J., & Ottis, R. (2017). Personal control of privacy and data: Estonian experience. *Health and Technology*, 7(4), 441–451. <https://doi.org/10.1007/s12553-017-0195-1>
- Polterovich, V., Popov, V., & Tonis, A. (2010). Resource Abundance: A Curse or Blessing? *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1814382>
- Prysiashniuk, Y., Poliakova, J., & Yaremko, L. (2021). Foreign Direct Investments in the Regions of Ukraine in the Conditions of Globalization. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 4, 99–110. <https://doi.org/10.14746/ssp.2020.4.5>
- Račickas, E., & Vasiliauskaitė, A. (2010). Global Financial Crisis and Its Impact On Lithuanian Economy. *Economics & Management*.

- Radu, I. (2019). Separatism in post-Soviet geography and Russian interventionism: The case of Transnistria (Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi). Ankara.
- Rapacki, R., & Próchniak, M. (2009). The EU enlargement and economic growth In the CEE new member countries, European Commission. <https://data.europa.eu/doi/10.2765/23063>
- Rasanayagam, J. (2011). Informal economy, informal state: the case of Uzbekistan. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 31(11/12), 681–696. <https://doi.org/10.1108/01443331111177878>
- Resniova, E., & Ponomarenko, T. (2021). Sustainable Development of the Energy Sector in a Country Deficient in Mineral Resources: The Case of the Republic of Moldova. *Sustainability*, 13(6), 3261. <https://doi.org/10.3390/su13063261>
- Rogov, M., & Rozenblat, C. (2022). Intercity economic networks under recession: Counterintuitive Sonuç on the evolution of Russian cities in multinational firm networks from 2010 to 2019. *Journal of Urban Affairs*, 46(1), 90–118. <https://doi.org/10.1080/07352166.2022.2041987>
- Ross, M. L. (1999). The Political Economy of the Resource Curse. *World Politics*, 51(2), 297–322. <https://doi.org/10.1017/s0043887100008200>
- Ross, M. L. (2001). Does Oil Hinder Democracy? *World Politics*, 53(3), 325–361. <https://doi.org/10.1353/wp.2001.0011>
- Ross, M.L., (2003), *The Natural Resource: How Wealth Can Make You Poor*, World Bank: Washington D.C.
- Ross, M. L. (2012). The Oil Curse. <https://doi.org/10.1515/9781400841929>
- Sachs, J., & Warner, A. (1995). Natural Resource Abundance and Economic Growth. National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w5398>
- Sachs, J. D., & Warner, A. M. (2001). The curse of natural resources. *European Economic Review*, 45(4–6), 827–838. [https://doi.org/10.1016/s0014-2921\(01\)00125-8](https://doi.org/10.1016/s0014-2921(01)00125-8)
- Sancak, E., & Karaman, S. C. (2014). Sovyet sonrası Rus ekonomisinde olan gelişmeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(4), 1–10.
- Seçkin, E. (2015). Gender based social movement and LGBT movement in post-Soviet Russia (Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi). Ankara.

- Serel, H. ve Masatçı, K. (2005). Türkiye’de Beşerî Sermaye ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Ko-Entegrasyon Analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 49-58.
- Shahrani, M. N. (2006). Reclaiming Islam in Uzbekistan: Soviet legacies and post-Soviet realities. *Journal of Turkic Civilization Studies*, 2(1), 175–200.
- Shapovalova, N. (2014). The politics of regionalism and decentralisation in Ukraine. FRIDE Policy Brief No. 191. (ISSN : 1989-2667)
- Shepotylo, O. (2009). Gravity with Zeros: Estimating Trade Potential of CIS Countries. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1347997>
- Shleifer, A., & Treisman, D. (2005). A Normal Country: Russia After Communism. *Journal of Economic Perspectives*, 19(1), 151–174. <https://doi.org/10.1257/0895330053147949>
- Shugart, M. S., & Carey, J. M. (1992). Presidents and Assemblies. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139173988>
- Šimelytė, A., Peleckis, K., & Peleckienė, V. (2015). Regulation and Promotion of Foreign Direct Investment in the Baltic States: Tendencies, Advantages, And Olasılıklems. *American International Journal of Contemporary Research*, 5(5), 194-202. (ISSN 2162-142X)
- Soyyigit, S., Solarin, S., Kilic, C., Akcan, A. T., & Kazak, H. (2025). The role of ICT, human capital and economic growth on sustainable forest management: Evidence from panel cointegration and Fourier causality tests. *International Forestry Review*, 27(1), 111–128. <https://doi.org/10.1505/146554825839764931>
- Sönmez, E. (2024). Identity and international linkage in post-Soviet regime trajectories: Ukraine and Belarus in comparative perspective (Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi). İstanbul.
- Staehr, K. (2013). Austerity in the Baltic states during the global financial crisis. *Intereconomics*, 48(5), 293–302. <https://doi.org/10.1007/s10272-013-0472-9>
- Staehr, K. (2015). Economic Growth and Convergence in the Baltic States: Caught in a Middle-Income Trap? *Intereconomics*, 50(5), 274–280. <https://doi.org/10.1007/s10272-015-0551-1>
- Šteinbuka, I., Austers, A., Barānovs, O., & Malnačs, N. (2022). COVID-19 Lessons and Post-pandemic Recovery: A Case of Latvia. *Frontiers in Public Health*, 10. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.866639>
- Stapenhurst, R. (2000). *The Media’s Role In Curbing Corruption*. Washington, DC: World Bank Institute.

- State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan. (2024). Annual report 2023. Baku: SOFAZ. https://oilfund.az/report-and-İstatistik/get-download-file/8_2023_en.pdf
- İstatistik Estonia (2010). “Gross Domestic Product Decreased by 14.1% in 2009.”
- Stiglitz, J. E. (2005). Making Natural Resources Into A Blessing Rather Than A Curse. S. Tsalik, A. Schiffrin (Eds.). *Covering oil: A reporter's guide to energy and development.* (13-20) New York: Open Society Institute. https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/8a632647-ad24-43ac-a4b8-892b97b62119/osicoveringoil_20050803.pdf
- Sternberg, T., Tchorev, A., & Toktomushev, K. (2023). The role of mining in Kyrgyzstan’s social acceptance of protest. *Resources Policy*, 85, 103794. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103794>
- Streimikiene, D. (2023). Energy Supply Security in Baltic States. *Montenegrin Journal of Economics*, 19(3). <https://doi.org/10.14254/1800-5845/2023.19-3.14>
- Syzdykova, A. (2019). Doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerine etkisi: Orta Asya ülkeleri örneği. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 291-307.
- Syzdykova, A., & Azretbergenova, G. (2024). Asymmetric Effect of Oil Prices on Kazakhstan’s Stock Market Index and Exchange Rate. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 14(6), 15–23. <https://doi.org/10.32479/ijeep.16549>
- Şaşmaz, M. Ü., & Sağdıç, E. N. (2020). The effect of government effectiveness and rule of law on economic growth: the case of European union transition economies. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 21(1), 203-217. <https://doi.org/10.24889/ifede.729490>
- Taguchi, H., & Abdullaev, E. E. U. (2022). Deindustrialisation in post-Soviet economies: premature deindustrialisation, Dutch disease, human capital, and institutions. *Post-Communist Economies*, 35(2), 101–121. <https://doi.org/10.1080/14631377.2022.2104504>
- Taşdelen, M. (2011). Sovyet sonrası Türk cumhuriyetlerinde siyasi değişim. *Sosyoloji Konferansları*, (43), 71–80.
- Tilekeyev, K., uulu, B., Kirbasheva, D., Niiazaliev, B., & Abdrazakova, N. (2019). Analysis of Youth Labor Market Trends in Kyrgyzstan. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3807729>
- Timbe, G., Pinheiro, F. L., Bam, W., Hartmann, D., & De Bruyne, K. (2024). Is natural resource abundance a curse or an opportunity? Economic complexity, FDI, and industrial policies in Mozambique. *Resources Policy*, 98, 105326. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2024.105326>

- The Bertelsmann Transformation Index. (2024). BTI 2024 Country Report — Kyrgyzstan <https://bti-project.org/en/reports/country-report/KGZ>
- The Bertelsmann Transformation Index. (2024). BTI 2024 Country Report — Russia <https://bti-project.org/en/reports/country-report/RUS>
- The Economist, (2007), Boom and Gloom, <http://www.economist.com/node/8819945>
- Toaca, Z., & Victoria, F. A. L. A. (2022). Fdi-Exports-Gdp Nexus In The Republic Of Moldova. *Contemporary Economy Journal*, 7(4), 193-204.
- Togay, S. (2009). Kazakistan Ekonomisinin Petrole Bağımlılığının Azaltılmasında Para Politikasının Rolü. *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 48, 207-240.
- Topuz, H., Kazak, H., Rahman, M. M., Kılıç, C., Akcan, A. T., & Özekicioğlu, H. (2025). Is export diversification detrimental to environmental quality? An examination of the roles of green innovation and environmental taxation. *Environmental Research Communications*, 7(1), 015040. <https://doi.org/10.1088/2515-7620/adac36>
- Transparency International (2021). “Corruption Perceptions Index 2020: Armenia.” Transparency International Report. (Şubat 2021).
- Tutal, O. (2014). Ekonomik gelişme ve doğal kaynakların laneti ilişkisi: Politik istikrar üzerine ampirik bir çalışma. Yüksek Lisans Tezi. Galatasaray Üniversitesi.
- Tvaronavičienė, M., & Burinskas, A. (2022). Review of studies on FDI: The case of Baltic States. *JOURNAL OF INTERNATIONAL STUDIES*, 15(2), 210–225. <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2022/15-2/14>
- Uglu, R. S. S. (2021). Analysis of economic reforms increasing labour resources in the republic of uzbekistan. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(11), 390–396. <https://doi.org/10.5958/2249-7137.2021.02517.9>
- Ugli, A. E. E. (2022). Global Value Chains’ Participation and Logistics Performance in Post-Soviet Economies. *Bulletin of Applied Economics*, 81–101. <https://doi.org/10.47260/bae/1014a>
- Ullah, S., Luo, R., Nadeem, M., & Cifuentes-Faura, J. (2023). Advancing sustainable growth and energy transition in the United States through the lens of green energy innovations, natural resources and environmental policy. *Resources Policy*, 85, 103848. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103848>

- Umarov, A. (2024). Governance Olasılıklems in Kyrgyzstan: rentier state and building resilience (1991-2018). *Shifting Security and Power Constellations in Central Asia and the Caucasus*, 91–122. <https://doi.org/10.5771/9783748918271-91>
- Umerov, E. (2012). *The Crimean autonomous region and Ukraine's relations with Russia in the Post-Soviet era* (Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi). Ankara.
- U.S. Geological Survey, National Minerals Information Center. (2019, August 26). *The Mineral Industry of Kyrgyzstan, 2015* (Minerals Yearbook, vol. III, Area Reports: International) [PDF]. U.S. Department of the Interior, U.S. Geological Survey. <https://www.usgs.gov/media/files/mineral-industry-kyrgyzstan-2015-pdf>
- US Department of State (2011). *Investment Climate Statement: Armenia*. U.S. Department of State Bureau of Economic Affairs. <https://2009-2017.state.gov/e/eb/rls/othr/ics/2011/157708.htm>
- Us, N. Ö. (2014). *Fiscal dimension of oil sectors in the Post-Soviet Caspian countries: A new institutionalist approach* (Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi). Ankara.
- Vakarchuk, S., Gladun, V., & Dovzhok, T. (2012). *Shale Gas Opportunities in Ukraine: Geological Settings, Reserves Assessment and Exploration Olasılıklems*. Abs. CD-ROM 34th IGC, Brisbane, Australia, 5-10.
- van der Nest, M., & van Vuuren, G. (2023). Metal price behaviour during recent crises: COVID-19 and the Russia–Ukraine conflict. *Journal of Economic and Financial Sciences*, 16(1). <https://doi.org/10.4102/jef.v16i1.819>
- Vicente, P. C. (2010). Does oil corrupt? Evidence from a natural experiment in West Africa. *Journal of Development Economics*, 92(1), 28–38. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2009.01.005>
- Voytyuk, O. (2019). Energy blockade of Donbass and its consequences for Ukraine. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal*, 22(4), 97–114. <https://doi.org/10.33223/epj/111962>
- Voytyuk, O. (2020). The gas sector of Ukraine: past and future. *Wschodnioznawstwo*, 14, 207–232. <https://doi.org/10.4467/20827695wsc.20.012.13340>
- Way, L. A. (2005). Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine. *World Politics*, 57(2), 231–261. <https://doi.org/10.1353/wp.2005.0018>

- Wick, K., & Bulte, E. (2009). The Curse of Natural Resources. *Annual Review of Resource Economics*, 1(1), 139–156. <https://doi.org/10.1146/annurev.resource.050708.144219>
- van Wijnbergen, S. (1984). The 'Dutch Disease': A Disease After All? *The Economic Journal*, 94(373), 41. <https://doi.org/10.2307/2232214>
- World Bank, (1996), *From Plan to Market*, World Development Report, The World Bank, Washington DC. (ISBN 0-19-521108-1)
- World Bank (2010). *Armenia: The 2008–09 global economic crisis — policy responses and household coping strategies* (Report No. 55011-AM)
- World Bank (2010). *Azerbaijan: Living standards assessment update — poverty reduction and economic growth, 2001-2009* (Report No. 52801)
- World Bank (2010). *Program document for a proposed credit to Georgia for a Second Development Policy Operation* (Report No. 54301-GE)
- World Bank. (2019). *Doing Business 2019: Training for Reform*. Washington, DC: World Bank Gurup. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1326-9>
- World Bank. (2019). *Russia economic report 41: Modest growth; focus on informality*. Washington, DC: World Bank. <https://doi.org/10.1596/31933>
- World Bank. (2021). *Azerbaijan economic update, spring 2021: Navigating the pandemic* (Report No. 160965-AZ)
- WTTC (2020). *Economic Impact Reports: Georgia 2020*. World Travel & Tourism Council.
- Yağmur, D. (2019). *Doğal Kaynak Laneti ve Kazakistan'ın Ekonomik Politikaları*. (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi/Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Yalçın, R. (2025). *Kassym Jomart Tokayev'in Cumhurbaşkanlığı Geçiş Dönemi ve Türkiye- Kazakistan İlişkilerine Etkisi*. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 8(2), 160-178. <https://doi.org/10.59445/ijephss.1643397>
- Yavuz, Hasan Bilgehan. (2005). *Geçiş Ekonomileri, Gelişmekte Olan Ülkeler Ve Türkiye*. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi S.B.E.
- Yazıcı, A. (2009). *Kayıtdışı Ekonomi ve Geçiş Ülkeleri*. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 8(16), 107-130.
- Yeşilyurt, K. (2013). *Yolsuzluk Algılama İndeksi: Türkiye ve Ülkeler Genel Analizi*. *Denetim*, (11), 64-68.

- Yılmaz, D. (2024). İskandinav Ülkelerinin Enerji Politikalarının Baltık Ülkelerinin Dış Politikaları Üzerindeki Etkileri. *Cappadocia Journal of Area Studies*, 6(1), 56-73.
- Yuping, L., Ramzan, M., Xincheng, L., Murshed, M., Awosusi, A. A., BAH, S. I., & Adebayo, T. S. (2021). Determinants of carbon emissions in Argentina: The roles of renewable energy consumption and globalization. *Energy Reports*, 7, 4747–4760. <https://doi.org/10.1016/j.egy.2021.07.065>
- Yücel, F., & Dilaver, H. (2022). Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme Sonuçlarının Değerlendirilmesi. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 19-52.
- Yüksel, S., Mukhtarov, S., Mammadov, E., & Özsarı, M. (2018). Determinants of Profitability in the Banking Sector: An Analysis of Post-Soviet Countries. *Economies*, 6(3), 41. <https://doi.org/10.3390/economies6030041>
- Yürük, M.S., (2008), Kaynakların Laneti Olgusu: Rusya Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Zakharova, O., Lopushnyak, G., & Skibska, K. (2022). Current trends in the development of the Ukrainian labour market. *Studia Regionalne i Lokalne*, (3 (89)), 17-31. <https://doi.org/10.7366/1509499538902>
- Zasova, A. (2011). Labour market institutions: an obstacle or support to Latvian labour market recovery? *Baltic Journal of Economics*, 11(1), 5–23. <https://doi.org/10.1080/1406099x.2011.10840488>